

જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

શ્રી શંભેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ

જૈન ધાર્મિક પારિભાષિક શબ્દકોશ

તૈયાર કરનાર
ઘીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા
સુરત

પ્રકાશક :
જૈન ધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ, સુરત

પ્રકાશક

જૈન ધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ, ગંગા-જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૩૯૫૦૦૯. INDIA

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા :

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ,
ગંગા-જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૯.
(INDIA)
ફોન : ૬૮૮૯૪૩

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
પુસ્તકોના વેપારી
હાથીખાના-રતનપોળ
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.
ગુજરાત
(INDIA)

પ્રાપ્તિ
સ્થાન

સુઘોષા કાર્યાલય
શેખનો પાડો, રિલીફ રોડ,
ઝવેરીવાડની સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.
INDIA
ફોન : ૩૮૧૪૧૮

શ્રી યશોવિજયજી જૈન
સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્ટેશન રોડ, રંગમહોલના નાકે,
મહેસાણા ફોન : ૫૧૩૨૭
(ઉત્તર ગુજરાત)
(INDIA)

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૦૦૦ (વિ. સં. ૨૦૪૯)

દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૧૦૦૦ (વિ. સં. ૨૦૫૧)

તૃતીય આવૃત્તિ : ૧૦૦૦ (વિ. સં. ૨૦૫૪)

કિંમત : રૂ. ૩૦-૦૦

Printed at : Bharat Graphics
New Market, Panjarapole, Relief Road, Ahmedabad-380 001.
Phone : 387964

પ્રસ્તાવના

મહાત્મા પુરુષોએ રચેલા ધાર્મિક ગ્રન્થો પ્રાયઃ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં છે. આ બન્ને ભાષા જ પ્રાયઃ ધર્મસૂત્રકારોની ભાષા છે. જૈન-જૈનેતર દર્શનશાસ્ત્રો પણ આ બે જ ભાષામાં લગભગ રચાયેલાં છે. એટલે કોઈ પણ ધર્મસંબંધી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો હોય તો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા જાણવી અત્યંત આવશ્યક છે.

તથા આ બે ભાષા એટલી બધી શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષા છે કે ગુજરાતી-હિન્દી આદિ અન્ય ભાષાઓમાં પણ આ ભાષાના શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા વડે તે તે ભાષાનું ગૌરવ અને સંસ્કારિતા દેખાવા લાગે છે. ભાષાનું સૌષ્ઠવ અને તેજસ્વિતા ચમક્યા વિના રહેતી નથી. માટે ખરેખર તો આ બન્ને ભાષા ભણવી જ જોઈએ.

પરંતુ છેલ્લા કેટલાંય વર્ષોથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનો અભ્યાસ ઘટતો ગયો છે. સ્કૂલ ને કૉલેજોમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના વિષયો વૈકલ્પિક રીતે જે રખાતા હતા તે પણ નીરસતાના કારણે લુપ્તપ્રાયઃ થયા છે. અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ વધવાના કારણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત તો શું ? પરંતુ હિન્દી ગુજરાતીનું પણ પ્રમાણ સવિશેષ ઘટવા માંડ્યું છે. એટલે ભારતમાં વસતાં પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષોને જ્યારે જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રો વાંચવાની-ભણવાની તમન્ના થાય છે ત્યારે ત્યારે તે મૂળ ભાષા હસ્તગત ન હોવાથી ધર્મશાસ્ત્રોની સમજ દુષ્કર બની જાય છે. વાંચવાની નીરસતા વ્યાપે છે. વ્યાખ્યાનાદિ સાંભળવામાં રૂચિ ઓછી થતી જાય છે.

લંડન-અમેરિકા-કેનેડા આદિ પરદેશોમાં પણ ધર્મનું તત્ત્વ જાણવા-સમજવાની જિજ્ઞાસા છેલ્લાં પંદર વર્ષથી ખૂજ જ જોવાય છે. જે અત્યંત આનંદદાયક અને અનુકરણીય બાબત છે, પરંતુ ત્યાં પણ માત્ર અંગ્રેજી જ ભાષા હોવાથી, અને બચપણથી લીધેલ ગુજરાતી-હિન્દી આદિનો પરિચય પણ ભૂંસાઈ જવાથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો ક્યાંથી સમજાય ? છેલ્લાં સાત-આઠ વર્ષથી મારે પણ આ ધાર્મિક વર્ગો ચલાવવા માટે લંડન-અમેરિકા-કેનેડા જવાનું થયું. ત્યાં સર્વ ઠેકાણે આ એક જ બૂમ હતી કે વક્તાઓ ઘણા આવે છે. જુદી-જુદી રીતે ઘણાં પ્રવચનો આપે છે. ઘણું છપાયેલું સાહિત્ય લાવે છે. પરંતુ આ ભાષાના શબ્દો બિલકુલ સમજાતા જ નથી. ભાષાકીય શબ્દો જો ન સમજાય તો વાક્યાર્થ અને તેનો રહસ્યાર્થ તો સમજાય જ કેવી રીતે ?

આ સમસ્યા દૂર કરવા માટે મેં “જૈન ધાર્મિક પારિભાષિક શબ્દકોષ” લખવાનો

પ્રારંભ કર્યો. મને જેટલા જેટલા શબ્દો સ્મૃતિગોચર થયા તેનો સંગ્રહ કર્યો. ગુજરાતી ભાષાના અનુક્રમ પ્રમાણે તેની ગોઠવણ કરી. પછી મારા ક્ષયોપશમાનુસારે તેના અર્થો લખ્યા. ૧૯૯૪ના જૂનથી ઑક્ટોબર સુધીના અમેરિકામાં રોકાણ દ્વારા આ કાર્ય કર્યું. જો કે તેની સાથે બીજાં પણ બે-ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. પ્રથમ કર્મગ્રંથના અર્થ, જૈન ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરમાલા તથા રત્નાકરાવતારિકા પરિચ્છેદ બીજો, ઈત્યાદિનું લખાણ પણ તૈયાર કર્યું. તે સર્વ પુસ્તકો ઈન્ડિયા આવ્યા પછી છપાવવાની શરૂઆત કરી છે.

આ શબ્દકોષમાં પ્રથમ અ-આ-ઈ-ઈ આદિ ચૌદ સ્વરોનો ક્રમ લીધો છે. ત્યારબાદ ક થી હ સુધીના ક્રમશઃ વ્યંજનોનો ક્રમ લીધો છે. ત્યારબાદ ક્ષ અને જ્ઞ નો ક્રમ લઈ શબ્દકોશ પૂર્ણ કરેલ છે. દરેક શબ્દોના પ્રથમ વ્યંજનને ધ્યાનમાં રાખીને ક્રમ ગોઠવેલ છે. પ્રથમ વ્યંજન ગોઠવાયા પછી બીજા-ત્રીજા વ્યંજનનું પણ ધ્યાન રાખ્યું છે. તો પણ આ શબ્દકોશનું કામ ઘણી જ ઉતાવળથી કર્યું છે અને કરવું પડ્યું છે. કારણ કે તે છપાતાં છપાતાં બીજી વાર પરદેશ જવાનો સમય પાકી ચૂક્યો હતો. તેથી હજુ ઘણા શબ્દો રહી પણ ગયા હશે. અને આ ગોઠવેલા ક્રમમાં ક્યાંક ક્ષતિ પણ હશે જ.

તથાપિ આ શબ્દકોશનો ઉપયોગ કરનાર તમામ વાચકવર્ગને મારી નમ્ર વિનંતી છે કે જે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અથવા ગુજરાતી શબ્દો ધર્મશાસ્ત્રોમાં વારંવાર આવતા હોય અને જેનો અર્થ લખવો આવશ્યક હોય. તે તે શબ્દો બની શકે તો અર્થ સાથે, અથવા અર્થ વિના પણ મને તરત અવશ્ય જણાવશો કે જેથી બીજી આવૃત્તિમાં તે તે શબ્દો ઉમેરી શકાય.

દેશ-વિદેશમાં લોકો આ તથા અન્ય પુસ્તકોનો વાચન દ્વારા સારો લાભ લે, તેવા શુભ આશયથી ક્યા ક્યા પુસ્તકો છપાયાં છે અને ક્યા ક્યા લખાય છે. તેનું લિસ્ટ પણ આ પ્રસ્તાવના પછી આપ્યું છે. તો સદુપયોગ કરવા વિનંતી.

મતિમન્દતાથી અથવા ઉપયોગશૂન્યતાથી જે કંઈ અનુચિત ભગવાનની આજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાઈ ગયું હોય તો ત્રિવિધે-ત્રિવિધે ક્ષમા યાયુ છું. આ પુસ્તકનું સુંદર ટાઈપ સેટીંગ તથા પ્રિન્ટીંગ આદિ કરી આપવા બદલ ભરત ગ્રાફિક્સનો ઘણો જ આભાર માનું છું.

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ,
ગંગા-જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૯.
(INDIA) ફોન : ૬૮૮૯૪૩

લિ.

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

અમારાં લખાયેલ પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તકો

- (૧) યોગવિંશિકા :- ઉપાધ્યાયજી કૃત ટીકાના અનુવાદ સાથે.
- (૨) યોગશતક :- સ્વોપજ્ઞ ટીકા તથા ટીકાના અનુવાદ સાથે.
- (૩) શ્રી જૈન ધર્મના મૌલિક સિદ્ધાન્ત :- સામાયિકના સૂત્રો ઉપરનું વિવેચન, નવતત્ત્વ, ચૌદ ગુણસ્થાનકો, કર્મોના ૧૫૮ ભેદો, સાત નયો, સપ્તભંગી, કાલાદિ પાંચ સમવાયિ કારણો ઉપર વિવેચન.
- (૪) શ્રી જૈન તત્ત્વ પ્રકાશ :- બે પ્રતિકમણનાં સૂત્રો ઉપર વિવેચન.
- (૫) શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર :- શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વિરચિત શાસ્ત્રનું વિવેચન
- (૬) જૈન ધાર્મિક પારિભાષિક શબ્દકોશ :- જૈન શાસ્ત્રોમાં વારંવાર વપરાતા પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો સંગૃહીત કર્યા છે.
- (૭) જૈન ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તર માલા :- ભાગ-૧ પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષોને ઉપયોગી ચારસો પ્રશ્ન-ઉત્તરોનો સંગ્રહ.
- (૮) “કર્મવિપાક” પ્રથમ કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૯) “કર્મસ્તવ” દ્વિતીય કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૧૦) “બંધસ્વામિત્વ” તૃતીય કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૧૧) પૂજાસંગ્રહ સાર્થ :- પંચકલ્યાણકાદિ ઉપયોગી પૂજાઓ (અર્થ સહિત)
- (૧૨) સ્નાત્રપૂજા સાર્થ :- સ્નાત્રપૂજા અર્થ સહિત.
- (૧૩) સમ્યક્ત્વની સજ્જાય :- ઘણી જ રોચક કથાઓ સાથે સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલની સજ્જાય.
- (૧૪) રત્નાકરાવતારિકા :- ભાગ પહેલો-પરિચ્છેદ ૧-૨.
- (૧૫) રત્નાકરાવતારિકા :- ભાગ બીજો-પરિચ્છેદ ૩-૪-૫.

હાલ લખાતા ગ્રંથો

- (૧) રત્નાકરાવતારિકા -ભાગ ત્રીજો પરિચ્છેદ ૬-૭-૮.
- (૨) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર - સરળ, બાલભોગ્ય ભાષાયુક્ત, પરિમિત વિવેચન.
- (૩) યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય - સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
- (૪) “ષડશીતિ” નામના ચોથા કર્મગ્રંથનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.

સ્વ-પરના આત્મકલ્યાણ માટે જૈન શાસ્ત્રોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ અને ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે.

લિ. ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્ટેશન રોડ, રંગમહોલના નાકે, મહેસાણા.
(ઉ. ગુજરાત. INDIA)

જૈન ધર્મનાં શાસ્ત્રોનું પ્રારંભથી સુંદર અધ્યાપન કરાવનાર આ એક જ સંસ્થા છે. મેં આ સંસ્થામાં રહીને જ આઠ વર્ષ સુધી ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો છે. ભારતભરમાં પાઠશાળામાં ભણાવનાર શિક્ષકબંધુઓ આ સંસ્થામાં તૈયાર થયેલ છે. આજ સુધી લગભગ દોઢસો ભાઈઓએ અભ્યાસ કરી દીક્ષા પણ સ્વીકારી છે. ન્યાય વ્યાકરણ અને ઉચ્ચ ધાર્મિક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે. ભણતા વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસકાળ દરમ્યાન અને અભ્યાસ પૂર્ણ કરે ત્યારે સારો પુરસ્કાર આપવામાં આવે છે. તો આપશ્રીના બાળકોને ઉત્તમ ધાર્મિક સંસ્કાર તથા અભ્યાસ માટે આ સંસ્થામાં મોકલવા વિનંતિ છે.

તથા આ સંસ્થાને આર્થિકક્ષેત્રે વધુ દૃઢ કરવા દાતાઓને નમ્ર વિનંતિ છે કેસમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-અને સમ્યગ્ચારિત્રનો ધોધ વરસાવતી આ સંસ્થાને અવશ્ય યાદ કરવા જેવી છે. લાભ લેવા માટે ખાસ વિનંતિ છે. આ સંસ્થામાં દાન આપવાની અનેક યોજનાઓ છે તથા વિક્રમ સંવત ૧૯૫૪માં આ સંસ્થા સ્થપાયેલી છે. જે સંસ્થાને આ વર્ષે સો વર્ષ પૂર્ણ થયેલું છે. ૧૯૯૮ના ફેબ્રુઆરીમાં શતાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવાયો છે. તો આવી રત્નત્રયીનું પ્રસારણ કરતી આ સંસ્થાને અવશ્ય યાદ કરશો. એવી આશા રાખું છું.

લિ.

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા.

પ્રક્ષિપ્ત શબ્દો

અકાલ મૃત્યુ : અનવસરે અચાનક મૃત્યુ થાય તે.

અક્રિયનતા : સંપૂર્ણ અપરિગ્રહ દશા.

અણિમાલબ્ધિ : શરીર નાનામાં નાનું કરી શકવાની ચમત્કારિક જે શક્તિ તે.

અંડજ : ઈંડા સ્વરૂપે જન્મ થાય તે.

અતિથિ : જેના આગમનમાં તિથિ અજ્ઞાત હોય તે. અર્થાત્ મહેમાન.

અનિન્દ્રિય : મન, બાહ્ય ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન

અપવર્ગ : મોક્ષ -મુક્તિ-સિદ્ધાવસ્થા.

આયતન : આધાર, ઘર, મંદિર, આશ્રય.

ઈંગિનીમરણ : વિશિષ્ઠ સમાધિપૂર્વકનું મૃત્યુ.

ઉદુમ્બર : એક ફળ વિશેષ, જે અનંતકાય ગણાય છે.

ઉપધિ : જ્ઞાનાદિ ગુણોની વૃદ્ધિકારક સામગ્રી.

ઉપબૃંહક : પ્રશંસક, ગુણીના ગુણોની પ્રશંસા કરનાર.

ઉપાસક : શ્રાવક, ઉપાસના કરનાર.

કાલકુટ : ઉગ્ર વિષ.

કાલચક્ર : બાર આરાનો સમૂહ, ઉત્સર્પિણી + અવસર્પિણી

કુલકર : યુગલિક કાળના અંત સમયે નીતિ નિયમો ઘડનારા રાજાઓ.

ક્ષપણ : ઉપવાસ

ખરકર્મ : કઠોર કાર્ય, જીવોની ઘણી હિંસાવાળું કાર્ય.

ખાદ્ય : ખાવા લાયક આહાર.

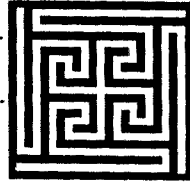
ગણિની : સમુદાયનાં વડીલ સાધ્વજી મ.

ચતુર્થભક્ત : ચોથ ભક્ત, આગળ પાછળ એકાસણાવાળો ઉપવાસ.

જુગુપ્સા : નિંદા, ધૃણા, અપ્રીતિભાવ.

<p>તત્વજ્ઞ : તત્ત્વ જાણનાર વિદ્યમાન પુરુષ.</p> <p>ત્રસનાડી : એક ગજ લાંબી-પહોળી અને ચૌદરાજ ઊંચી એવી ત્રસ જીવોને જન્મ-મરણની જગ્યા (ભૂમિ.)</p> <p>ત્રસરેણુ : પારિભાષિક એક માપ, આઠ બાદર પરમાણુ બરાબર એક ત્રસરેણુ.</p> <p>દત્તિ : ધારા તુટ્યા વિના પડતો આહાર અને પાણી.</p> <p>ધર્મધ્વજ : ઈન્દ્રધ્વજ, ધર્મનો સુચક એવો ધ્વજ.</p>	<p>નિમેષ : આંખનો પલકારો.</p> <p>પરસમય : પરદર્શન, અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો.</p> <p>પશ્ચાનુપૂર્વી : ઉલટા ક્રમે વસ્તુ કહેવી.</p> <p>પૂર્વાનુપૂર્વી : ક્રમશઃ વસ્તુ કહેવી.</p> <p>પ્રકીર્ણક : છૂટા-છવાયા વિષયો, પરચુરણ પ્રસંગો.</p> <p>પ્રત્યભિજ્ઞાન : પ્રત્યક્ષ દર્શન અને સ્મરણપૂર્વકનું જ્ઞાન.</p> <p>પ્રાસુક : નિર્દોષ, કલ્પે તેવું.</p> <p>ભવકેવલી : શરીરધારી એવા કેવલજ્ઞાની તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાનકવાલા.</p>
---	---

અંગપૂજા : જે પૂજા કરતી વખતે પ્રભુજીની પ્રતિમાજીના અંગનો સ્પર્શ થાય તે. જેમકે જલપૂજા, ચંદનપૂજા, અને પુષ્પપૂજા.

અંગપ્રવિષ્ટ : દ્વાદશાંગીમાં આવેલું, બાર અંગોમાં રચાયેલું.

અંગબાહ્ય : દ્વાદશાંગીમાં ન આવેલું, બાર અંગોમાં ન રચાયેલું.

અંઘોળે : અર્ધસ્નાન, હાથ-પગ-મુખ ધોવા તે.

અંજન : આંખમાં આંજવાનું કાજળ.

અંજનગિરિ : તે નામના શ્યામ રંગવાળા નંદીશ્વર દ્વીપમાં આવેલા પર્વત.

અંજનચૂર્ણ : કાજળનો ભુક્કો, કાજળનું ચૂર્ણ.

અંજનશલાકા : પ્રભુજીની પ્રતિમામાં આંખની અંદર ઉત્તમ સળી વડે અંજન આંજવું તે, પ્રભુત્વનો આરોપ કરવો તે.

અંજના : તે નામની સતી સ્ત્રી, પવનકુમારની પત્ની, હનુમાનજીની માતા.

અંડજ : ઈંડા રૂપે થતો જન્મ, ગર્ભજ જન્મનો એક પ્રકાર.

અંતરંગ પરિણતિ : આત્માના અંદરના હૈયાના ભાવ, હૈયાના

પરિણામ.

અંતરંગ શત્રુ : આત્માના અંદરના શત્રુ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન વગેરે.

અંતરકરણ : આંતરું કરવું, વચ્ચેની જગ્યા ખાલી કરવી, મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મની સ્થિતિના બે ભાગ કરી વચ્ચેનો ભાગ ખાલી કરવો, દલીકોનો ઉપર-નીચે પ્રક્ષેપ કરવો.

અંતરકાલ : વિરહકાળ, પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ ગયા પછી ફરી ક્યારે મળે.

અંતરદૃષ્ટિ : આત્માની અંદરની ભાવદૃષ્ટિ, આત્માત્મિમુખતા.

અંતરાયકર્મ : દાનાદિમાં વિઘ્ન કરનારું આઠમું કર્મ.

અંતર્દ્વીપ : પાણીની વચ્ચે આવેલા બેટ, હિમવંત અને શિખરી પર્વતના છોડે બે બે દાઢા ઉપરના સાત સાત દ્વીપો.

અંતર્મુહૂર્ત : અડતાલીસ મિનિટમાં કંઈક ઓછું. બે-ત્રણ સમયથી પ્રારંભીને ૪૮ મિનિટમાં એક બે સમય ઓછા.

અંત્યજ : ચંડાલ, ઢેઢ, ભંગી ઇત્યાદિ માનવજાતમાં અન્તે ગણાતા

મનુષ્યો.

અંધપંગુન્યાય : આંધળો અને પાંગળો ભેગા થવાથી જેમ ઈષ્ટ નગરે પહોંચે છે તેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાયુક્ત જીવ મોક્ષે જાય છે તે ન્યાય.

અંશરૂપ : એક ભાગસ્વરૂપ, આખી વસ્તુના ટુકડાસ્વરૂપ.

અકર્મભૂમિ : જ્યાં અસિ-મષિ-કૃષિ-નો વ્યવહાર નથી, માત્ર કલ્પ-વૃક્ષોથી જ જીવવાનું છે એવાં ૫ હિમવંતક્ષેત્ર, ૫ હરિવર્ષ-ક્ષેત્ર, ૫ રમ્યકૃક્ષેત્ર, ૫ હિરણ્ય-વંત ક્ષેત્ર, ૫ દેવગુરુ, ને ૫ ઉત્તરકુરુ.

અકર્માવસ્થા : કર્મરહિત આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા, સિદ્ધિગત અવસ્થા.

અકલ્પ્ય : ન કલ્પે તેવું, જે વસ્તુ જે અવસ્થામાં ભોગયોગ્ય ન હોય તે.

અકલ્યાણ : આત્માનું અહિત, નુકસાન, આત્માને થતી પીડા.

અકસ્માદ્ભય : આગ લાગે, જલ-પ્રલય આવે, મકાન ભેસી જાય ઈત્યાદિ ભય.

અર્કિચિત્કર : જે વસ્તુ કામ કરવામાં નિષ્ફળ હોય, બિનઉપયોગી હોય તે.

અકુશલ : માઠા સમાચાર, જે વ્યક્તિ જે કામ કરવામાં હોશિયાર ન હોય.

અકૃતાગમ : જે કાર્ય કર્યું ન હોય અને તેનું ફળ આવી પડે તે; કાર્ય કર્યા વિના ફળની પ્રાપ્તિ થાય તે.

અખંડજાપ : સતત જાપ કરવો તે, વચ્ચે અટકાયત વિના.

અખાત્રીજ : ઋષભદેવ પ્રભુનો વર્ષાતપનો પારણાનો દિવસ; ગુજરાતી વૈશાખ સુદ ત્રીજ.

અખેદ : ઉદ્વેગ-કંટાળો ન આવવો, નીરસતા ન લાગવી.

અગમિક : જે શ્રુતશાસ્ત્રમાં સરખે-સરખા પાઠો ન હોય તે.

અગમ્યાર્થ : ન જાણી શકાય, ન સમજી શકાય તેવા અર્થો.

અગાધ : ઊંડું, જેનો તાગ ન પામી શકાય તેવું.

અગાર : ઘર, રહેવા માટેનું સ્થાન.

અગારી : ગૃહસ્થ, ઘરબારી, ઘરવાળો, શ્રાવક-શ્રાવિકા.

અગુરુલઘુ : જેનાથી દ્રવ્ય ગુરુ કે લઘુ ન કહેવાય તે, દ્રવ્યમાં રહેલો એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ ગુણ અથવા સ્વભાવ.

અગોચર : ન જાણી શકાય તે, અગમ્ય, ન સમજી શકાય તે.

અગોરસ : ગાયનું દૂધ, અથવા દૂધમાંથી બનેલી વસ્તુઓને છોડીને બાકીની બીજી વસ્તુઓ.

અગ્રપિંડ : ગૃહસ્થને ઘેર રસોઈ તૈયાર હોય, હજુ કોઈ જન્મું ન હોય, ત્યારે રસોઈમાં પ્રથમ ઉપરનો આહાર ગ્રહણ કરવો તે.

અગ્રપૂજા : પ્રભુજીની સામે ઊભા રહીને જે પૂજા કરાય તે.

અઘાતી : આત્માના ગુણોનો ઘાત ન કરે તેવાં કર્મો.

અચરમાવર્ત : જે આત્માઓનો સંસાર એક પુદ્ગલ પરાવર્તનથી અધિક બાકી છે તે, સંસારમાં હજુ વધુ પરિભ્રમણવાળા.

અચિત : જેમાં જીવ નથી તે, નિર્જીવ વસ્તુ.

અચિન્ત્યશક્તિમાન : ન કલ્પી શકાય એવી શક્તિ જેનામાં છે તેવો પુરુષ.

અચ્યુત દેવલોક : બારમો દેવલોક, વૈમાનિક નિકાયમાં છેલ્લો દેવલોક.

અચ્યુતપતિ : બારમા દેવલોકનો ઈન્દ્ર, સર્વોપરી ઈન્દ્ર.

અચેતન : નિર્જીવ વસ્તુ, જેમાં જ્ઞાન

- ચેતના નથી તે.

અજાતશત્રુ : જેને કોઈ શત્રુ જ નથી તે, સર્વના બહુમાનવાળા.

અજિતનાથ : ભરતક્ષેત્રમાં થયેલા બીજા ભગવાન.

અજીર્ણ : અપચો, ખાધેલો આહાર પચે નહીં તે.

અજીવ : નિર્જીવ વસ્તુ, જેમાં જીવ નથી તેવી વસ્તુ.

અજુગતું : અયોગ્ય, બિનજરૂરી, નિરર્થક, જ્યાં જે ન શોભે તે.

અઢાપઢા : માયા, કપટ, આડા-અવળું.

અડગ : સ્થિર, ડગે નહીં તેવો, ચલાયમાન ન થાય તે.

અઢીદ્વીપ : જંબુદ્વીપ, ઘાતકીખંડ, અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપ, જેમાં મનુષ્યોની વસતિ છે તે. ૪૫ લાખ યોજનપ્રમાણ.

અણગાર : ઘર વિનાના, સાધુસંતો; જેને પોતાનું ઘર કે આશ્રમ કે આશ્રય કંઈ નથી તે.

અણમોલ : અમૂલ્ય, જેની કિંમત ન આંકી શકાય તે.

અણશન : આહારનો ત્યાગ, ઈચ્છા અને સમજપૂર્વક ઉપવાસાદિ કરવાં, સમજ-શોચીને મૂર્છાના ત્યાગ માટે આહારનો ત્યાગ.

અણાહારીપદ : આહાર વિનાનું સ્થાન, જ્યાં ઓજાહાર-લોમાહાર કે કવલાહાર એમ ત્રણમાંથી એકે આહાર નથી તે.

અણાહારી પદાર્થ : જે વસ્તુ અશન-પાન-ખાદિમ અને સ્વાદિમમાં ન આવતી હોય તે, ઉપવાસાદિમાં કારણસર લઈ શકાય તે.

અણુવ્રત : નાનાં નાનાં વ્રત, શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં પ્રથમ પાંચ વ્રતો.

અતિક્રમ : પાપ કરવાની ઈચ્છા થવી તે, પાપની ભાવના તે.

અતિચાર : અજાણતાં પાપ થઈ જાય તે, અથવા સંજોગવશાત્ પરવશપણે જાણીને જે પાપ થાય તે, પાપાયરણ કરવા છતાં પાપ કર્યાનું દુઃખ હૈયામાં હોય તે.

અતિપ્રસંગ : અતિવ્યાપ્તિ; જે જેનું લક્ષણ હોય તે તેની બહાર જાય તે.

અતિભારારોપણ : અતિશય ભારનું આરોપણ કરવું તે, જેનાથી જેટલું ઊંચકી શકાય તેવું હોય તેના ઉપર વધુ ભાર નાખવો તે.

અતિવ્યાપ્તિ : જે લક્ષણ જેનું કર્યું

હોય તેમાં પણ હોય અને તેના વિના અન્યમાં પણ જે હોય તે.

અતિશય : સામાન્ય માનવીમાં ન સંભવે એવું આશ્ચર્યકારી જીવન.

અતિશય ઉત્કંઠા : તીવ્ર અભિલાષા, જોરદાર ઈચ્છા.

અતિશય જ્ઞાની : સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-વાળા, સર્વજ્ઞ, કેવળજ્ઞાન-વાળા.

અતીત : ભૂતકાળનું, વીતી ગયેલું, થઈ ગયેલું.

અતીન્દ્રિય : ઈન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય તે, ઈન્દ્રિયોથી અગોચર.

અતીર્થસિદ્ધ : ભગવાનનું તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં મોકે જાય તે.

અતુલબલ : અમાપ બળવાળા, જેના બળની તુલના ન થાય તેવા.

અત્યાગાવસ્થા : ત્યાગ વિનાનું જીવન, ભોગમય જીવન.

અત્યુદ્વેગ : અતિશય ઉદ્વેગ, મનમાં અતિશય નારાજી.

અથાગ પ્રયત્ન : કોઈ કાર્ય પ્રત્યે અતિશય પ્રયત્ન, થાક્યા વિના પ્રયત્ન.

અદત્તાદાન : પારકી વસ્તુ લેવી, બીજાનું ન આપેલું લેવું તે.

અદુષ્ટ : દોષ વિનાનું, નિર્દોષ.
 અદુશ્ય : આંખે ન દેખી શકાય તેવું,
 નજરથી અગોચર.
 અદ્વાપચ્યકખાણ : જેમાં કાળનો
 વ્યવહાર છે તેવાં પચ્યકખાણો,
 જેમ કે નવકારશી, પોરિસિ,
 સાડ્ઠપોરિસિ, પુરિમડ્ઠ વગેરે.
 અદ્વૈતવાદ : આ સંસાર એક
 બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, બે વસ્તુ જ
 નથી એવી માન્યતા. જેમ કે
 વેદાન્તદર્શન.
 અધર્માસ્તિકાય : જીવ-અજીવને
 સ્થિતિ આપવામાં સહાયક
 દ્રવ્ય. સૂક્ષ્મ, અતીન્દ્રિય,
 અરૂપી દ્રવ્ય, ચૌદ રાજલોક-
 વ્યાપી.
 અધિકરણ : આધાર, ટેકો, વસ્તુ
 જેમાં રહે તે. આધારભૂત વસ્તુ.
 અધિકાર : સત્તા, કામકાજ કરવા
 માટેનો હોદ્દો મળવો તે.
 અધિગમસમ્યક્ત્વ : ગુરુ, શાસ્ત્ર-
 શ્રવણ, વડીલોનું સિંચન,
 ઇત્યાદિ કોઈ નિમિત્તોથી જે
 સમ્યક્ત્વ થાય તે.
 અધોગમન : નીચે જવું તે, વજનદાર
 વસ્તુનું અથવા ભારેકર્મી જીવનું
 નીચે જવું તે.
 અધોભાગવર્તી : નીચેના ભાગમાં
 વિદ્યમાન, નીચેના ભાગમાં

વર્તતું.
 અધોલોક : નીચેનો લોક,
 સમભૂતલાથી ૮૦૦ યોજન
 પછીનો લોક.
 અધ્યવસાયસ્થાનક : આત્માના
 પરિણામોની તરતમતા,
 વિચારભેદો, મનના જુદા જુદા
 વિચારો, વિચારોની તરતમતા.
 અધ્યાત્મદૃષ્ટિ : આત્માના ગુણો -
 અને સુખ તરફની દૃષ્ટિ,
 આત્માને નિર્મળ બનાવવાની
 જે વિચારધારા તે.
 અધ્યાત્મવાદ : આત્માને નિર્મળ
 બનાવવાનું કથન કરનાર
 શાસ્ત્રાદિ.
 અધ્યાત્મી : ભૌતિક સુખથી
 પરાહુખ, આત્માના જ સ્વરૂપ-
 ની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખના કરનાર.
 અધુવ : અસ્થિર, ચંચલ, નાશવંત,
 જવાવાળું.
 અધુવબંધી : જે પ્રકૃતિઓનો બંધ
 જે ગુણકાણા સુધી કલ્પો છે ત્યાં
 સુધી બંધાય અથવા ન પણ
 બંધાય તે.
 અધુવોદયી : જે પ્રકૃતિઓનો ઉદય
 જે ગુણકાણા સુધી કલ્પો છે ત્યાં
 સુધી ઉદયમાં આવે અથવા ન
 પણ આવે તે
 અધુવસતા : જે પ્રકૃતિઓની સત્તા

અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવોને હોય
અથવા ન પણ હોય તે.

અનંગ-ક્રીડા : જે અંગો કામક્રીડાનાં
નથી, તેવાં અંગોથી કામક્રીડા
કરવી.

અનંતકાય : એક શરીરમાં જ્યાં
અનંતા જીવો સાથે વસે છે
એટલે કે અનંતા જીવોની એક
કાયા.

અનંતનાથ : ભરતક્ષેત્રમાં થયેલા
ચૌદમા તીર્થંકર ભગવાન.

અનંતર : તરત જ, આંતરા વિના,
વિલંબ વિના થનાર પ્રાપ્તિ.

અનંતરપ્રયોજન : તરત જે લાભ
થાય તે, વક્તાને પરોપકાર
કરવો તે, અને શ્રોતાને
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી તે અનન્તર-
પ્રયોજન.

અનન્તાનુબંધી : અનંત સંસાર વધારે
તેવો કષાય, યાવજીવ રહે,
નરકગતિ અપાવે, સમ્યક્ત્વનો
ઘાત કરે તેવો કષાય.

અનપવર્તનીય : બાંધેલ કર્મો ગમે
તેવાં નિમિત્તે મળે તો પણ તૂટે
નહીં તે.

અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ : બધા
દર્શનકારોનાં વચનો સત્ય છે
એમ માને, વીતરાગ અને રાગી
એમ બન્નેનું સાચું માને, બન્નેને

ભગવાન માને તે.

અનભિલાષ્ય : શબ્દોથી ન બોલી
શકાય, જે ભાવ શબ્દોથી ન
કહી શકાય તે.

અનભ્યાસી : જેને જે વિષયનો
અભ્યાસ નથી તે.

અનર્થકારી : નુકસાન કરનાર, હાનિ
પહોંચાડનાર.

અનર્થદંડ : બિન જરૂરિયાતવાળાં
પાપ, જેના વિના ચાલે તેવાં
પાપ.

અનર્પણા : અવિવક્ષા, અપ્રધાનતા,
મુખ્યતા ન કરવી તે.

અનર્પિતનય : અવિક્ષિતનય, જ્યારે
જે દૃષ્ટિ જરૂરી ન હોય ત્યારે
તે દૃષ્ટિની અવિવક્ષા કરવી તે.

અનાગત : ભાવિમાં થનાર, હજુ
ન આવેલું, ભાવિમાં આવવા-
વાળું.

અનાચાર : અયોગ્ય આચાર,
દુરાચાર, દુષ્ટ આચાર.

અનાદર : આદર-બહુમાન ન કરવું
તે, અપ્રીતિભાવ કરવો.

અનાદિઅનંત : જેને આદિ પણ
નથી અને અંત પણ નથી તે.

અનાદિકાળ : આદિ — પ્રારંભ
વિનાનો કાળ, જેનો આદિકાળ
નથી તે.

અનાદિનિધન : જેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી તે. નિધન એટલે અંત.

અનાદેય : યુક્તિસંગત બોલવા છતાં પણ લોકો જે વચન માન્ય ન રાખે તે, લોકને અમાન્ય.

અનાનુપૂર્વી : ક્રમ વિના, આડા-અવળું, અસ્ત-વ્યસ્ત.

અનાભોગમિથ્યાત્વ : અજ્ઞાનદશા, સાચી વસ્તુની અણસમજવાળું મિથ્યાત્વ.

અનાયાસ : વગર મહેનતે મળે તે, ઓછા પ્રયત્નથી મળે તે.

અનાર્ય : સંસ્કાર વિનાના જીવો, માનવતાના, કુલના, તથા ધર્મના સંસ્કારો વિનાના આત્માઓ.

અનાર્યભૂમિ : ઉપરોક્ત સંસ્કાર વિનાનું ક્ષેત્ર, સંસ્કાર વિનાનો દેશ. અધ્યાત્મદૃષ્ટિ, પૂર્વભવ-પરભવાદિની દૃષ્ટિ જ્યાં નથી તે.

અનાશ્રવભાવ : જ્યાં આત્મામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં કર્મો આવતાં જ નથી, એવી આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા.

અનાહારકતા : જ્યાં કોઈપણ જાતનો આહાર લેવાતો જ નથી તેવી આત્માની અવસ્થા, અણાહારી-

પણું.

અનિકાચિતકર્મ : જે બાંધેલાં કર્મો ફેરફાર કરી શકાય તેવાં છે તે.

અનિત્ય : જે કાયમ નથી રહેવાનું તે, નાશવંત, અનિત્યભાવના વિચારવી.

અનિત્યંસ્થ : સિદ્ધ-પરમાત્માઓનું સંસ્થાન, આત્માની અરૂપી આકૃતિ, કે જે આકૃતિને “ફ્લેક્સિબલ” એમ ન કહી શકાય તે.

અનિર્ણયાત્મક : જેમાં વસ્તુતત્ત્વનો નિર્ણય નથી તે.

અનિવૃત્તિકરણ : જ્યાં પ્રતિસમયે આત્માના અધ્યવસાયો ચઢિયાતા છે અથવા જ્યાં એકસમયવર્તી જીવોમાં અધ્યવસાયભેદ નથી, અથવા ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામતાં આવતું ત્રીજું કરણ, શ્રેણીમાં આવતું ત્રીજું કરણ, અથવા નવમું ગુણસ્થાનક.

અનિશ્ચિત : નિશ્ચય વિનાનું, ડામાડોળ, અસ્થિર, ચંચળ.

અનિશ્ચિત : નિશ્ચય વિનાનું, આલંબન વિનાનું, આશ્રય વિનાનું, મતિજ્ઞાનના બહુ આદિ ભેદો-માંનું એક પ્રકારનું જ્ઞાન,

આધાર વિના અનુભવબળે જે જાણે તે,
 અનિષ્ટ વસ્તુ : મનને ન ગમે તેવો પદાર્થ, અણગમો પેદા કરે તે.
 અનિષ્ટ સંયોગ : અણગમતી વસ્તુનો મિલાપ.
 અનીક : સૈન્ય, ઈદ્રાદિ દશ પ્રકારના દેવોમાં સૈન્યના દેવો.
 અનીકપતિ : સેનાપતિ, સૈન્યસ્વરૂપ દેવોનો સ્વામી.
 અનીતિ : અન્યાય, ગેરવાજબી માર્ગ, ખોટું કરવું તે.
 અનુકંપા : દયા, લાગણી, કરુણા, કોમળતા, મારાપણું.
 અનુચિત : અયોગ્ય, ન છાજે તેવું વર્તન.
 અનુજાત : પાછળ જન્મેલો, નાનો ભાઈ.
 અનુત્તરવાસી : છેલ્લી કોટિના ઉત્તમ દેવો, જેનાથી ઉત્તમ દેવો કોઈ નથી તે, એક બે ભવે મોક્ષે જનારા દેવો.
 અનુદયકાળ : કર્મો બાંધ્યા પછી ઉદયમાં ન આવે ત્યાં સુધીનો કાળ.
 અનુદરા : પાતળા ઉદરવાળી, પાતળી કેડવાળી સ્ત્રી.
 અનુપયોગી : બિનજરૂરી, જે કામ

ચાલતું હોય તેમાં ધ્યાન ન હોય તે.
 અનુપાતી : અનુસરનાર, અનુકૂળ થનાર, પાછળ આવનાર.
 અનુબંધ ચતુષ્ટય : મંગળાચરણ-વિષય-સંબંધ-પ્રયોજન આ ચારનું હોવું.
 અનુભાગબંધ : રસબંધ, બંધાતાં કર્મોમાં તીવ્રમંદતાનું નક્કી થવું તે.
 અનુમતિ : સમ્મતિ આપવી, જે કામ થતું હોય તેમાં હા કહેવી.
 અનુમોદન : પ્રશંસા કરવી, વખાણવું, જે થયું હોય તેને તાળી પાડીને વધાવવું, મનથી સારું માનવું.
 અનુયાયી વર્ગ : અનુસરનાર વર્ગ, ભક્તોનો સમૂહ.
 અનુષ્ણ : ઉષ્ણતા વિનાનું, અર્થાત્ શીતળ.
 અનુસંધાન : મેળવવું, જોડવું, પરસ્પર સાંધવું.
 અનેકવિધ : ઘણા પ્રકારવાળું, જુદા જુદા પ્રકારોવાળું.
 અનેકાન્તવાદ : સ્યાદવાદ, અપેક્ષા-વાદ, વસ્તુના સ્વરૂપનાં બંને પાસાં ધ્યાનમાં રાખીને વસ્તુનું વર્ણન કરવું.
 અન્તિમ કાળ : છેલ્લો સમય, મૃત્યુનો

વખત, નાશ થવાનો સમય.
 અન્તિમ ગ્રાસ : છેલ્લો કોળિયો, સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં દલીકોનો અન્તિમ ભાગ વેદતો હોય તે.
 અન્યથા : વિના, સિવાય, તેના વિના, તેનાથી ઊલટું.
 અન્યથાવૃત્તિ : ઊલટું થવું, તેના વિના પણ કાર્યનું બનવું, કાર્ય-માં બિનજરૂરી.
 અન્યલિંગસિદ્ધ : જૈનસાધુ સિવાય અન્ય; બાવા-જતિ-તાપસ આદિના લિંગમાં પણ (સાચો માર્ગ સમજાય ત્યારે લિંગ બદલ્યા વિના) મોક્ષે જવું તે.
 અન્વયધર્મ : વસ્તુના અસ્તિત્વને સાથે એવો ધર્મ, જેમ કે ફૂંફાડા અને ફણાથી સર્પની સિદ્ધિ, પંખીઓના આવન-જાવન અને માળાથી વૃક્ષની સિદ્ધિ.
 અન્વયવ્યભિચાર : સાધન હોવા છતાં પણ સાધ્ય હોય અથવા ન પણ હોય તે, જેમ કે સર્વજ્ઞત્વ સાધ્યમાં વક્તૃત્વ હેતુ.
 અન્વયવ્યાપ્તિ : જ્યાં સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય અવશ્ય હોય જ તે. જેમ કે સર્વજ્ઞત્વ સાધ્યમાં નિરાવરણત્વ હેતુ.
 અપકાર : નુકસાન, અહિત,

અકલ્યાણ.
 અપકારક્ષમા : ક્રોધ કરવાથી વધારે માર પડશે એમ સમજી ક્ષમા કરવી તે.
 અપકીર્તિ : અપયશ, નિન્દા, અપમાન, પરાભવ.
 અપકવાહાર : કાચો આહાર, નહીં પાકેલો આહાર.
 અપચય : હાનિ, ઘટાડો, ઓછું થવું, હાનિ થવી તે.
 અપચિંતન : દુષ્ટ ચિંતા, ખરાબ વિચારો, રાગાદિના વિચારો.
 અપભ્રંશ : રૂપાન્તર થવું, શબ્દમાં નિયમો વિના ફેરફાર થવા તે.
 અપયશભય : જગતમાં સાચા-ખોટા કોઈપણ કારણસર અપકીર્તિ ફેલાય તેનો ભય.
 અપરાધ : ગુનો, વાંક, ખોટું આચરણ.
 અપરાવર્તમાન : ફેરફાર વિનાનું, જે કર્મપ્રકૃતિઓ બીજી કર્મ-પ્રકૃતિઓના બંધ-ઉદયને અટકાવ્યા વિના પોતાનો બંધ-ઉદય દેખાડે તે.
 અપરિગૃહિતાગમન : ન પરણાયેલી (કુમારિકા અથવા વેશ્યા આદિ) સ્ત્રીઓ સાથે સંસારના ભોગો ભોગવવા તે.
 અપરિચિત : પરિચય વિનાનું,

અજાણ વ્યક્તિ.

અપરિણત : જેનામાં ધર્મના સંસ્કારો પરિણામ પામ્યા નથી તે.

અપરિણામી : પરિવર્તન વિનાનું, જેમાં પરિવર્તન ન થાય તે. જેમાં નિશ્ચયદૃષ્ટિ બિલકુલ નથી, કેવળ વ્યવહારમાં જ પ્રવર્તે છે તે.

અપરિપૂર્ણ : અધૂરું, પૂર્ણ નહીં તે, અસમાપ્ત.

અપર્યવસિત : છેડા વિનાનું, અનંત, શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ ભેદોમાંનો એક ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અંત વિનાનું.

અપર્યાપ્ત : જેઓ પોતાની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા પહેલાં જ મૃત્યુ પામવાના છે તે (લબ્ધિને આશ્રયી) અને જેઓએ પોતાની પર્યાપ્તિઓ હજુ પૂર્ણ કરી નથી તે (કરણને આશ્રયી).

અપલાપ : છુપાવવું, સંતાડવું, સત્ય જાહેર ન કરવું તે.

અપવર્તના : ઘટાડો કરવો, મોટું હોય તેને તોડીને નાનું કરવું તે.

અપવર્તનીય : બાંધેલાં કર્મોને નિમિત્તોથી નાનાં કરવાં, હળવાં કરવાં.

અપવાદ : કેડીમાર્ગ, છૂટછાટવાળો રસ્તો, મૂળમાર્ગે જે સ્થાને જવાતું હોય તે જ સ્થાને જવા માટે તકલીફવાળો પણ નાનો રસ્તો, અથવા નિંદા, દોષો, અપયશ.

અપાદાન : વસ્તુ જ્યાંથી છૂટી પડતી હોય તે, પંચમી વિભક્તિનું સ્થાન.

અપાનવાયુ : શરીરના નીચેના ભાગથી નીકળતો વાયુ. (વાહ્યુટ થવી તે).

અપાય : નિર્ણય, નિશ્ચય, મતિજ્ઞાનનો એક ભેદવિશેષ.

અપાયવિચય : “સંસાર દુઃખોથી જ ભરપૂર છે. દુઃખરૂપ છે” આવું વિચારવું તે; ધર્મધ્યાનનો એક ભેદ.

અપાયાપગમાતિશય : ભગવાનના ચાર અતિશયોમાંનો એક અતિશય, ભગવાન જ્યાં વિચરે ત્યાં લોકોનાં બાહ્ય-અભ્યંતર અપાયોનો (દુઃખોનો) અપગમ (નાશ) થાય તે.

અપાર સંસાર : જેનો છેડો નથી, અંત નથી એવો આ સંસાર.

અપુનરાવૃત્તિ : જ્યાંથી ફરી પાછા આવવાનું નથી, ફરી જન્મ કરવાનો નથી તે.

અપુનર્બન્ધક : જે આત્માઓ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ફરી વાર નથી બાંધવાના તે, જેઓમાં તીવ્રભાવે પાપ ન કરવાપણું છે, સંસારનું અભિનંદન નથી અને ઉચિત સ્થિતિનું આચરણ કરે છે તે જીવો.

અપૂર્વ : પહેલાં કોઈ દિવસ ન આવેલો, અદ્ભુત.

અપૂર્વકરણ : પહેલાં કોઈ દિવસ ન આવેલો સુંદર અધ્યવસાય, કે જેના બળથી રાગ-દ્વેષની ગ્રન્થિનો ભેદ થાય, તથા શ્રેણીમાં આવનારું બીજું કરણ, આઠમું ગુણસ્થાનક.

અપૂર્વસ્થિતિબંધ : ક્રમશઃ ન્યૂન ન્યૂન જ સ્થિતિબંધ, અપૂર્વ, અધ્યવસાય વડે અપૂર્વકરણથી થતો સ્થિતિબંધ.

અપેય : રહિત, વિના, સિવાય.

અપેક્ષાકારણ : કાર્ય કરનારને કાર્ય કરવામાં જેની અપેક્ષા રાખવી પડે તે, જેનો સહકાર લેવો પડે તે, સહકારી કારણ.

અષ્ટકાય : પાણીરૂપે જે જીવો છે તે, પાણીના જે જીવો છે તે.

અપ્રતિઘાતી : ક્યાંય સ્ખલના ન પામે તેવું, ક્યાંય અટકે નહીં તેવું, લોક-અલોકના પદાર્થો

જોવા છતાં ક્યાંય તકલીફ - વિરામ ન પામે તેવું.

અપ્રતિબદ્ધ સ્વભાવ : કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યમાં, ક્ષેત્રમાં, કાળમાં, કે પર્યાયમાં સ્ખલના ન પામે, આસક્તિ ન પામે, અંજાઈ ન જાય, તેવો સ્વભાવ.

અપ્રતિહત : કોઈથી ન હણાય તેવું, કોઈથી ન દબાય તેવું.

અપ્રત્યવેક્ષિત : જોયા વિનાનું, જે વસ્ત્રાદિ-ભૂમિ જોઈ ન હોય તે.

અપ્રત્યાખ્યાનીય : જે કષાયો દેશવિરતિ પર્યકખાણ આવવા ન દે તે. તિર્યંચગતિ અપાવે, બાર માસ રહે, દેશવિરતિનો ઘાત કરે તે.

અપ્રમત્તસંયત : પ્રમાદ વિનાનું સંયમ, સાતમું ગુણઠાણું.

અપ્રમાર્જિત : પ્રમાર્જના (પરિલેહણ) કર્યા વિનાનું, જે વસ્ત્રો પાત્રો-અને ભૂમિની પ્રમાર્જના ન કરી હોય તે.

અપ્રજાપનીય : સમજાવવાને માટે અયોગ્ય, વક્તુદ્ધિવાળો, જેનામાં સમજવા માટેની પાત્રતા આવી નથી તે.

અપ્રાપ્યકારી : જે ઈન્દ્રિયો વિષયને

સ્પર્શ્યા વિના બોધ કરે તે.
(ચક્ષુ અને મન).

અફસોસ : પસ્તાવો, કરેલા કાર્યની
નિન્દા કરવી તે.

અબાધાકાળ : કર્મ બાંધતી વખતે
દલિક રચના વિનાનો કાળ.

અબોધ : અજ્ઞાન દશા, અણસમજ,
બોધ વિનાનું.

અભવ્ય : અયોગ્ય, મોક્ષે જવાને
અપાત્ર, જેમાં મોક્ષે જવાની
રુચિ કદાપિ થતી નથી તે.

અભક્ષ્ય : ખાવાને માટે અયોગ્ય,
ન ખાવા લાયક, જે ખાવાથી
ઘણી હિંસા થતી હોય, ઘણા
રોગો થતા હોય તે.

અભાગ્યશાળી : ભાગ્ય વિનાનો,
ઓછા પુણ્યવાળો, તીવ્ર પુણ્ય
વિનાનો.

અભિગ્રહ : મનની ધારણા, મનની
કલ્પના, મનની મક્કમતા.

અભિગ્રહપચ્ચક્રબાણ : મનની
ધારણા મુજબ કરાતાં
પચ્ચક્રબાણ.

અભિધાનભેદ : નામમાત્રથી જ
જુદાં, વાસ્તવિક જુદાં નહીં તે.

અભિનંદનસ્વામી : ભરતક્ષેત્રમાં
થયેલા ચોથા તીર્થંકર ભગવાન.

અભિનિબોધ : ઇન્દ્રિયોથી થનારું
જ્ઞાન, મતિજ્ઞાનવિશેષ.

અભિપ્રાય : માન્યતા, વિચાર,
આશયવિશેષ.

અભિમાન : અહંકાર, મોટાઈ, નાના
હોતે છતે મોટા દેખાવાની
વૃત્તિ.

અભિલાષ્ય : શબ્દથી કહી શકાય,
સમજાવી શકાય તેવા ભાવો.

અભિવાદન : નમસ્કાર કરવા, પગે
પડવું, વંદન કરવું તે.

અભિષ્વંગ : આસક્તિ-મમતા-મૂર્છા.

અભીક્ષણ : વારંવાર, નિરંતર,
સતત.

અભોકતા : કર્મોને ન ભોગવનાર,
ભોગ ન કરનાર.

અભોગ્ય : ભોગવવાને અયોગ્ય,
ઉપભોગ ન કરવા યોગ્ય.

અભ્યંતરકારણ : અંદરનું કારણ,
દૃષ્ટિથી અગોચર કારણ.

અભ્યંતરતપ : આત્માને તપાવે,
લોકો દેખી ન શકે, જેનાં લોકો
માન-બહુમાન ન કરે તેવો
પ્રાયશ્ચિત્તાદિ તપવિશેષ.

અભ્યંતર નિમિત્ત : અંદરનું નિમિત્ત,
જે નિમિત્ત બહારથી ન દેખી
શકાય.

અભ્યાખ્યાન : આળ દેવું, કોઈના
ઉપર આક્ષેપ કરવો, ખોટું કલંક
ચડાવવું. કોઈને ખોટી રીતે
દોષિત કરવો.

અભ્યાસક વર્ગ : ભણનારાઓનો સમૂહ, વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ.
 અભ્યુપગમ : વસ્તુનો સ્વીકાર, આદર.
 અભ્યુપેત : યુક્ત, સહિત.
 અભ્ર : વાદળ, મેઘઘટા.
 અભ્રપડલ : વાદળાંઓનો સમૂહ, મેઘઘટા.
 અમર : દેવ, જો કે દેવોને પણ મરણ આવે જ છે પરંતુ લાંબાં આયુષ્ય હોવાથી અને આયુષ્ય ઓછું નહીં થવાથી જાણે નહીં મરનારા.
 અમરણધર્મા : જેને મરવાનું આવવાનું નથી તે, સિદ્ધ-ભગવંતો.
 અમરેન્દ્ર : દેવેન્દ્ર, દેવોના મહારાજા, દેવોના સ્વામી.
 અમર્ત્યપૂજ્ય : દેવો વડે પૂજનીય, દેવો વડે પૂજવા યોગ્ય.
 અમર્યાદિત : મર્યાદા વિનાનું, જેની કોઈ સીમા નથી તેવું.
 અમાનનીય : માનવાને માટે અયોગ્ય, ન માનવા યોગ્ય.
 અમાપકાળ : જેના કાળનો કોઈ પાર નથી તે, અપરિમિત કાળવાળું.
 અમીદૃષ્ટિ : અમૃતભરેલી નજર,

અમૃત જેવી મીઠી દૃષ્ટિ.
 અમોઘ દેશના : જે દેશના અવશ્ય ફળ આપે જ, તેવી દેશના.
 અયુક્ત : અયોગ્ય, ખોટું, અન્યાય્ય ભરેલું, ગેરવાજબી.
 અયોગીકેવલીગુણ સ્થાનક : મન-વચન-કાયાના યોગ વિનાનું ૧૪મું ગુણસ્થાનક.
 અરનાથભગવાન : ભરતક્ષેત્રમાં થયેલા ૧૮મા ભગવાન.
 અરાજકતા : રાજા વિનાનો દેશ, નિર્નાયક સ્થિતિ.
 અરિહંતપ્રભુ : જેણે આત્મશત્રુઓને હણ્યા છે તથા તીર્થંકરપણાના ચોત્રીસ અતિશયોને જે યોગ્ય છે તે.
 અરૂપી દ્રવ્ય : વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ વિનાનું દ્રવ્ય (નિશ્ચયનયથી); ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવું દ્રવ્ય (વ્યવહારનયથી).
 અર્થ : શબ્દથી થતો અર્થ, માટે, ધન.
 અર્થપર્યાય : દ્રવ્યોનો સમયવર્તી પર્યાય અથવા દ્રવ્યનો વર્તમાન-કાળવર્તી પર્યાય.
 અર્થભેદ : જ્યાં કહેવાનું તાત્પર્ય જુદું હોય તે.
 અર્થયોગ : સૂત્રો બોલતી વખતે તેના અર્થો બરાબર વિચારવા.

અર્થસંવર્ધન : પ્રાપ્ત થયેલા અર્થ (ધન)ની સારી રીતે વૃદ્ધિ કરવી તે.

અર્થાપત્તિન્યાય : જે કંઈ બોલાય, તેમાંથી સરી આવતો નિશ્ચિત બીજો અર્થ, અવિનાભાવવાળો જે બીજો અર્થ તે. જેમ કે “જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી.” (અર્થાત્ રાત્રે ખાય છે).

અર્થાવગ્રહ : તદ્દન અસ્પષ્ટ બોધ, અર્થમાત્રનું યત્કિચિત્ જ્ઞાન. “આ કંઈક છે” એવું સામાન્ય જ્ઞાન.

અર્થોપાર્જન : ધન મેળવવાના પ્રયત્નો.

અર્થનિદ્રા : ઊંઘની સામાન્ય દશા ચાલતી હોય ત્યારે.

અર્થાવનતપ્રણામ : પ્રણામ કરતી વખતે ૨ હાથ, ૨ પગ અને મસ્તક એમ પાંચ અંગ નમાવવાં જોઈએ તેને બદલે અડધાં નમાવીએ અને અડધાં ન નમાવીએ તેવો પ્રણામ.

અર્પણા : વિવક્ષા, પ્રધાનતા, આપી દેવું, સમર્પિત કરવું.

અર્પિત : વિવક્ષા કરાયેલો નય, પ્રધાન કરાયેલો નય.

અર્હત્ : અરિહંતપ્રભુ, ચોત્રીસ

અતિશયોને યોગ્ય.

અલંકાર : દાગીના, શરીરની શોભા, કાવ્યોમાં વપરાતા અલંકારો.

અલાબુ : તુંબું, માટીના લેપથી ડૂબી જાય તે.

અલિપ્ત : અનાસક્ત, સંસારી ભાવો-માં ન લેપાયેલું.

અલીકવચન : જુદું વચન, મૃષાવાદ, ખોટું બોલવું.

અલોકાકાશ : ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો જ્યાં નથી ત્યાં રહેલો આકાશ.

અલૌકિક : લોકોના માનસમાં ન ઊતરે, ન સમજાય તેવું.

અલ્પતર બંધ : વધારે કર્મપ્રકૃતિઓ બાંધતો, ઓછી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે તે.

અલ્પબહુત્વ : બે-ત્રણ-ચાર વસ્તુ-ઓમાં થોડું શું અને ઘણું શું ? તે.

અલ્પારંભપરિગ્રહત્વં : ઓછા આરંભ-સમારંભ અને ઓછો પરિગ્રહ, ઓછી મમતા-મૂર્છા તે મનુષ્યાયુષ્યના બંધનો હેતુ છે.

અલ્પાક્ષરી : જેમાં અક્ષરો (શબ્દો) ઓછા હોય અને અર્થ ઘણો ભર્યો હોય તેવી સૂત્રરચના.

અવક્તવ્યબંધ : કર્મપ્રકૃતિઓનો

સર્વથા બંધ અટક્યા પછી પુનઃ-
ફરીથી બંધ શરૂ થાય તે,
ભૂયસ્કારાદિ ત્રણમાંથી કોઈપણ
નામે ન કહી શકાય તે.

અવગાહના : ઊંચાઈ, શરીરની
અથવા સિદ્ધગત આત્માની
ઊંચાઈ.

અવગાહસહાયક : જીવ-પુદ્ગલોને
વસવાટ આપવામાં સાહાય્ય
કરનાર.

અવચનીય : નિંદનીય, શબ્દથી ન
કહેવા લાયક.

અવદૂષપચ્ય : દિવસના ત્રણ ભાગો
ગયા પછી જે પચ્યખ્ખાણ
પાળવામાં આવે તે.

અવદાત : સ્વચ્છ — નિર્મળ ગુણો.

અવદઃ : પાપ, હલકાં કામો, તુચ્છ
કામો,

અવનીતલ : પૃથ્વીતલ, માનવભૂમિ,
મનુષ્યલોકની ભૂમિ.

અવન્ધ્યકારણ : જે કારણ અવશ્ય
ફળને આપે જ, વાંઝિયું ન
હોય તે.

અવન્ધ્યબીજ : જે બીજ અવશ્ય
ફળને આપે જ, વાંઝિયું ન
હોય તે.

અવર્ણવાદ : પારકાની નિંદા-ટીકા-
કૂથલી કરવી તે.

અવસર્પિણી : પડતો કાળ, જેમાં

મનુષ્ય-તિર્યચોનાં બુદ્ધિબળ-
સંઘયણ-આયુષ્યાદિ ઘટતાં
જાય તે.

અવસ્થિતબંધ : જેટલી કર્મપ્રકૃતિ-
ઓનો બંધ ચાલતો હોય,
તેટલો જ ચાલુ રહે, ન વધે
કે ન ઘટે તે.

અવસ્વાપિની નિદ્રા : ઇન્દ્રાદિ દેવોએ
તીર્થંકરપ્રભુની માતાને આપેલી
એક પ્રકારની નિદ્રા, જેમાં
માતા જાગે નહીં તે.

અવાચ્ય પ્રદેશ : શબ્દથી જે ભાગનું
ઉચ્ચારણ ન થાય તેવો શરીરનો
ભાગ, અર્થાત્ સ્ત્રી-પુરુષનાં
ગુપ્ત અંગો.

અવાવરુ ભૂમિ : જે ભૂમિ વપરાતી
ન હોય, લોકોનો વસવાટ ન
હોય, લોકોની અવરજવર ન
હોય તે.

અવિકારી દ્રવ્ય : વિકાર વિનાનું
દ્રવ્ય, જીવ-પુદ્ગલ વિનાનાં
બાકીનાં દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી
અવિકારી છે. (જો કે નિશ્ચય
નયથી તે શેષદ્રવ્યોમાં પણ
પ્રતિક્ષણે પર્યાયો થાય જ છે.)

અવિચારધ્યાન : એક અર્થમાંથી
બીજા અર્થમાં, એક શ્રુતવચન-
માંથી બીજા શ્રુતવચનમાં, અને
એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં

જવું તે વિચાર, તેવા સંક્રમાત્મક વિચાર વિનાનું જે ધ્યાન તે.

અવિચ્યુતિ : મતિજ્ઞાનના અપાયમાં જે વસ્તુનો નિર્ણય કર્યો તેમાંથી પડી ન જવું, તેમાં જ વધારે દૃઢ થવું, તે અવિચ્યુતિ નામની ધારણા છે.

અવિધિકૃત : વિધિથી નિરપેક્ષપણાએ કરાયેલું કાર્ય.

અવિનાભાવી સંબંધ : જેના વિના જે ન હોઈ શકે, તેવી બે વસ્તુઓનો પરસ્પર જે સંબંધ તે, જેમ દાહ અને અગ્નિ.

અવિનાશી : ભાવિમાં જે વસ્તુ વિનાશ ન પામે તે, અનંત.

અવિભાગ પલિચ્છેદ : જેના કેવલજ્ઞાનથી પણ બે ભાગ ન કલ્પી શકાય તેવા નિર્વિભાજ્ય રસાવિભાગ, નિર્વિભાજ્ય વીર્યાવિભાગ, કર્મપરમાણુઓમાં કરાયેલા રસબંધના નિર્વિભાજ્ય ભાગો, આત્મપ્રદેશોમાં રહેલા યોગાત્મક વીર્યના નિર્વિભાજ્ય ભાગો.

અવિભાજ્ય કાળ : જે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાળ, કે જેના બે ભાગ ન થાય તે સમય.

અવિરત : સતત - અટક્યા વિના.

અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ : જે જીવોમાં

સમ્યગ્દર્શન આવ્યું છે પરંતુ (વિરતિ)ત્યાગ આવ્યો નથી તે ચોથા ગુણઠાણાવાળા જીવો.

અવિવેકી : વિવેક વિનાના જીવો, ગમે ત્યારે ગમે તેમ વર્તનારા.

અવિસંવાદી : પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ, પરસ્પર વિવાદ વિનાનું.

અવ્યક્ત : અસ્પષ્ટ, સ્પષ્ટ ન સમજાય તેવું.

અવ્યવસ્થા : વ્યવસ્થા વિનાનું, અસ્ત વ્યસ્ત, જેમતેમ.

અવ્યાપ્તિ : જે લક્ષણ જેનું કર્યું હોય, તેમાં ક્યાંક હોય અને ક્યાંક ન પણ હોય તે. જેમકે નીલવર્ણવાળાપણું એ ગાયનું લક્ષણ કરીએ તો અવ્યાપ્તિ.

અવ્યાભાધ સુખ : એવું જે સુખ છે કે જેમાં અલ્પમાત્રાએ પણ દુઃખ નથી, અર્થાત્ મોક્ષનું જે સુખ છે તે.

અશઠ : સજ્જન પુરુષો, મહાત્મા પુરુષો, ગીતાર્થ પુરુષો.

અશન : ભોજન, ખોરાક, જે ખાવાથી પેટ ભરાય તે.

અશક્ય : જે કાર્ય આપણાથી થાય તેમ ન હોય તે.

અશરણ ભાવના : આ સંસારમાં સાચું કોઈ શરણ નથી, સૌ સ્વાર્થનાં જ સગાં છે, સાચું

એક અરિહંત પ્રભુનું જ શરણ છે એવી ભાવના ભાવવી તે.
અશરીરી : શરીર વિનાના જીવો, અર્થાત્ સિદ્ધ પરમાત્મા.
અશુચિ ભાવના : શરીર અપવિત્ર-પદાર્થોથી જ ભરેલું છે. દરેક છિદ્રોથી અશુચિ વહ્યા જ કરે છે. તેવા આ શરીર ઉપર શોભા-ટાપટીપ અને શણગાર શું કામનાં ?
અશુદ્ધાત્મા : મોહને વશ થયેલો જે આત્મા તે, અજ્ઞાનને વશ થયેલો, અજ્ઞાન અને મોહ એ જ બે અશુદ્ધાવસ્થા.
અશુભોદય : પાપકર્મોનો ઉદય, દુઃખ આપે તેવાં કર્મોનો ઉદય.
અશોકવૃક્ષ : પ્રભુ સમોવસરણમાં બિરાજે ત્યારે દેવો આવું સુંદર વૃક્ષ રચે છે, જે પ્રભુનો અતિશય છે.
અશૌચ : અપવિત્રતા. શરીર અને મનની અશુદ્ધિ.
અષ્ટકર્મ : જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો.
અષ્ટપ્રવચનમાતા : પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ આ આઠને માતા કહેવાય છે, કારણ કે તેનાથી ધર્મરૂપી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અષ્ટાલ્લિકા મહોત્સવ : આઠ દિવસનો અઠાઈ મહોત્સવ. પજુસણ-પર્વ.
અસંગતત્વ : વસ્તુ બરાબર સંગત ન થવી, મેળ ન મળવો.
અસંદિગ્ધ : શંકા વિનાનું, નિશ્ચિત, મતિજ્ઞાનનો બહુ આદિ ૧૨ ભેદોમાંનો એક ભેદવિશેષ.
અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ : જ્યાં મન-વચન-કાયાના યોગો નથી, સર્વથા આત્મા શાન્ત છે એવી કર્મોના સર્વ આગમન વિનાની અવસ્થા.
અસંભવદોષ : જે લક્ષણ જેનું કર્યું હોય ત્યાં સંભવે જ નહીં તે. જેમ કે એક ખરીવાળાપણું એ ગાયનું લક્ષણ કરીએ તો.
અસત્ય : મિથ્યાવચન, ખોટું જીવન, ખોટી ચાલબાજી.
અસત્ય વચન : તુચ્છ વચનો, અનુચિત-હલકાં વચનો.
અસમીક્ષ્યાધિકરણ : વિચાર્યા વિના છરી-ચપ્પાં-ભાલાં તલવાર વગેરે પાપનાં સાધનો વસાવવાં.
અસર્વપર્યાય : દ્રવ્યોના સર્વ પર્યાયોમાં ન પ્રવર્તે તે, મતિ-જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન દ્રવ્યોના સર્વપર્યાયોમાં વર્તતું નથી તે

જ્ઞાનો.

અસાંવ્યવહાર રાશિ : જે જીવો નિગોદમાંથી કદાપિ નીકળ્યા જ નથી; બીજા અન્ય ભવનો વ્યવહાર જેઓનો થયો જ નથી તે.

અસાતાવેદનીય : જે કર્મના ઉદયથી શરીરાદિ સંબંધી પ્રતિકૂલતાઓ પ્રાપ્ત થાય, પીડા-વેદના થાય તે.

અસાધારણ કારણ : સામાન્ય નહીં, પરંતુ ખાસ વિશિષ્ટ કારણ.

અસિધારા : તલવારની ધાર, (મધથી લેપાયેલી તલવારની ધાર જેવું વેદનીય કર્મ છે).

અસુર : દાનવો, હલકા દેવો, ભવનપતિ - વ્યંતર દેવો.

અસૂયા : ઈર્ષ્યા-દાઝ-અદેખાઈ - પરની ઋદ્ધિ ન ખમવી.

અસ્તિ-નાસ્તિ : પ્રત્યેક પદાર્થો પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી અસ્તિરૂપ છે અને પરના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી નાસ્તિરૂપ છે.

અસ્થિરચના : શરીરમાં થયેલી હાડકાંની મજબૂતાઈ-ચનાવિશેષ.

અહિતકારક : નુકસાનકારક, અકલ્યાણ કરનાર.

અહોરાત્ર : દિવસ-રાત્રિ, ચોવીસ કલાક.

અક્ષતપૂજા : પ્રભુની સામે તંદુલાદિના સાથિયા વગેરેથી થતી પૂજા.

અક્ષયસ્થિતિ : મળેલી જે અવસ્થા કદાપિ નાશ ન પામે તે. મોક્ષની અવસ્થા તે અક્ષય-સ્થિતિ.

અક્ષિપ્ર : વસ્તુનું જે જ્ઞાન વિલંબથી - ધીરે ધીરે થાય તે. મતિ-જ્ઞાનના બહુ આદિ ૧૨ ભેદમાંનો એક ભેદ.

અજ્ઞાતભાવ : આત્માની અજ્ઞાન દશા, વસ્તુતત્ત્વની અણસમજ.

અજ્ઞાતાવસ્થા : આત્માની મૂર્ખ અવસ્થા, અણસમજ અવસ્થા.

અજ્ઞાની પુરુષો : મૂર્ખ પુરુષો, અણસમજ મનુષ્યો. આત્મ-જ્ઞાન વિનાના જીવો.

આંખનો પલકારો : આંખ મીચીને ઉઘાડીએ તેમાં થતો સમય.

આંશિક સત્ય : કંઈક અંશે સત્ય, પૂર્ણ સત્ય નહીં, અર્ધસત્ય અથવા કંઈક માત્રાએ સત્ય, વાસ્તવિક તો અસત્ય.

આકસ્મિક : અણધાર્યું, ન કલ્પેલું, અચાનક.

આકાર : પદાર્થની આકૃતિ, ચના.

આકાશગામી : આકાશમાર્ગે
ઊડવાની-જવાની-આવવાની
શક્તિ.

આકાશાસ્તિકાય : જીવ-પુદ્ગલોને
અવગાહ આપનારું એક દ્રવ્ય.

આકિંચન્ય : કંઈ પણ પદાર્થ પાસે
ન રાખવો તે, સર્વ વસ્તુના
ત્યાગી.

આકન્ઠન : રડવું, અતિશય રડવું,
છાતીફાટ રડવું તે.

આકોશ : ગુસ્સો, ક્રોધ, આવેશ.

આગમ : ગણધર ભગવન્તોએ
રચેલાં શાસ્ત્રો, મૂલ શાસ્ત્રો.

આગમકથિત : આગમોમાં ભાષેલું,
આગમોમાં કહેલું.

આગમગમ્ય : આગમોથી જાણી
શકાય તેવા વિષયો.

આગમશ્રુત : ગણધર ભગવન્તોનાં
બનાવેલાં આગમો એ જ શ્રુત.

આગાઢજોગ : સાધુ-સાધ્વીજી
મહારાજશ્રીની એવા પ્રકારની
યોગવહનની ક્રિયા કે જેમાંથી
નીકળી ન શકાય.

આગાર : છૂટછાટ-અપવાદ-મુશ્કેલ
માર્ગ વખતે છૂટ.

આગારીપચ્ચક્રખાણ : છૂટછાટવાળું
પચ્ચક્રખાણ, જેમાં અપવાદો
હોય તે.

આચાર : જ્ઞાનાદિ પાંચ ગુણોની
વૃદ્ધિ થાય તેવો સદાચાર.

આચાર્યપદ : છત્રીસ ગુણોવાળું,
સૂરિમંત્રના જાપવાળું,
પંચાચારને પાળવા-પળાવવા-
વાળું એક વિશિષ્ટ પદ.

આચ્છાદિત : ઢંકાયેલું, આવરણ-
વાળું, ગુપ્ત.

આજન્મ : જન્મ કરવા પડે ત્યાં
સુધી, ભવોભવમાં.

આજીવિકાભય : પોતાનું જીવન
જીવવાનો, ધરસંસાર
ચલાવવાનો ભય, પોતાની
આજીવિકા કોઈ તોડી નાખશે
તેવો ભય.

આજ્ઞાગમ્ય (આજ્ઞાગમ્ય) : કેટલાક
ભાવો ભગવાનની આજ્ઞાથી જ
જાણી શકાય તેવા છે જેમ કે
નિગોદના જીવો વગેરે.

આતમરામી : આત્માના જ સ્વરૂપમાં
રમનારા, સ્વભાવદશામાં જ
રહેનારા આત્માઓ.

આત્મકલ્યાણ : આત્માનું જેમાં હિત
થાય તે, કલ્યાણ કરવું તે.

આત્મચિંતન : આત્માના સ્વરૂપનું
ચિંતન કરવું, મનન કરવું તે.

આત્મપરિણતિમદ્જ્ઞાન : દર્શન-
મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણીય
કર્મના ક્ષયોપશમપૂર્વકનું

શ્રદ્ધાથી ભરપૂર શાસ્ત્રીય જ્ઞાન.
 આત્મરક્ષક દેવ : ઈન્દ્રોની રક્ષા કરવા માટે રખાયેલા દેવો.
 આત્મશુદ્ધિ : આત્માની નિર્મળતા, મોહ વિનાની દશા.
 આત્મહિતકારી : આત્માનું કલ્યાણ કરનારી વસ્તુ, અજ્ઞાન અને મોહને દૂર કરી શુદ્ધતા પ્રગટાવનાર.
 આદાનપ્રદાન : લેવડદેવડ, વસ્તુની આપ-લે કરવી તે.
 આદાન-ભય : ધન-મિલકત આદિ ચોરો વડે લૂંટાઈ જવાનો ભય.
 આદિનાથ પ્રભુ : ભરતક્ષેત્રમાં થયેલા પહેલા ભગવાન.
 આદીશ્વર પ્રભુ : ભરતક્ષેત્રમાં થયેલા પહેલા ભગવાન.
 આદેયનામકર્મ : યુક્તિ વિનાનાં વચનો હોવા છતાં પણ જે વચનો લોકો સ્વીકારે, પડતો બોલ ઝીલી લે તે.
 આધાકર્મીદોષ : સાધુ-સાધ્વીજીને ઉદેશીને જે જે બનાવ્યું હોય તે આહારાદિ જો તેઓ વહોરે તો તે.
 આધાર-આધેયભાવ : એક વસ્તુ બીજી વસ્તુનું અધિકરણ હોય, અને બીજી વસ્તુ તેમાં રહેતી હોય તો તે બે વચ્ચેનો જે

સંબંધ તે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ : આત્માત્મિમુખ દૃષ્ટિ, આત્માના ગુણોની પ્રાપ્તિ તરફનું જ ધ્યાન.
 આનતદેવલોક : વૈમાનિક દેવોમાં નવમો દેવલોક.
 આનન્દ : હર્ષ, પ્રસન્નતા, હાર્દિક પ્રેમ.
 આનયનપ્રયોગ : લાવવું, ધારેલી ભૂમિકાની સીમા બહારથી કંઈક લાવવું, દશમા પ્રતનો એક અતિચાર.
 આનુપૂર્વી : ક્રમસર, અથવા એક ભવથી બીજા ભવમાં જતા જીવને કાટપૂણે વાળનારું જે કર્મ તે.
 આન્તરાપેક્ષિત : અંદરની અપેક્ષા-વાળું, અંદરની દૃષ્ટિવાળું.
 આન્તરિક : અંદરની પરિસ્થિતિ, હાર્દિક જે ભાવ તે.
 આન્તરિક સ્થિતિ : અંદરની પરિસ્થિતિ, અંદરના હૈયાના ભાવો.
 આમપુરુષ : યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનારા અને યથાર્થ બોલનારા.
 આમોદિત : મહાત્મા- ગીતાર્થ-જ્ઞાનીઓએ કહેલું.
 આત્મા : પ્રકાશ, તેજ, ચમક, ઝાકઝમાળ.

આભાસ : તેના જેવું દેખાવું, વાસ્તવિક તેવું ન હોય પરંતુ તેવું દેખાય તે.

આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ : પોતાનું જ સાચું છે તેવો દુરાગ્રહ. અજ્ઞાની હોતે છતે પોતાનું સાચું માનવાનો આગ્રહવિશેષ.

આભિનિવેશિક : પોતાનું ખોટું છે એમ જાણવા છતાં મિથ્યા અભિમાનના વશથી તેને ન મૂકવું અને સત્ય માની વળગી રહેવું.

આમરણાન્ત : આ શરીરમાં જીવ હોય ત્યાં સુધી, અર્થાત્ મરણ આવે ત્યાં સુધી કરેલા નિયમો.

આમિષ : માંસ.

આમ્લ રસ : ખાટો રસ, ખાટું, ખાટા પદાર્થોનો સ્વાદ.

આયંબિલ : છ વિગઈઓ, અને વિકાર-વાસનાનાં ઉત્તેજક દ્રવ્યોનો ત્યાગ, નીરસ ભોજન એક ટંક લેવું તે.

આયુઘશાળા : શસ્ત્રોની શાળા, જેમાં શસ્ત્રો રખાતાં હોય તે.

આયુષ્યકર્મ : એક ભવમાં જીવાડનાર, પકડી રાખનાર, નીકળવા ન દેનાર, પગમાં નંખાયેલી બેડી જેવું.

આરંભ : પ્રારંભ, શરૂઆત,

કામકાજ શરૂ કરવું.

આરંભ-સમારંભ : જીવોની હિંસા કરવી તે આરંભ, અને હિંસા કરવાની તૈયારી કરવી, સાધન- સામગ્રી ભેગી કરવી તે સમારંભ.

આરણ : વૈમાનિક દેવોમાં ૧૧મો દેવલોક.

આરા : અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીના છ જાતના કાલવિભાગ. ગાડાના પૈડામાં રહેલા આરા જેવા જે ભાગો તે.

આરાધક : આરાધના કરનાર, સંસારનાં ભૌતિક સુખ-દુઃખો ઉપરનો રાગ-દ્વેષ ઓછો કરી અધ્યાત્મદૃષ્ટિ તરફ જનાર.

આરાધના : અધ્યાત્મદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ માટે કરાતી ધર્મક્રિયા.

આરાધ્ય : આરાધના કરવા યોગ્ય પરમાત્મા અને ધર્મગુરુ વગેરે.

આર્જવતા : સરળતા, નિષ્કપટતા, માયારહિતતા.

આર્તધ્યાન : સુખ-દુઃખની ચિંતાઓ કરવી, મનગમતી વસ્તુનો વિયોગ થાય અને અણગમતી વસ્તુનો સંયોગ થાય ત્યારે રડવું, ઉદાસ થવું, શરીરની ચિંતા કરવી, નિયાણું કરવું વગેરે.

આર્તનાદ : હૈયામાં થયેલી પીડાના સંવેદનથી બોલાતા શબ્દો.

આર્યકુલ : સંસ્કારી ઘરો, આત્માની દૃષ્ટિવાળાં ઘરોમાં જન્મ.

આર્યદેશ : આત્મા, પૂર્વભવ, પરભવ, ધર્મ, કર્મ, માનવાવાળો દેશ.

આર્યભૂમિ : આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના વારસાવાળો દેશ.

આલંબન : આધાર, સહાયક, ટેકો, મજબૂત નિમિત્ત.

આલાપસંલાપ : લોકોની સાથે વાતચીત, લોકોની સાથે એક વાર બોલવું તે આલાપ અને વારંવાર બોલવું તે સંલાપ.

આલોચના : અજાણતાં થયેલા પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે, અથવા પરવશતાથી જાણીને થયેલા પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે કરાતી મનોવેદના, તેના માટે કરાતી ધર્મક્રિયા તે.

આવરણ : ઢાંકણ, પડદો, જ્ઞાનાદિ ગુણોને ઢાંકનારાં કર્મો.

આવરણકૃતભેદ : કર્મોના આવરણને લીધે કરાયેલો ભેદ, લોકોમાં જે ઓછાવતું જ્ઞાન છે તે તરતમતા આવરણ વડે કરાઈ છે.

આવલિકા : અસંખ્યાત સમયોનો સમૂહ તે આવલિકા, અથવા ૪૮ મિનિટમાં ૧, ૬૭, ૭૭,

૨૧૬, આવલિકાઓ થાય છે.

આવશ્યક : અવશ્ય કરવા લાયક કાર્યવિશેષ, આખા દિવસ-રાતમાં અવશ્ય કર્તવ્ય-સામાયિકાદિ છ આવશ્યક જાણવાં.

આવાર્યગુણ : આવરણ કરવા લાયક જ્ઞાન-દર્શન આદિ ગુણો.

આવિર્ભાવ : પ્રગટ થવું, ખુલ્લું થવું. સત્તામાં રહેલ પર્યાયની પ્રગટતા.

આવિર્ભૂત : પ્રગટ થયેલ, સત્તામાં રહેલો, પ્રગટ થયેલો પર્યાય.

આવૃત્ત કરે : ઢાંકે, આચ્છાદિત કરે, ગુપ્ત કરનાર કર્મ.

આશાતના : અપભ્રાજના, અવહેલના, તિરસ્કાર, અણ-છાજતું વર્તન, દેવ- ગુરુશાસ્ત્ર પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન કરવું.

આશીર્વાદ : વડીલોની પ્રસન્નતા, ઉત્તમ મહાત્માઓની મનની પ્રસન્નતા, સારા કામમાં તેઓની શુભ સમ્મતિ.

આશ્રવ : આત્મામાં કર્મોનું આવવું, કર્મ માટે પ્રવેશનાં દ્વારો.

આસન્નભવ્ય : બે-ચાર ભવોમાં જ મોક્ષે જનાર, નજીકના કાળમાં મોક્ષે જનાર

આસન્નોપકારી : બહુ જ નજીકના

જ ઉપકારી, જેમ કે પ્રભુ મહાવીર સ્વામી.

આસ્તિકતા : જીવ, પૂર્વભવ, પરભવ, આદિ છે એવી માન્યતા.

આહારકશરીર : ચૌદ પૂર્વધર મહાત્માઓ પોતાને થયેલા સંશયના નિવારણ અર્થે મહાવિદેહમાં જવા માટે જે શરીર બનાવે તે.

આહારક સમુદ્રાત : આહારક શરીર બનાવતી વખતે પૂર્વ બાંધેલા આહારક શરીર નામકર્મનાં પુદ્ગલોનું જે વેદન-વિનાશ તે.

આહારનિહાર : ભોજન કરવું, પાણી પીવું, ખાનપાનની જે પ્રક્રિયા

તે આહાર, સંડાસ-બાથરૂમની જે પ્રક્રિયા તે નિહાર.

આળપંપાળ : માથા ઉપરનો બોજો, નિરર્થક ચિંતા, ચારે બાજુની બિનજરૂરી ઉપાધિઓ.

આક્ષેપ : બીજા ઉપર કલંક-જૂઠું આળ આપવું તે.

આક્ષેપણીકથા : બીજાઓની માન્યતાઓમાં દોષો - આક્ષેપો બતાવતાં બતાવતાં જે કથા કરવી તે.

આજ્ઞાપનિક્રીક્રિયા : બીજાને કામકામજ ભળાવવું, બીજા પાસે કામકાજ કરાવવા આજ્ઞા કરવી તે, ૨૫ ક્રિયાઓમાંની ૧ ક્રિયા.

ઈ-ઈ

ઈચ્છાનુસાર : આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે જે થાય તે.

ઈચ્છિત : મનગમતું, મનવાંછિત, મનમાન્યું.

ઈતર : જુદું, ભિન્ન, જે શબ્દની સાથે ઈતર શબ્દ જોડો, તેનાથી ભિન્ન, જેમકે પુરુષેતર એટલે પુરુષથી ભિન્ન.

ઈતરભેદસૂચક : વિવક્ષિત વસ્તુનો

ઈતર વસ્તુથી ભેદ બતાવનાર લક્ષણ, જેમકે સાસ્ના (ગળે ગોદડી) તે ગાયને ભેંશ-ઘોડા-બકરા આદિથી ભિન્ન કરનાર લક્ષણ છે.

ઈત્વરકથિત : અલ્પકાળ માટે કરાતું પરચક્રખાણ, અલ્પકાલીન.

ઈત્વર પરિગૃહિતાગમન : કોઈ અન્ય પુરુષે અલ્પકાળ માટે ભાડેથી

રખાત રાખેલી સ્ત્રીની સાથે સંસારવ્યવહાર કરવો તે.

ઈન્દ્ર : સર્વ દેવોનો રાજા, દેવોનો સ્વામી, ઐશ્વર્યવાળો.

ઈન્દ્રિય : શરીરમાં રહેલો આત્મા જેનાથી ઓળખાય, જેનાથી રૂપ-રસ-ગંધાદિનું જ્ઞાન થાય, કાન-નાક-આંખ વગેરે.

ઈન્દ્રિયવિજય : કાન-નાક-આંખ વગેરે પાંચે ઈન્દ્રિયોને મનગમતી વસ્તુ મળે તો રાજી ન થવું, અને અણગમતું મળે તો નારાજ ન થવું, સમભાવમાં રહેવું તે.

ઈન્દ્રિયસુખ : પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો મળે છતે આનંદ થવો તે.

ઈન્દન : બળતણ, આગની વૃદ્ધિમાં હેતુભૂત પદાર્થો.

ઈર્થાપથિકીક્રિયા : મન-વચન-કાયાના યોગમાત્રથી થતી ક્રિયા. કષાયો વિના યોગ-માત્રથી જે કર્મબંધ થાય તેમાં કારણભૂત ક્રિયા.

ઈર્થાસમિતિ : જ્યારે જ્યારે ચાલવાનું આવે ત્યારે ત્યારે સામેની ભૂમિને બરાબર જોતાં જોતાં ચાલવું જેથી સ્વ-પર એમ બન્નેની રક્ષા થાય.

ઈર્ષ્યા : દાઝ, અદેખાઈ, અંદરની બળતરા, અસહનશીલતા.

ઈલાનિલજલાદિ : પૃથ્વી-(માટી), પવન અને પાણી વગેરે

ઈશાન : વૈમાનિક દેવોમાં બીજો દેવલોક, તેના ઈન્દ્રનું નામ ઈશાનેન્દ્ર.

ઈશ્વર : ભગવાન, પરમાત્મા, સર્વગુણસંપન્ન, ઐશ્વર્યયુક્ત.

ઈશ્વરેચ્છા : અન્ય દર્શનકારો માને છે તે ભગવાનની ઈચ્છા. જૈનદર્શનકારો ભગવાનને વીતરાગ જ માને છે. એટલે ઈશ્વરને ઈચ્છા હોતી નથી.

ઈષ્ટાગભારા : સિદ્ધશિલા, સિદ્ધભગવન્તો જેનાથી એક યોજન ઉપર બિરાજે છે તે રત્નમય પૃથ્વી.

ઈષ્ટકાર્ય : મનગમતું કાર્ય, મન-વાંછિતકાર્ય.

ઈષ્ટફલસિદ્ધિ : મનવાંછિત ફલની પ્રાપ્તિ, મનગમતું પ્રાપ્ત થવું તે.

ઈષ્ટ વસ્તુ : મનગમતી વસ્તુ, ઈષ્ટ વસ્તુ.

ઈષ્ટવિષય : મનગમતો વિષય, મનગમતો પદાર્થ.

ઈહલોકભય : આ જન્મમાં ભાવિમાં આવનારાં દુઃખોનો ભય, રોગો, પરાભવ, અપમાન,

કારાગારવાસ, શિક્ષાદિનો ભય. મનુષ્યોને મનુષ્ય થકી, પશુઓને પશુ થકી, એમ સજાતીય તરફથી જે ભય તે.

ઈહા : ચિંતવણા, વિચારણા, મતિજ્ઞાનનો એક ભેદ.

ઈહિત : મનને ગમેલું, વિચારેલું, ધારેલું, મનમાં ગોઠવેલું.

ઈશુકારપર્વત : ધાતકીખંડ અને

પુષ્કરવર દ્વીપમાં આવેલા દક્ષિણ-ઉત્તર બે બે પર્વતો, જેનાથી દ્વીપના બે ભાગ થાય છે.

ઈશુરસ : શેરડીનો રસ, જેનાથી પ્રભુએ વર્ષાતપનું પારણું કર્યું.

ઈશ્વાકુકુલ : વિશિષ્ટ ઉત્તમ કુળ, ઋષભદેવ પ્રભુનું કુળ.

ઉ-ઉ

ઉકિક્કટ્ઠ : ઉત્કૃષ્ટ, વધુમાં વધુ, સર્વથી અન્તિમ, સર્વજ્યેષ્ઠ.

ઉખલ : સાંબેલું, અનર્થદંડનું એક સાધનવિશેષ.

ઉખર ભૂમિ : વાવેલું બીજ જ્યાં ઊગે નહીં, તેવી વંધ્યભૂમિ.

ઉગ્રતા : આવેશ, જોરદારપણું, તાલાવેલી, અતિશય રસિકતા.

ઉચિત સ્થિતિ : યોગ્ય, જે સમયે જે કર્તવ્ય હોય તે જ કરવું.

ઉચ્ચ ગ્રહ : ઊંચા સ્થાને આવેલા ગ્રહો, શુભ ગ્રહો, સાનુકૂળ ગ્રહો.

ઉચ્છેદ કરવો : વિનાશ કરવો, મૂલથી વસ્તુને દૂર કરવી.

ઉજ્જડ : વસ્તી વિનાનું, ન રહેવા લાયક, અસ્તવ્યસ્ત.

ઉણોદરિકા : ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવું, પુરુષનો ૩૨ ક્વલ, અને સ્ત્રીનો ૨૮ ક્વલ આહાર શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે. તેનાથી બે-પાંચ-દશ કોળિયા આહાર ઓછો કરવો તે.

ઉણોદરિ તપ : આહાર અને શરીર ઉપરની મૂર્છા છોડવા માટે જ ઓછો આહાર કરવો તે.

ઉત્કટ રૂપ : અધિકતા-સ્વરૂપ, વધુ તીવ્ર, ઘનીભૂત થયેલ.

ઉત્કૃષ્ટ : સર્વથી અધિક, વધુમાં વધુ, સૌથી અન્તિમ.

ઉત્તમ સમાધિ : અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ભાવો પ્રત્યે જ્યાં હર્ષ-શોક નથી. ઊંચામાં ઊંચો સમભાવ છે તે ઉત્તમ સમાધિ.

ઉત્તમોત્તમ : સર્વથી ઉત્તમ, સર્વશ્રેષ્ઠ, સૌથી ગુણોમાં ચઢિયાતું.

ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર : મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ, પ્રથમ આરા જેવા કાળવાળું એક ક્ષેત્ર.

ઉત્તેજક : કાર્ય કરવામાં પ્રેરણાવિશેષ કરનાર, કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધક, હાજર હોવા છતાં જે કાર્ય કરી આપે તે.

ઉત્તેજન : કાર્ય કરનારને ઉત્સાહિત કરવો, વિશેષ પ્રેરણા કરવી.

ઉત્થાપના : સ્થાપના કરેલી વસ્તુને ત્યાંથી લઈ લેવી, વિધિપૂર્વક લેવી, થાપેલી સ્થાપનાને વિધિપૂર્વક ઉઠાવવી.

ઉત્પાદ : ઉત્પત્તિ, જન્મ, પદાર્થનું ઉત્પન્ન થવું.

ઉત્પાદપૂર્વ : ચૌદ પૂર્વોમાંનું પહેલું પૂર્વ, પ્રથમ પૂર્વનું નામ.

ઉત્સર્ગમાર્ગ : રાજમાર્ગ, પ્રધાન રસ્તો, મુખ્ય માર્ગ, છૂટ છાટ વિનાનો ધોરી માર્ગ, સાધ્ય સાધવા માટે પ્રધાન માર્ગ.

ઉત્સર્પિણી : ચઢતો કાળ, જેમાં મનુષ્ય-તિર્યંચોનાં બુદ્ધિ-બળ-સંઘયણ-આયુષ્યાદિ વધતાં જાય તે.

ઉત્સાહપૂર્વક : મનની પ્રસન્નતાપૂર્વક, અતિશય રસપૂર્વક.

ઉત્સુકતા : અધીરાઈ, જાણવાની તમત્રા, જાણવાની ભૂખ.

ઉત્સેધાંગુલ : અંગુલના ત્રણ પ્રકારોમાંનું એક અંગુલ. પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના અંગુલથી અર્ધા માપનું અંગુલ.

ઉદય : આબાદી, ચડતી, પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોને ભોગવવાં તે.

ઉદયકાલ : પુણ્યપાપ કર્મોનો ઉદય ચાલતો હોય તેવો કાળ.

ઉદયજન્ય : પુણ્યપાપ કર્મોના ઉદયથી પ્રાપ્ત થનાર સુખ-દુઃખ.

ઉદરભરણાદિ : પોતાના પેટને ભરવું વગેરે સ્વાર્થમાત્રનાં કાર્યો.

ઉદાત્ત-અનુદાત્ત : ઊંચા-નીચા બોલાતા સ્વરોના પ્રકારો.

ઉદાસીન : વ્યગ્ર, આકુલવ્યાકુલ, અથવા હર્ષ-શોકથી યુક્ત.

ઉદાસીનકારણ : હર્ષ-શોક વિના સહજસ્વભાવે પ્રવર્તતું કારણ.

ઉદિતકર્મ : પૂર્વે બાંધેલાં, ઉદયમાં આવેલાં કર્મો.

ઉદ્બોધિત : વિકસિત, વિકાસ પામેલ, વિશેષ જ્ઞાન પામેલ.

ઉદ્ભટ્ટ : ન શોભે તેવું, તોફાની, અણછાજતું, અનુચિત.

ઉદ્ભવ : ઉત્પત્તિ, જન્મ, વસ્તુના

અંકુરા ફૂટવા વગેરે.

ઉદ્ભેદિત : ચિરાયેલું, ફાટેલું,
બે-ચાર ટુકડા કરેલું.

ઉદ્વર્તનાકરણ : નાની સ્થિતિ મોટી
કરવી, મંદ રસ તીવ્ર કરવો,
તેમાં વપરાતું વીર્યવિશેષ.

ઉદ્વલનાકરણ : અમુક વિવક્ષિત
કર્મોને તેને અનુરૂપ અન્ય
કર્મોમાં સંક્રમાવવાની જે પ્રક્રિયા
તે. જેમ કે સમ્યક્ત્વ અને
મિશ્રમોહનીયને મિથ્યાત્વમાં
સંક્રમાવવી તે ઉદ્વલના અને
તેમાં વપરાતું જે યોગાત્મક વીર્ય
તે ઉદ્વલનાકરણ.

ઉદ્વિગ્ન : ઉદાસીન, કંટાળાવાળો
પુરુષ, વસ્તુની અરુચિવાળો.

ઉદ્વેગ : ઉદાસીનતા, કંટાળો, વસ્તુ
પ્રત્યે અરુચિભાવ.

ઉન્મત્ત : ઉન્માદવાળો, વિવેક
વિનાનો, ગાંડો, મદથી ભરેલો.

ઉન્માદ : અહંકાર, મદ, અભિમાન,
વિવેકશૂન્યતા.

ઉન્માર્ગ : ખોટો રસ્તો, અવળો
માર્ગ, સાધ્યથી વિરુદ્ધ માર્ગ.

ઉન્માર્ગપોષણ : ખોટો રસ્તો
સમજાવવો, ઊલટા માર્ગની
દેશના આપવી. ઊંધા માર્ગની
પુષ્ટિ કરવી.

ઉપકરણ : સાધન, નિમિત્ત, સાધ્ય

સાધવામાં સહાયક.

ઉપકારક : ઉપકાર કરનાર,
મદદગાર, સહાયક, હિત
કરનાર.

ઉપકારક્ષમા : ઉપકાર કરનારા પુરુષો
ક્રોધ કરે તોપણ આ પુરુષો
ઉપકારી છે, એમ માનીને ક્ષમા
કરવી, ગળી જવું.

ઉપકારી પુરુષ : ઉપકાર કરનારા
પુરુષો, પરનું હિત કરનારા.

ઉપકૃત થયેલ : ઉપકાર પામેલ,
જેનો ઉપકાર થયો છે તે પુરુષ.

ઉપગ્રહ : ગ્રહોની સમીપવર્તી,
જુદાજુદા ગ્રહો.

ઉપઘાત-અનુગ્રહ : લાભ-નુકસાન,
હિત-અહિત, ફાયદો-
ગેરફાયદો.

ઉપચય : વૃદ્ધિ, વધારો, અધિકતા
થવી.

ઉપચરિતકાળ : જીવ-અજીવના
વર્તના આદિ પર્યાયો છે. છતાં
તે પર્યાયોમાં “કાળદ્રવ્ય”નો
ઉપચાર કરવો તે.

ઉપચાર કરવો : આરોપ કરવો, જે
વસ્તુ જે રૂપે ન હોય તેને તે
રૂપે સમજવી, જેમ કે વરસાદ
વરસે છે ત્યારે “સોનું વરસે
છે” એમ આરોપ કરવો તે.

ઉપચ્છંદ : એક પ્રકારનો છંદ,

શ્લોક.

ઉપતાપ : પ્રતાપ, તેજ, ચમક, ઓજસ્વિતા.

ઉપધાનતપ : નવકારમંત્રાદિના અધ્યયન માટે કરાતો એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ તપ, અઢાર-અઢાર-છ-અને ચાર દિવસનો તપ. તથા અઠ્યાવીસ અને પાંત્રીસ દિવસનો વિશિષ્ટ તપ.

ઉપનામ : પોતાના નામ ઉપરાંત બીજું નામ.

ઉપપાતજન્મ : દેવ-નારકીનો જન્મ, પોતપોતાના નિયતસ્થાનમાં જન્મ.

ઉપભોગ-પરિભોગ : એક વાર ભોગવાય તેવી ચીજ તે ઉપભોગ અને વારંવાર ભોગવાય તેવી ચીજ તે પરિભોગ અને ભોગ-ઉપભોગ શબ્દ જ્યારે વપરાય ત્યારે એક વાર ભોગવાય તે ભોગ અને વારંવાર વપરાય તે ઉપભોગ કહેવાય છે.

ઉપમાન : સદૃશતા બતાવવી, ઉપમા આપવી, સરખામણી કરવી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એક પ્રમાણ.

ઉપમિતિભવપ્રપંચ : તે નામનો મહાગ્રંથ, સંસારના પ્રપંચને

નાટકની ઉપમા.

ઉપમેય : ઉપમા આપવા લાયક વસ્તુ, જેના માટે ઉપમા અપાય તે.

ઉપયોગ : જ્ઞાનમાં ચિત્ત પરોવવું, ધ્યાન આપવું, જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્તિકાલે મનને તેમાં જ લીન કરવું, કાર્યમાં એકાગ્રતા.

ઉપયોગશૂન્ય : જે કાર્ય કરીએ તે કાર્યમાં મન ન હોય તે.

ઉપરિભાગવર્તી : ઉપરના ભાગમાં રહેનાર, ઉપરના માળે વસનાર.

ઉપવાસ : આહારની મમતાના ત્યાગપૂર્વક દિવસરાત આહારત્યાગ કરવો.

ઉપશમ : કષાયોને દબાવવા, કષાયોને શાન્ત કરવા.

ઉપશમશ્રેણી : કષાય-નોકષાયોને દબાવતાં દબાવતાં ઉપરના ૮-૯-૧૦-૧૧મા ગુણઠાણે ચડવું.

ઉપશાન્તમોહગુણસ્થાનક : સર્વથા મોહ જેનો ઉપશમી ગયો છે તેવો આત્મા.

ઉપષ્ટભ્મ : આલંબન, ટેકો, આધાર, સાધનવિશેષ.

ઉપસ્થિત : હાજર, વિદ્યમાન, જ્યાં કામ થતું હોય ત્યાં વિદ્યમાન.

ઉપાંગ : અંગના આધારે રચાયેલાં શાસ્ત્રો, ઉવવાઈ, રાયપસેણી જીવાભિગમ વગેરે શાસ્ત્રો. અથવા શરીરના અવયવોના પેટા અવયવો, જેમકે હાથની આંગળીઓ.

ઉપાદાન-ઉપાદેય : કારણ-કાર્ય, માટી અને ઘડો, તન્તુ અને પટ, જે કાર્ય બને છે તે ઉપાદેય, તેમાં જે કારણ બને તે ઉપાદાન, બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ.

ઉપાદાનકારણ : જે કારણ પોતે કાર્યરૂપે બને તે, જેમ કે ઘડામાં માટી, પટમાં તન્તુ.

ઉપાદેય : આદરવા લાયક, પ્રાપ્ત કરવા લાયક, હિતકારી.

ઉપાધિયુક્ત : મુશ્કેલીઓથી ભરપૂર, સંકટોથી વ્યાપ્ત, અથવા ડિઝીવાળું, પદવીવાળું.

ઉપાધ્યાય : ભણાવનાર, સમજાવનાર, શિક્ષક, અથવા મહાન સાધુ.

ઉપાર્જન કરનાર : મેળવનાર, પ્રાપ્ત કરનાર, વસ્તુ સિદ્ધ કરનાર.

ઉપાશ્રય : ધર્મક્રિયા અને વ્યાખ્યાન આદિ કરવા માટેનું સ્થાન.

ઉપાસના : આરાધના, ધર્મકાર્યમાં એકાગ્રતા, લીનતા.

ઉભય : બન્ને, બન્ને વસ્તુ, બે સ્વરૂપ,

વસ્તુના બે પ્રકાર.

ઉભયક્રિયા : બન્ને ટાઈમ સવાર સાંજે કરાતી ધર્મક્રિયા. પ્રતિક્રમણ-દર્શન-વંદન-પૂજન-સ્વાધ્યાયાદિ.

ઉભયટંક : સવાર-સાંજ, બન્ને ટાઈમ, પ્રભાત અને સાયંકાળ.

ઉભયાત્મક સ્વરૂપ : બન્ને ધર્મોથી ભરેલું સ્વરૂપ, નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન. સામાન્ય-વિશેષ એમ ઉભયમય જે સ્વરૂપ તે.

ઉર:પરિસર્પ : પેટે ચાલનારા જીવો, સર્પ, અજગર વગેરે.

ઉરસ્થ : છાતી ઉપર રહેલું, સ્તન આદિ ભાગ.

ઉર્ણયોગ : પ્રતિક્રમણ-ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયાનાં મૂળ સૂત્રો અતિશય સ્પષ્ટ બોલવાં, બોલતી વખતે તેમાં ઉપયોગ રાખવો.

ઉર્ધ્વતા સામાન્ય : કાળક્રમે થતા ભિન્નભિન્ન પર્યાયોમાં દ્રવ્યની એકતાની જે બુદ્ધિ.

ઉર્ધ્વલોક : ઉપરનો લોક, સમભૂતલાથી ૯૦૦ યોજન પછીનો વૈમાનિક-ત્રૈવેયક આદિ દેવોવાળો લોક.

ઉલટી દેશના : ઊંઘી દેશના, જે સત્ય હોય તેનાથી વિરુદ્ધ કહેવું.

ઉલુક : ઘુવડ, પક્ષીવિશેષ, જે સૂર્યના

પ્રકાશમાં ન જોઈ શકે તે.

ઉલ્લેચવું : દૂર કરવું, વાસણથી પાણી
આદિ દૂર કરવું.

ઉવવુહ : ગુણીના ગુણોની પ્રશંસા

કરવી, પ્રેરણા કરવી.

ઊહાપોહ : ચિંતન-મનન, તર્ક-
વિતર્ક, સૂક્ષ્મ જાણવાનો
પ્રયત્ન.

ઋ

ઋગ્વેદ : બ્રાહ્મણોના ચાર વેદોમાંનો
એક વેદ.

ઋજુતા : સરળતા, માયારહિતતા,
નિષ્કપટતા.

ઋજુવાલિકા નદી : બિહારમાં
આવેલી એક નદી, કે જે નદીના
કાંઠે પ્રભુશ્રી મહાવીર સ્વામીને
કેવલજ્ઞાન થયું હતું તે.

ઋઢિ : પરંપરાગત પ્રણાલિકા,
પાછળથી ચાલી આવતી
રીતભાત.

ઋણ : દેવું, માથા ઉપર થયેલું
કરજ, લોકોનું જમા લીધું હોય
તે.

ઋણમુક્ત : દેવાથી મુકાયેલો, જેના
માથે કરજ નથી તે.

ઋણવાન્ : દેવાદાર, કરજવાળો
પુરુષ.

ઋતુ : હેમન્ત-શિશિર-વસંત-વર્ષા
આદિ ઋતુઓ.

ઋદ્ધિગારવ : ધનની આસક્તિ,

પૈસાની મમતા.

ઋષભદેવ : ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન
ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકર.

ઋષભનારાય સંઘયણ : જેના
શરીરમાં હાડકાંની મજબૂતાઈ
એવી હોય કે જાણે બે હાડકાં
સામસામાં મર્કટબંધની જેમ
વીંટાયાં હોય અને ઉપર
મજબૂત પાટો લપેટ્યો હોય
તેવી મજબૂતાઈ.

ઋષભરૂપ : બળદનું રૂપ, જે રૂપ
કરીને ઈન્દ્ર મહારાજાએ કરેલો
પ્રભુનો જન્માભિષેક (મેરુપર્વત
ઉપર).

ઋષિ : મુનિ, મહાત્મા, અધ્યાત્મી,
યોગી પુરુષ.

ઋષિભાસિત : ઋષિ-મુનિઓએ
કહેલું, તેઓએ બતાવેલું.

ઋષીશ્વર : ઋષિઓમાં મોટા,
મહાઋષિ.

એ

અંધાણ : ગર્ભ. ઉદરમાં રહેલ બાલક.

એકત્વવિતર્ક સવિચાર : શુકલ-ધ્યાનનો ભીજો ભેદ, કોઈ પણ એક દ્રવ્યગુણ-પર્યાયના વિચારમાં સ્થિર થવું, પરંતુ વિષયાન્તર ન થવું.

એકદાકાળે : કોઈક કાળે, કોઈ એક અવસરે.

એકમના : સર્વ એક મનવાળા, એકચિત્તવાળા થઈને.

એકરાર કરવો, : વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો, સમ્મતિ આપવી.

એકલઆહારી : એક જ ટંક ભોજન કરવું તે, એકાસણું કરવું તે. પાદચારી સંઘમાં છ “રી” પાળવામાં આ એક અંગ.

એકલકાણું : એક જ ટાઈમ ભોજન કરવું. પરંતુ મુખ અને હાથ વિના અન્ય અંગો ન હલાવવાં.

એકલપેટું : પોતાનું જ પેટ ભરનાર, પોતાનું જ જોનાર.

એકલવાયું જીવન : એકલો રહેનાર, એકાન્તમાં રહેનાર, દુનિયાના લોકોથી ભિન્ન રહેનાર, એકાન્તવાસી, આવા આત્માનું જીવન.

એકલવિહારી : જે મુનિઓ એકલા વિચરે, સાથીદાર ન હોય તે.

એકલાહારી : એક ટાઈમ ભોજન કરનાર છ “રી” પાળવામાં આ એક અંગ.

એકસિદ્ધ : સિદ્ધના પંદર ભેદોમાંનો એક ભેદ, મોક્ષે જતી વખતે જે એકલા હોય તે, જેમકે મહાવીર સ્વામી.

એકક્ષેત્રવર્તી : એક જ ક્ષેત્રમાં રહેનાર, મોક્ષમાં અનંતા એવા જીવો છે કે એક જ ક્ષેત્રમાં રહે છે, જેના બે ભેદો છે : સમાવગાહી અને વિષમાવગાહી.

એકાકી વિહાર : મુનિનું એકલું વિચરવું, આચાર્યને યોગ્ય શિષ્યનિષ્પત્તિ થયા પછી તેના ઉપર ગચ્છનો ભાર આપી ભક્તપરીજ્ઞાદિ મરણ માટે એકલા વિચરવું તે.

(મૌન) એકાદશી : અગ્યારસ, મૌન એકાદશી, માગસર સુદ અગ્યારસ.

એકાન્તવાદ : કોઈપણ એક નયનો આગ્રહ, કદાગ્રહ, હકાગ્રહ.

એકાશણું કરવું : એક જ ટાઈમ

ભોજન કરવું. શેષ સમયે
ભોજનત્યાગ.

એકેન્દ્રિય : જે જીવોને ફક્ત એક
સ્પર્શન્દ્રિય (ચામડી) જ છે તે.

એકોન વિંશતિ : એક ન્યૂન વીશ,
અર્થાત્ ઓગણીસ વગેરે.

એહું મૂકવું : ભોજન કરતાં છાંડવું,
જેમાં જીવોની હિંસા થાય છે.

એતાદૃશ : આવા પ્રકારનું, આવું.

એવંભૂતનય : જે શબ્દનો જેવો વાચ્ય
અર્થ થતો હોય તેવા અર્થ સાથે
તેવી ક્રિયા સ્વીકારે તે, ક્રિયા

પરિણત અર્થને જે માને તે,
જેમ કે અધ્યયન કરાવતા હોય
ત્યારે જ અધ્યાપક.

એવકાર : નિશ્ચયપૂર્વક વાત કરવી
તે, નિર્ણયાત્મક.

એષણાસમિતિ : નિર્દોષ આહાર
લાવવો તે, બેતાલીસ દોષ-
રહિત ગોચરીની પ્રાપ્તિ,
ગૃહસ્થને આશ્રયી બની શકે
તેટલો વધારે નિર્દોષ આહાર
બનાવવો.

ઐ

ઐક્યતા : એકતા, એકમેક થવું,
પરસ્પર ભેદ ભૂલી જવો.

ઐતિહાસિક : ઇતિહાસથી સિદ્ધ
થનાર, ઇતિહાસજન્ય વિષય.

ઐરાવણ : ઇન્દ્ર મહારાજાનો હાથી.

ઐરાવતક્ષેત્ર : ભરત જેવું જ
જંબૂદ્વીપાદિ દ્વીપોમાં આવેલું.
ઉત્તર દિશામાં રહેલું એક ક્ષેત્ર,
જંબૂદ્વીપમાં ૧, ઘાતકીખંડમાં
૨, અર્ધપુષ્કરમાં ૨, કુલ ૫.

ઐશ્વરીય સંપત્તિ : કુદરતી શોભા,
જેનો કોઈ કર્તા નથી તેવી
નેસર્ગિક સંપત્તિ; સંસારની
સહજ લીલા.

ઐહિક ભય : આ ભવસંબંધી ભય,
રાજા તરફથી આવનાર
દંડ-શિક્ષાનો ભય, કરાવાસનો
ભય, લોકનિન્દાનો ભય,
લોકપરાભવનો ભય વગેરે.

ઓ

ઓઘ : સમૂહ, સામાન્ય, વર્ગ, ભેગું મળવું.

ઓઘશક્તિ : દૂરદૂર કારણમાં રહેલી કાર્યશક્તિ. જેમ ઘાસમાં રહેલી ધીની શક્તિ.

ઓઘસંજ્ઞા : સામાન્ય સંજ્ઞા, બહુ વિચાર વિનાની, અલ્પમાં અલ્પ જ્ઞાનમાત્રા, જેમ વેલડીઓ ભીંત ઉપર વળે તે.

ઓજાહાર : સર્વે જીવો ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે તૈજસકાર્મણ શરીરથી જે આહાર ગ્રહણ કરે તે.

ઓતપ્રોત : એકમેક, લયલીન, કોઈ પણ ભે વસ્તુનું મળી જવું, જેમ કે દૂધસાકર, શરીરઆત્મા, લોહુંઅગ્નિ.

ઓથ : છાયા, આશ્રય, આધાર, આલંબન, ટેકો.

ઓદન : ભાત, રંધાયેલા તંદુલ, ભોજન.

ઓળંબડો : ઉપાલંભ, ઠપકો, મીઠો ઓળંભો.

ઓળખાણ : પરિચય, સંપર્ક, એકબીજાની પરસ્પર જાણકારી.

ઔ

ઔચિત્ય : ઉચિત લાગે તેટલું, યોગ્ય, જ્યાં જે શોભે તે.

ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ : અકસ્માત્ થનારી બુદ્ધિ, હાજરજવાબી, તત્કાલ-બુદ્ધિ.

ઔદયિક ભાવ : પૂર્વે બાંધેલા કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતા ભાવો. મનુષ્ય-દેવ આદિ અવસ્થાઓ.

ઔદારિક વર્ગણ : ઔદારિક શરીર બનાવવાને યોગ્ય પુદ્ગલ

જથ્થો. અભવ્યથી અનંતગુણા પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન સ્કંધો.

ઔદારિક શરીર : મનુષ્ય - તિર્યંચોનું જે શરીર, હાડ-માંસ-ચરબી રુધિર-વીર્ય આદિ-થી બનાવાયેલું જે શરીર તે.

ઔદાસિન્યતા : ઉદાસપણું, રાગ-દ્વેષથી રહિતતા, કોઈમાં ન લેપાવું.

ઔપપાતિક : ઉપપાતજન્મવાળા,

ઉપપાતજન્મ સંબંધી.

ઔપશમિક ચારિત્ર : ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ઉપશમથી આત્મામાં પ્રગટ થતું ઉત્તમ ક્ષમા-નમ્રતા-સરળતા આદિ-વાળું ચારિત્ર. કે જે ચારિત્ર ૯-૧૦-૧૧ ગુણઠાણે આવે છે.

ઔપશમિક ભાવ : દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મને એવું દબાવી દેવું કે પોતાનું બળ બતાવી ન શકે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ : દર્શન-

મોહનીય અને અનંતાનુબંધી કષાય એમ સાતના ઉપશમથી આત્મામાં પ્રગટ થતી તત્ત્વરુચિ.

ઔપાધિક : ઉપાધિથી થયેલું, સ્વતઃ પોતાનું નહીં તે. જેમકે આત્માનું રૂપીપણું તે શરીરની ઉપાધિના કારણે છે.

ઔષધ : દવા, ઓસડ, રોગ મટાડવાનું જે નિમિત્ત.

ઔષધાલય : દવાખાનું, જ્યાં ઔષધ મળતું હોય તે.

ક

કંડક : એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જે આકાશપ્રદેશો છે તે પ્રમાણવાળી સંખ્યા અથવા આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગના સમયો પ્રમાણ સંખ્યા.

કચવાટ : ખેદ થવો, મનદુઃખ થવું, ઈચ્છા ન થવી તે.

કચ્છ : ગુજરાતમાંનો એક ભાગ, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવેલી ૩૨ વિજયોમાંની પ્રથમ વિજય.

કજોડ : અનુચિત જોડું, અયોગ્ય મિલાપ, વિરોધવાળું જોડું.

કટકુટી : સાદડી-ઝૂંપડી, સૂર્યના

તડકાનું આવરણ.

કડાવિગઈ : તળેલી વસ્તુ, જેમાં ચૂલા ઉપર કડાઈ ચડાવવી પડે તેવી વિગઈ, વિકાર કરનારો પદાર્થ.

કડુ-કુંડલ : સોનામાં આવતા પર્યાયો; હાથે-કાને પહેરવાનું આભૂષણ, જે ક્રમશઃ આવિર્ભૂત થાય છે.

કણ્ઠસ્થ : મુખપાઠ કરવો, ગોખી લેવું, યાદ કરી લેવું.

કણ્ઠાગ્ર : ગળાના અગ્રભાગે રહેલું, મોઢે કરેલું, મુખપાઠ કરેલું.

કથંચિદ્વાદ : સ્યાદ્વાદ, અમુક અપેક્ષાએ આમ પણ છે એવું અપેક્ષાપૂર્વકનું જે બોલવું તે.

કથાચ્છેદ : આ દોષ છે. ગુરુજી કથા કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે બીજી વાત ઊભી કરીને કથાને તોડી પાડવી.

કથાનુયોગ : ચાર અનુયોગમાંનો એક, જેમાં પૂર્વ થઈ ગયેલાં મહાન સ્ત્રી-પુરુષોની કથાઓ હોય તે.

કદાચિત્ : ક્યારેક, અમુક જ સમયે, વિવક્ષિત કાળે.

કનકાયલ : મેરુપર્વત

કન્દમૂલ : જે વનસ્પતિ અનંતકાય હોય, અનંતા જીવોનું બનેલું જે શરીર હોય, જેમ કે બટાકા, ડુંગળી, લસણ, ગાજર.

કન્દર્પ : અનર્થદંડ, બિનજરૂરી પાપ, કામવાસના ઉત્તેજક, અસત્ય, પાપિષ્ઠ વચનો બોલવાં.

કપટમાયા : હૈયામાં જુદા ભાવ હોય અને હોઠે જુદા ભાવ બોલવા. છેતરપિંડી, બનાવટ.

કપાટ : કમાડ, ભગવાન જ્યારે કેવલી-સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે બીજા સમયે આત્મપ્રદેશોની પૂર્વ-પશ્ચિમ (અથવા દક્ષિણ-ઉત્તર) લોકાન્ત સુધી લંબાવવા-

ની પ્રક્રિયા.

કપિલકેવલી : આ નામવાળા કેવલજ્ઞાન પામેલા પૂર્વ થયેલા મુનિ.

કપિલવર્ણ : કાબરચીતરું, રંગબેરંગી, વિવિધ રંગવાળું.

કપોલકલ્પિત : ગાલને ગમે તેવું, મનમાં આવ્યું તેમ કલ્પેલું.

કમ્મપચડી : શ્રી શિવશર્મસૂરિકૃત કર્મસંબંધી વર્ણનનો મહાગ્રંથ.

કરકાંડે : હાથના કાંડે, પ્રભુની નવ અંગે પૂજા કરતાં ત્રીજી પૂજા વખતે સ્પર્શ કરાતું પ્રભુનું અંગ.

કરચલીઓ : ઘડપણના કારણે શરીરની ચામડીમાં થતી રેખાઓ.

કરણ : અધ્યવસાય, વિચાર, પરિણામ, (કરણ ૩ હોય છે).

કરણપર્યામા : ઈન્દ્રિયો પૂર્ણ કરવાનું કામકાજ જેઓએ કર્યું છે તે.

કરણલબ્ધિ : અપૂર્વકરણાદિ કરણો કરવાની આત્મામાં શક્તિ પ્રગટે તે.

કરણપર્યામા : ઈન્દ્રિયો પૂર્ણ કરવાનું કામકાજ જેઓએ હજુ કર્યું નથી પરંતુ ઈન્દ્રિયોનું કામ ચાલુ છે તે.

કર્મ : મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ વડે જે બંધાય તે, આત્માના ગુણોને

ઢાંકનાર, અથવા સુખ-દુઃખ
આપનાર.

કર્મકૃતાવસ્થા : જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો
વડે કરાયેલી આત્માની
અવસ્થા.

કર્મગ્રંથ : કર્મવિષયક પ્રકરણ; જેમાં
કર્મોનું સ્વરૂપ છે તે.

કર્મપ્રકૃતિ : શ્રી શિવશર્મસૂરિકૃત
કમ્પયડી એ જ કર્મપ્રકૃતિ.
અથવા બંધાતાં કર્મોના ભેદો
૧૨૦-૧૨૨-વગેરે.

કર્મબંધ : આત્માની સાથે કર્મોનું
ચોટવું, જોડાવું, વળગવું.

કર્મભૂમિ : જ્યાં અસિ-મસિ-કૃષિનો
વ્યવહાર છે તેવાં ક્ષેત્રો. પાંચ
ભરત, પાંચ ઐરાવત અને
પાંચ મહાવિદેહ.

કર્મભૂમિજન્ય : કર્મભૂમિમાં જન્મેલા,
૨૪ તીર્થકરાદિ, ૬૩ શલાકા-
પુરુષો, કર્મભૂમિજન્ય જ હોય
છે.

કર્મમેલ : આત્મામાં બંધાયેલો
કર્મોરૂપી કચરો.

કર્મવિપાક : પ્રથમ કર્મગ્રંથનું આ
નામ છે. બાંધેલાં કર્મો ઉદયમાં
આવે તો શું શું ફળ આપે તેનું
વર્ણન જેમાં છે તે.

કર્મસ્તવ : બીજા કર્મગ્રંથનું નામ છે.
કર્મોનું સ્વરૂપ જણાવતાં

જણાવતાં ભગવાન મહાવીર-
સ્વામીની જ્યાં સ્તુતિ છે તે.

કલહ : કજિયો, કંકાસ, કડવાશ,
વેરઝેર.

કલાલ : દારૂ વેચનાર, દારૂ
બનાવનાર.

કલિકલહ : કલિયુગમાં થતા વધારે
ઝેરી ઝઘડા, ભારે કજિયો.

કલિકાલ : કળિયુગનો કાળ,
કલિયુગનો સમય.

કલિકાલસર્વજ્ઞ : કલિયુગમાં જાણે
સર્વજ્ઞ જ જન્મ્યા હોય તેવા.

કલુષિત : ગંદું, મેલું, કચરાવાળું,
હલકું, તુચ્છ, સાર વિનાનું.

કલ્પ : આચાર, નાનામોટાની
મર્યાદા, ઈચ્છા, વાસના.

કલ્પના : મનથી માની લેવું, બુદ્ધિથી
અનુમાન કરવું તે.

કલ્પવૃક્ષ : ઈચ્છાઓને સંતોષે તેવું
વૃક્ષ, મનમાગ્યું આપનાર.

કલ્પસૂત્ર : આચારને સમજાવનારું
સૂત્ર, સાધુસમાચારી કહેનારું
તથા મહાવીરસ્વામી આદિ
તીર્થંકર પરમાત્માઓનું ચરિત્ર.

કલ્યાતીત દેવ : અનુત્તર અને ત્રૈવેયક
દેવો, સ્વામી-સેવક સંબંધી
આચાર વિનાના, સર્વ સરખા
અહમિન્દ્ર દેવો.

કલ્પાન્તકાલ : કળીયુગનો અન્તિમ કાળ, પ્રલયકાળ, સર્વથી જ્ઞન્ય કાળ.

કલ્પિત ગુરુ : મનથી કલ્પેલા ગુરુ, નવકારમંત્ર અને પંચેન્દ્રિયસૂત્ર બોલવા વડે કલ્પાયેલા ગુરુ, આરોપિત કરાયેલા ગુરુ.

કલ્પોપપત્ર : નોકર-શેઠના સંબંધ-વાળા દેવો, જ્યાં સ્વામી-સેવકભાવનો સંબંધ હોય તેવા આચારવાળા દેવો, ૧૨ દેવલોક સુધી.

કલ્યાણક : તીર્થંકર ભગવન્તોના ચ્વન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલ-જ્ઞાન અને નિર્વાણ એમ કલ્યાણ કરનારા ૫ પ્રસંગો.

કલ્પોલ : પાણીના તરંગો, મોજાં, દરિયાઈ ભરતી વગેરે.

કવલાહાર : કોળિયાથી લેવાતો આહાર, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિનો જે આહાર તે.

કવિતા : કાવ્ય, મધુર સ્વરે ગવાતી પ્રાસવાળી રચના.

કષાય : જન્મ-મરણની પરંપરા વધારનાર, ક્રોધ-માનાદિ.

કષાયપાહુક : દિગંબર સંપ્રદાયમાન્ય મહાગ્રંથવિશેષ.

કષાયમોહનીય : અનંતાનુબંધી આદિ ૧૬ પ્રકારનું મોહનીયકર્મ.

કષાયસમુદ્ઘાત : પૂર્વે બાંધેલા કષાયોને ઉદયમાં લાવીને ભોગવવા. જે ભોગવતાં જૂના કષાયોનો વિનાશ થાય છે પરંતુ નવા ઘણા બંધાય છે.

કાઉસ્સગ્ગ : કાયાની ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો, કાયાનો વ્યવસાય અટકાવવો, અતિશય સ્થિર થવું.

કાંક્ષા : ઈચ્છા, આશા, મમતા.

કાજો કાઢવો : પરિલેહણ કર્યા પછી કચરો ભેગો કરવો, અંદર કોઈ જીવાત નથી ને તે બરાબર તપાસવું.

કાપોતલેશ્યા : કૃષ્ણાદિ કરતાં સારા અને શુકલાદિ કરતાં હલકા જે આત્મપરિણામ તે. નાની નાની શાખાના કાપવાના પરિણામ-વાળા પુરુષના દૃષ્ટાન્તે આત્માના પરિણામ.

કાબરચીતરું : રંગબેરંગી, ચિત્ર-વિચિત્ર, અનેક રંગવાળું.

કામકાજ : કાર્યવિશેષ, જુદાં જુદાં કાર્યો.

કામદેવ : મોહરાજા, વાસના, વિકારકબુદ્ધિ, રાગાદિ પરિણામ.

કામરાગ : સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ અને કામરાગ આ ત્રણમાંનો

અન્તિમ રાગ, ભોગસુખ સંબંધી જે રાગ.

કામવાસના : મોહભરેલી વિકારક એવી આત્માની પરિણતિ.

કામવિકાર : સંસારના ભોગોની તીવ્ર અભિલાષા.

કામોત્તેજક : વાસનાને દેદીપ્યમાન કરે એવી વાર્તા, સમાગમ તથા એવા આહારાદિનું સેવન.

કાયકલેશ : કાયાને મોહના વિનાશ માટે કષ્ટ આપવું. છ પ્રકારના બાહ્યતપોમાં પાંચમો તપવિશેષ.

કાયા : શરીર, પુદ્ગલમય રચના, જે હાનિ-વૃદ્ધિ પામે અને વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું તે.

કાયોત્સર્ગ : કાયાની ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો, કાયાનો વ્યવસાય અટકાવવો, સ્થિર થવું. સંસ્કૃતમાં કાયોત્સર્ગ જે શબ્દ છે તેનું જ પ્રાકૃતમાં કાઉસ્સગ્ગ બને છે.

કારકતા : ક્રિયાને કરનારપણું, ક્રિયાને સરજવાપણું, કર્તા કર્મ-કરણ-સંપ્રદાન-અપાદાન અને આધારાદિ.

કારણ : ક્રિયા કરવામાં મદદગાર, સહાયક, નિમિત્ત.

કારુણ્ય : દયાવાળો પરિણામ, લાગણીશીલ સ્વભાવ.

કાર્મણશરીર : આત્માએ બાંધેલાં કર્મોનું બનેલું શરીર. એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં જે સાથે હોય છે તે અથવા સર્વ સંસારી જીવોને સદાકાળ જે હોય છે તે.

કાર્મિકીબુદ્ધિ : કામ કરતાં કરતાં જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ કે દરજ્જની કલા, સોનીની કલા, હજામની કલા વગેરે.

કાર્યદક્ષ : કામકાજમાં ઘણો જ હોશિયાર.

કાર્યવિશેષ : વિશિષ્ટ કાર્ય, વિવક્ષિત કાર્ય, કાર્યની કલ્પના.

કાર્યસિદ્ધિ : કાર્ય પૂર્ણ થવું, કાર્ય સમાપ્ત થવું વગેરે.

કાલચક્ર : ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના ૬+૬ = ૧૨ આરાનું બનેલું ગાડાના પૈડા જેવું, કાળનું ચક્રવિશેષ.

કાલપરિપાક : કોઈ પણ વસ્તુ નીપજવાનો પાકેલો કાળ. જેમ કે ઘી બનવા માટે ઘાસ-દૂધ-દહીં કરતાં માખણમાં વધુ કાલપરિપાક છે. તેમ આસન્ન-ભવ્ય જીવમાં મોક્ષનો કાલ-પરિપાક છે.

કાલપ્રમાણતા : કોઈ પણ કાર્ય બનવામાં સ્વભાવ, નિયતિ, પ્રારબ્ધ (નિમિત્ત) અને પુરુષાર્થ આ ચાર જેમ કારણ છે, તેમ કાલ પણ કારણ છે. તે કાલપ્રમાણતા.

કાળલબ્ધિ : અપૂર્વકરણાદિ કરણો કરવા દ્વારા સમ્યક્ત્વ પામવાનો કાળ પાક્યો હોય તેવી લબ્ધિ.

કાલાન્તર : કાલનો વિરહ, કોઈ પણ એક કાર્ય બન્યા પછી ફરીથી તે કાર્ય કેટલા ટાઈમે બને તે, અન્યકાળ.

કાલાતિક્રમ : કાળનું ઉદ્દેશન કરવું તે. કાલને વિતાવવો.

કાળીચૌદશ : ગુજરાતી આસો વદી ચૌદશ. (મારવાડી કારતક વદ ચૌદશ).

કાલોદધિ સમુદ્ર : અઢી દ્વીપમાંનો એક સમુદ્ર. ધાતકીખંડને ફરતો બન્ને બાજુ આઠઆઠ લાખ યોજન વિસ્તારવાળો.

કિલીકાસંઘયણ : જે બે હાડકાં વચ્ચે માત્ર ખીલી જ મારેલી છે તેવી મજબૂતાઈવાળું સંઘયણ.

કિલ્બિષિકદેવ : વૈમાનિક દેવોમાં રહેનારા, હલકું કામ કરનારા, ઢોલાદિ વગાડનારા દેવો. જેના ત્રણ ભેદ છે.

કીર્તન કરવું : ગુણગાન ગાવાં, ભજન કરવું, સ્તવનાદિ ગાવાં.

કીર્તિ : યશ, પ્રશંસા, વખાણ, એક દિશામાં ફેલાયેલી પ્રશંસા અથવા ત્યાગાદિ કોઈ ગુણથી થયેલી પ્રશંસા.

કુંથુનાથ : ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન ચોવીશીના ૧૭મા તીર્થંકર.

કુકુડીપાયપસારંત : કૂકડીની જેમ પગોને સાથે રાખીને સૂવાની ક્રિયા.

કુટતુલકુટમાન : ખોટાં તોલાં અને ખોટાં માપ રાખવાં તે, માલ લેવાનાં કાટલાં વજનદાર અને માલ આપવાનાં કાટલાં ઓછા વજનવાળાં રાખવાં તે.

કુટલેખક્રિયા : કૂડા (ખોટા) લેખ લખવા, કૂડા કાગળિયાં કરવાં, ખોટા દસ્તાવેજ કરવા વગેરે.

કુણ્ડલ : કાનમાં પહેરવાનું આભૂષણવિશેષ.

કુણ્ડલદ્વીપ : તે નામનો એક દ્વીપ, જેમાં શાશ્વત ચૈત્યો છે.

કુન્દકુન્દાચાર્ય : દિગંબર સંપ્રદાય-માન્ય, અનેક ગ્રંથોના સર્જક એક મહાત્મા.

કુબ્જ : એક પ્રકારનું સંસ્થાન, જેમાં શરીરના મુખ્ય ચાર અવયવો અપ્રમાણોપેત હોય છે તે.

કુલદીપક : કુલને દીપાવનાર, કુલને શોભાવનાર.

કુલભૂષણ : કુલને ભૂષિત કરનાર, કુલમાં આભૂષણ સમાન.

કુલમદ્દ : કુળનું અભિમાન, એક પ્રકારનો અહંકાર.

કુલાંગાર : પોતાના કુળમાં અંગારા જેવો, ઘણું દૂષિત કામ કરનાર.

કુશલબુદ્ધિ : સુંદરબુદ્ધિ, તીવ્રબુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ અર્થને સમજનારી બુદ્ધિ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ.

કૃતદ્વન્તા : જેણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેને ભૂલી જઈ તેને જ નુકસાન થાય તેવું કામ કરવું તે.

કૃતનાશ : જે કર્મો આપણે જ કર્યા હોય છતાં તે કર્મો આપણે ભોગવવાં ન પડે તે, કરેલા કાર્યની ફલપ્રાપ્તિ વિના વિનાશ થવો તે.

કૃતજાતા : જેણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેને સદા યાદ રાખી પ્રત્યુપકાર કરવાની બુદ્ધિ રાખવી તે.

કૃતાન્ત : યમરાજા, મૃત્યુનો અધિકારી.

કૃપા : દયા, લાગણી, કરૂણા પરોપકારની બુદ્ધિ.

કૃપાસાગર : દયાના ભંડાર, કરૂણાના

સમુદ્ર.

કેવલશ્રી : કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી, પરમજ્ઞાનરૂપ આત્મધન.

કેવલજ્ઞાન કલ્યાણક : કેવલજ્ઞાન-સ્વરૂપ તીર્થંકર ભગવન્તોનું ચોથું કલ્યાણક.

કેવલીપન્નતો : કેવલજ્ઞાનીએ જણાવેલો, સર્વજ્ઞે બતાવેલો.

કેવલીપ્રજ્ઞા : કેવલજ્ઞાનીએ જણાવેલો, સર્વજ્ઞે બતાવેલો.

કેવલીસમુદ્ઘાત : કેવલજ્ઞાની ભગવંતો વેદનીય નામ અને ગોત્રકર્મને તોડી આયુષ્યની સાથે સમાન કરવા માટે જે દંડાદિ આઠ સમયની પ્રક્રિયા કરે તે.

કેવલ્યલક્ષ્મી : કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી.

કોટાકોટિ : એક કોડને એક કોડે ગુણવાથી જે થાય તે, અર્થાત્ એકડા ઉપર ચૌદ મીડાં લખવાથી જે આંક બને તે.

કોડાકોડી : ઉપરનો કોટાકોટિનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ જાણવો.

કોલાહલ : અવિવેકથી થતો ઘોંઘાટ, કજિયો બોલાચાલી.

કૌકુચ્ય : આંખ-અને મુખના ઇશારા કરવા, બીભત્સ ચેષ્ટા કરવી, કામોત્તેજક હાવભાવ કરવા તે.

ક્રમબદ્ધ : લાઈનસર ગોઠવાયેલું,

એક પછી એક ક્રમસર જ આવનારું, પદ્ધતિસર રહેલું.
ક્રમબદ્ધ પર્યાય : સર્વ દ્રવ્યોમાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળના સર્વ પર્યાયો કેવલજ્ઞાનીની અપેક્ષાએ ક્રમસર ગોઠવાયેલા છે અને ક્રમસર આવે છે.

ક્રિયાપરિણતાથ : જે શબ્દનો જે જે વાચ્ય અર્થ થતો હોય તે પ્રમાણે ક્રિયા પણ ચાલુ હોય તો જ શબ્દપ્રયોગ માને તે.

ક્રોધ : ગુસ્સો, આવેશ, જુસ્સો, બીજાનું અહિત કરવાની બુદ્ધિ.

કલિષ્ટકર્મવિનાશ : ભારે ચીકણાં બાંધેલાં તીવ્ર કર્મોનો વિનાશ.

ખ

ખગ : પક્ષી, આકાશમાં ઊડનાર.

ખગોળ : જ્યોતિષશાસ્ત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિની ચર્ચા.

ખલરસરૂપે : ગ્રહણ કરેલા આહાર-માંથી યોગ્યઅયોગ્યનો વિભાગ કરવો.

ખાડો : ખોદેલી ભૂમિ, ભૂમિમાં કરેલું ખનન.

ખાતમુહૂર્ત : કોઈપણ મંદિરાદિ ઉત્તમ કામકાજ માટે પાયો ચણવા સારુ ખોદાતી ભૂમિનું જે મુહૂર્ત તે.

ખામીયુક્ત : ભૂલભરેલું ક્ષતિઓથી યુક્ત.

ખિણખિણ : કાણે, કાણે, પ્રતિસમયે, દર સમયે.

ખિન્ન થયેલ : ઉદાસ થયેલ,

કરમાયેલ, ખેદ પામેલ.

ખુદ પોતે : સ્વયં પોતે જાતે, આપણે સ્વયં પોતે જ.

ખેચર : આકાશમાં ઊડનાર, આકાશમાં ચાલનાર, પંખી વગેરે.

ખેતર : ક્ષેત્ર, ખેડવા લાયક ભૂમિ, જેમાં અનાજ વવાય તેવી ભૂમિ.

ખેમકુશલ : ક્ષેમકુશલ, સુખશાન્તિ-ના સમાચાર.

ખેલખેલ્યાં : ભિન્ન ભિન્ન જાતના તમાશા, રમત, ગમત કરી હોય; અતિચારમાં “ખેલ ખેલી” શબ્દપ્રયોગ આવે છે.

ખેશ : કપડાં પહેર્યા પછી જીવોની જયણા પાળવા માટે ગળે

રખાતું એક પ્રકારનું સફેદ વસ્ત્રવિશેષ.

ખોંખારો ખાવો : ઉધરસ આવવી, ખાંસી થવી, એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ વાયુ.

ખોજ કરવી : ભાળ લેવી, સંભાળ રાખવી, તપાસ કરવી.

ખોટ આવવી : નુકસાન થવું, હાનિ થવી.

૭૧

ગંગાનીર : ગંગાનદીનું પાણી, ગંગાજલ, પ્રભુના અભિષેક વખતે લવાતું પવિત્ર પાણી.

ગંગોદક : ગંગાનદીનું પાણી, ગંગાજલ, પ્રભુના અભિષેક વખતે લવાતું પવિત્ર ગંગાજળ.

ગંધોદક : સુગંધવાળું પાણી, પવિત્ર પાણી, અભિષેકને યોગ્ય જળ.

ગચ્છ : સમુદાય, એકસરખી સમાન ધર્મક્રિયા કરનાર વર્ગ. તપગચ્છ, અંચલગચ્છ, પાયચંદગચ્છ વગેરે.

ગચ્છાધિપતિ : પોતાના ગચ્છના નાયક, પોતાના સમુદાયમાં સર્વોપરી.

ગજદંતપર્વત : મેરુપર્વતની ચારે દિશાએ હાથીદાંતના આકારે સોમનસ આદિ ચાર પર્વતો કે જે મહાવિદેહમાં આવેલા છે.

ગજવર : શ્રેષ્ઠ હાથી, ચૌદ સ્વપ્નોમાં

પ્રથમ સ્વપ્ન.

ગજાનન : હાથીના જેવી મુખાકૃતિવાળા, ગણપતિજી.

ગણ : સમુદાય, સાધુઓનો સમૂહ, સરખી સમાચારીવાળા.

ગણધર : સમુદાયના નાયક, ગૌતમસ્વામી, સુધર્મસ્વામી આદિ.

ગણધરકૃત : ગણધર ભગવંતોનાં બનાવેલાં શાસ્ત્રો, આગમો વગેરે.

ગણધરરચિત : ગણધર ભગવંતોનાં રચેલાં શાસ્ત્રો, આગમો વગેરે.

ગણનાયક : ગચ્છના, સમુદાયના નાયક, મુખ્ય.

ગણિપદ : ગણને (ગચ્છને) સંભાળી શકે તેવું સ્થાન કે જે ભગવતીસૂત્ર આદિના યોગવહન પછી યોગ્યતાવિશેષ જણાવાથી અપાય છે.

ગતાનુગતિક : ગાડરિયો પ્રવાહ, સમજ્યા વિના એકબીજાને અનુસરવું ઈત્યાદિ.

ગતિદાયકતા : તે તે ગતિ અપાવવા-પણું, જેમ કે અનંતાનુબંધી કષાય નરકગતિ અપાવે, અપ્ર. કષાય તિર્યચગતિ.

ગતિસહાયકતા : જીવ-પુદ્ગલને ગમન કરવામાં અપેક્ષા કારણ-પણું.

ગદ્ગદ સ્વરે : રડતા સ્વરે, ભરેલા હૈયે, રુદન કરતાં કરતાં.

ગભરાયેલ : બે બાજુની પરિસ્થિતિથી આકુલવ્યાકુલ બનેલ.

ગમનાગમન : જવું-આવવું. આવ-જા કરવી તે.

ગમિકશ્રુત : જે શાસ્ત્રોમાં પાઠોના આલાવા સરખેસરખા હોય તે.

ગમ્ય : અઘ્યાહર, જાણવા લાયક, શબ્દથી ન લખ્યું હોય પરંતુ અર્થથી સમજી શકાતું હોય તે.

ગરકાવ થવું : ઓતપ્રોત થવું, ડૂબી જવું, લયલીન બની જવું.

ગરાનુષ્ઠાન : પરભવના સંસારિક સુખની બુદ્ધિપૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન કરવાં તે.

ગરલાનુષ્ઠાન : પરભવના સંસારિક સુખની બુદ્ધિપૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન કરવાં તે.

ગરિહામિ : હું મારાં કરેલાં પાપો દેવ-ગુરુ સમક્ષ સવિશેષ નિન્દું છું.

ગર્ભજ : સ્ત્રી-પુરુષની સંભોગ-ક્રિયાથી જે જન્મ થાય તે. જેના જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ એમ ત્રણ ભેદો છે.

ગર્ભજાત : ગર્ભથી જન્મેલું, અથવા ગર્ભમાં જન્મેલું.

ગર્ભિત ભાવ : ઊંડા ભાવ, અંદર ભરેલાં રહસ્યો, સૂક્ષ્મ હાઈ.

ગર્ભિત રીતે : ઊંડી બુદ્ધિથી, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સમજવા લાયક.

ગર્હા : પાપોની નિંદા કરવી તે, કરેલી ભૂલો સંભારી નિંદવી.

ગવેષણા : શોધવું, તપાસવું, માગવું, વિચારવું.

ગળથૂથીથી : નાનપણથી, બચપણ-થી, બાલ્ય અવસ્થાથી.

ગાજવીજ થવી : આકાશમાં વાદળોનું ગાજવું અને વીજળી થવી.

ગાઢમેઘ : આકાશમાં ચડી આવેલ અતિશય વરસાદ.

ગાથા : શ્લોક, કાવ્યની પંક્તિઓ, પ્રાસવાળી લીટીઓ.

ગામાનુગામ : એક ગામથી બીજે ગામે, એક ગામ પછી એકેક ગામ.

ગારવ : આસક્તિ, મમતા, કોઈપણ વસ્તુની અતિશય ભૂખ. રસગારવ, ઋદ્ધિગારવ, સાતાગારવ.

ગાર્હસ્થ્ય : ગૃહસ્થપણું, ગૃહસ્થ-સંબંધી, ઘરસંબંધી વ્યવસાય.

ગિરનાર પર્વત : સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ પર્વત. જ્યાં નેમનાથ પ્રભુનાં દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એમ ત્રણ કલ્યાણક થયાં છે.

ગીર્વાણ : દેવ. વૈમાનિક નિકાય આદિના દેવો.

ગુચ્છ : ગુચ્છો, પાત્રાં રાખવા માટે રખાતી કપડાંની ઝોળી વગેરે, અડ્ઢાઈજજેસુ સૂત્રમાં “રયહરણગુચ્છ” શબ્દ આવે છે.

ગુટિકા : ગોળી, પ્રભાવક ઔષધિ-વિશેષ. સુલસા શ્રાવિકાએ આવી ૩૨ ગુટિકા પ્રાપ્ત કર્યાનું વર્ણન આવે છે.

ગુડ : ગોળ, સાકર, ગળપણ, છ વિગઈમાંની એક વિગઈ.

ગુણ : દ્રવ્યની સાથે સદાકાળ રહેનાર સ્વરૂપવિશેષ.

ગુણગણયુક્ત : ગુણોના સમૂહથી ભરપૂર, ગુણિયલ મહાત્મા.

ગુણપ્રત્યયિક : ગુણના નિમિત્તે પ્રગટ થનારું, મનુષ્ય-તિર્યગોને જે અવધિજ્ઞાન અને વૈક્રિયશરીર

પ્રગટ થાય છે તે.

ગુણરાગી : જે વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિ ઉપર ગુણોને લીધે રાગી હોય તે.

ગુણશ્રેણી : ટૂંકા કાળમાં વધારે વધારે કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે ગુણોની અધિક અધિક ક્રમશઃ પ્રાપ્તિ. ૧૧ ગુણશ્રેણી કહેવાય છે અથવા સ્થિતિઘાતાદિથી ઘાત થયેલાં કર્મપરમાણુઓની ઉદય-સમયથી અસંખ્યાત ગુણાકારે કર્મદલિકની રચના કરવી તે.

ગુણસંક્રમ : અબદ્યમાન (ન બંધાતાં) અશુભ કર્મોને બદ્યમાન (બંધાતાં) શુભકર્મોમાં અસંખ્યાત ગુણાકારે નાખવાં, સંક્રમાવવાં તે.

ગુણસ્થાનક : ગુણોની તરતમતા, હીનાધિક ગુણપ્રાપ્તિ.

ગુણજ્ઞ : બીજાના ગુણોને જાણનારો, ગુણગ્રાહી પુરુષ.

ગુણાધિક : આપણા કરતાં ગુણોમાં જે મોટા હોય તે.

ગુણાનુરાગી : બીજાના ગુણો ઉપર ઘણો જ અનુરાગ કરનાર.

ગુણસ્થાન : પર્વતોમાં ઊંડી ઊંડી ગુફાઓવાળી ભૂમિ.

ગુરુ : ધર્મ સમજાવે તે હિત-કલ્યાણ-કારી માર્ગ સમજાવે તે. ઉપકાર

કરનાર.

ગુરુઅક્ષર : જોડાક્ષર, બે વ્યંજનો વચ્ચે સ્વર ન હોય તે.

ગુરુગમતા : ગુરુ પાસેથી જાણેલું, ગુરુઓની પરંપરાથી જાણેલું.

ગુરુજનપૂજા : વડીલોની, ઉપકારી-ઓની અને કલ્યાણ કરનારા-ઓની પૂજા: ભક્તિબહુમાન કરવું. જયવીયરાયસૂત્રમાં આવે છે.

ગુરુદ્રવ્ય : ગુરુની ભક્તિ, ગુરુની સેવા, અને ગુરુની વેચાવચ્ચ માટે રખાયેલું દ્રવ્ય.

ગુરુધર્મ : શિષ્યો પ્રત્યે ગુરુએ સાચવવાલાયક સાયણા, વાયણા આદિ ધર્મ, અથવા મહાન ધર્મ, મોટો ધર્મ.

ગૂઠ : ગુમ, ઊંડું, સૂક્ષ્મ, અતિશય બારીક.

ગૂઠ ભાવો : સૂત્રોનાં ઊંડાં રહસ્યો, અપવાદભૂત ભાવો.

ગૃહસ્થ : ઘરબારી, પરિવારવાળો જીવ, ઘરમાં રહેનારો.

ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ : ગૃહસ્થના વેષમાં જે જીવો હોય અને વિશિષ્ટ વૈરાગ્યથી ક્ષપકશ્રેણી માંડી કેવલી થાય તે.

ગૃહિણી : પત્ની, સ્ત્રી, ઘર સંભાળનારું પાત્ર.

ગૃહમાણાવસ્થા : પ્રતિસમયે (કર્માદિને) ગ્રહણ કરતી અવસ્થાવિશેષ.

ગોત્રકર્મ : ઉચ્ચ-નીચ કુલ અપાવનારું જે કર્મ તે.

ગોદોહાસન : ગાયને દોહતી વખતે બે પગ ઉપર જેમ બેસાય, તેના જેવું જે આસન.

ગોરસ : ગાયના દૂધમાંથી બનતા સર્વ પદાર્થો તથા દૂધ.

ગોમ્મટસાર : દિગંબર સંપ્રદાય માન્ય કર્મવિષયક મહાગ્રંથ-વિશેષ.

ગૌરવતા : મોટાઈપણું, માનવંતા-પણું, પોતાની વિશિષ્ટતા.

ગ્રન્થિભેદ : અનાદિકાળથી રૂઢ થયેલી રાગ-દ્વેષની જે ગાંઠ છે તેને ભેદવી, તેનો અપૂર્વકરણ વડે વિનાશ કરવો.

ગ્રહણ : ચંદ્ર-સૂર્યના વિમાનનું રાહુના વિમાનથી પકડાવું. આચ્છાદિત થઈ જવું તે ચંદ્રગ્રહણ-સૂર્યગ્રહણ.

ગ્રૈવેયક દેવ : ગણાના ભાગે રહેનારા જે દેવો, નવ ગ્રૈવેયક દેવો.

ગ્લાનિ પામેલ : ઉદાસીનતા પામેલ, કરમાયેલ, મુખમુદ્રાનું તેજ હાનિ પામેલ હોય તે.

ઘટપટ : માટીમાંથી બનેલો તે ઘટ,
તન્તુમાંથી બનેલો તે પટ,
(વસ્ત્ર).

ઘનઘાતીકર્મ : જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર
મજ્જૂત ઘાતીકર્મો; આત્માના
જ્ઞાનાદિ ગુણોનો વિનાશ
કરનારાં કર્મો.

ઘનલોક : ઘનીભૂત કરેલો આ લોક,
જે ચૌદ રાજ ઊંચો છે, તેના
બુદ્ધિથી વિભાગો કરી ગોઠવતાં
જે સાત રાજ પ્રમાણ થાય છે.
તે ઘનીભૂત થયેલો લોક.

ઘનવાત : મજ્જૂત તોફાની પવન,
જેના ઉપર આ પૃથ્વી રહેલી છે.

ઘનીભૂતતા પોલાણ વિનાની
અવસ્થા, અતિશય મજ્જૂત
અવસ્થા.

ઘનીભૂતલોક : સાત રાજ લંબાઈ,
પહોળાઈ અને ઊંચાઈવાળો
બુદ્ધિથી કલ્પેલો લોકાકાશ.

ઘનોદધિ : જામેલું, થીજી ગયેલું,

પોલાણ વિનાનું પાણી, જેન
ઉપર પૃથ્વી છે અને નીરં
મહાવાયુ છે.

ઘમ્મા : સાત નારકીમાંની પ્રથમ
નારકી.

ઘરભારી : ઘરવાળો, પત્નીવાળો
ગૃહસ્થ, પરિવારવાળો.

ઘાતક : હણનાર, મારનાર, વસ્તુને
વિનાશ કરે તે.

ઘાતકીખંડ : લવણસમુદ્રને ફરતો,
વીંટળાયેલો એક દ્વીપ.

ઘાતીકર્મ : આત્માના ગુણોનો ઘાત
કરનાર જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો.

ઘુવડ : એક જાતનું પક્ષી, જે સૂર્યના
પ્રકાશ વખતે જોઈ ન શકે તે.

ઘોર : ભયંકર, ઊંડું, જેનો પાર ન
પમાય તે.

ઘોરાતિઘોર : ભયંકરમાં પણ વધુ
ભયંકર, વધારે ઊંડું,

ઘ્રાણેન્દ્રિય : નાક, ગંધને સૂંધનારી
એક ઇન્દ્રિયવિશેષ.

ચ

ચઉરિન્દ્રિય : ચાર ઇન્દ્રિયો જેઓને
છે તે. ભ્રમર, વીંછી, માખી
વગેરે.

ચઉવીસત્થો : ચોવીસ તીર્થંકર
ભગવન્તોની સ્તુતિ-પ્રાર્થના,
લોગસ્સ.

ચંચલચિત્ત : ભટકતું મન, અસ્થિર મન, ક્ષણે ક્ષણે બદલાતું ચિત્ત.

ચંચુપ્રવેશ : જે વિષયમાં ચાંચમાત્ર નાખી હોય, ઉપરથી જ માત્ર પ્રવેશ.

ચંડકૌશિક સર્પ : પ્રભુ મહાવીર-સ્વામીને ભયંકર ઉપસર્ગ કરનાર ઝેરી સાપ, કે જે સાપ ડંખ માર્યા પછી પ્રતિબોધ પામ્યો હતો.

ચંપાનગરી : જ્યાં વાસુપૂજ્યસ્વામી મોકે ગયા હતા; ચંદનબાળાનું જન્મસ્થળ.

ચકલાચકલી : એક જાતનું પક્ષી-વિશેષ, ચકલો અને ચકલી. જેની મૈથુનક્રીડા દેખીને લક્ષ્મણા સાધ્વીજીને વિકારવાસના જન્મી હતી.

ચકોર : હોશિયાર, ચાલાક, સમયજ્ઞ તથા એક પક્ષીવિશેષ.

ચકરત્ન : ચકવર્તીનાં ૧૪ રત્નોમાંનું ૧ રત્ન, જે રત્નના મહિમાથી રાજા છ ખંડનું રાજ્ય જીતી શકે છે.

ચકવર્તી રાજા : ભરત, ઐરાવત, અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રની એકેક વિજયના છએ છ ખંડ જીતનારા રાજાઓ.

ચટુર્કર્મ કરવું : કાલાંવાલાં કરવાં,

આજીજી કરવી, લાચારીથી વિનંતી કરવી.

ચતુર પુરુષ : કલાવાળો પુરુષ, હોશિયાર પુરુષ, ચાલાક પુરુષ.

ચતુર્ગતિ સંસાર : નરક, તિર્થંચ આદિ ચાર ગતિવાળો સંસાર.

ચતુર્વિધતા : ચાર પ્રકારો, દાનાદિ ચાર પ્રકારો ધર્મના છે ઈત્યાદિ.

ચતુર્વિંશતિસ્તવ : લોગસ્સ, ચોવીસે ભગવન્તોની સ્તુતિ-પ્રાર્થના.

ચતુષ્પદ : ચારપગાં પ્રાણી, ગાય, ભેંશ, બકરાં, ઘોડાં વગેરે.

ચત્તારિ : ચાર, અથવા ત્યજ્યા છે દુશ્મનો જેણે એવા પ્રભુ.

ચત્તારિ મંગલાષ્ટિ : અરિહંત, સિદ્ધાદિ ચાર પ્રકારનાં મંગલ છે.

ચત્તારિ લોગુત્તમા : અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલી ભગવંતે બતાવેલ ધર્મ, આ ચાર સર્વ લોકમાં ઉત્તમોત્તમ છે.

ચત્તારિશરણાષ્ટિ : અરિહંતાદિ ચાર વસ્તુઓનું શરણ હોજો.

ચન્દ્રની પંક્તિ : છાસઠ છાસઠ ચંદ્રોની (અને સૂર્યોની) પંક્તિ જંબુદ્વીપના મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપે છે.

ચંદ્રપ્રભુસ્વામી : ભરતક્ષેત્રની ચોવીશીમાં આઠમા પ્રભુ.

ચપળ : જેનું શરીર તરત ફરી શકે છે તે, હોશિયાર, ચાલાકી-વાળો, તરત સરકી જાય તેવો.

ચબરાક : ચાલાક, હોશિયાર, થોડામાં ધણું સમજે તે.

ચમત્કારિક પ્રયોગ : બુદ્ધિમાં ન બેસે તેવો દૈવિક પ્રયોગ.

ચમરી ગાય : વિશિષ્ટ ગાય, જેના શરીરના વાળની ચામર બને છે તે.

ચમરેન્દ્ર : ભવનપતિ નિકાયના અસુરકુમારનો દક્ષિણેન્દ્ર.

ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત : દશ અચ્છેરાં-માંનું એક અચ્છેરું, સૌધર્મન્દ્રને પોતાની ઉપર બેઠેલો જોઈ ઉઠાવવા ચમરેન્દ્રનું ઊર્ધ્વલોકમાં જવું, જે ન બનવું જોઈએ પણ બન્યું.

ચરણકમલ : અતિશય કોમળ હોવાથી પગ એ જ જાણે કમળ હોય.

ચરણકમલસેવા : હે પ્રભુ ! તમારાં ચરણોરૂપી કમલોની સેવા.

ચરણદેહ : તે જ ભવે મોક્ષે જનારા, છેક્ષા શરીરવાળા, તદ્ભવ મોક્ષગામી, જેને હવે જન્મ-મરણ નથી તે.

ચરમશરીરી : તે જ ભવે મોક્ષે જનારા, છેક્ષા શરીરવાળા,

તદ્ભવ મોક્ષગામી, જેને હવે જન્મમરણ નથી તે.

ચરમાવર્તી : જેને હવે ફક્ત એક પુદ્ગલપરાવર્ત જ સંસાર બાકી છે એવા જીવો, છેક્ષા પુ. પ.માં પ્રવેશેલા.

ચર્મચક્ષુ : ચામડીની બનેલી આંખ, શરીરસંબંધી જે પૌદ્ગલિક આંખ.

ચર્યાપરિષદ : સાધુસંતોએ નવકલ્પી વિહાર કરવો, પરંતુ ખાસ અનિવાર્ય કારણ વિના એક સ્થાને સ્થિર ન રહેવું.

ચક્ષુર્ગૌચર : આંખે દેખી શકાય તેવું, દૃષ્ટિગૌચરને યોગ્ય.

ચાતુર્માસ : ચોમાસું, ચાર મહિના, ચાર મહિનાનો કાળ.

ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ : ચોમાસી પ્રતિક્રમણ, કારતક, ફાગણ અને અષાઢ સુદમાં આવતું પ્રતિક્રમણ.

ચાતુર્ય : ચતુરાઈ, હોશિયારી, બુદ્ધિમત્તા.

ચામર : પ્રભુજીની બન્ને બાજુ વીંઝાતું એક સાધનવિશેષ.

ચારણશ્રમણમુનિ : આકાશગામી વિદ્યાવાળા, લબ્ધિવાળા મહા-મુનિઓ.

ચારિત્રાચાર : ઇન્દ્રિયો, વિષયો અને

કષાયોના વિજયવાળું પ્રશંસનીય ત્યાગી જીવન, પાંચ સમિતિ આદિવાળું.

ચારિસંજીવનીચારનો ન્યાય : ઘાસ ચરાવતાં ચરાવતાં અનાયાસે સંજીવની નામની ઔષધિ ચરી જવાથી બળદ પુરુષ થયો તેમ.

ચાલાક પુરુષ : હોશિયાર, ઇશારાથી સમજી જનાર, થોડાથી જ સમજે તે.

ચિત્ર-વિચિત્ર : જુદીજુદી જાતનું, અનેક પ્રકારનું, રંગબેરંગી.

ચિત્રમણ : ભીંતોમાં ચીતરેલાં ચિત્રો, વિવિધ ભાવદર્શક ચિત્રો.

ચિન્તાતુર : ચિંતાથી ભરપૂર, ચિંતાવાળું, ચિંતાયુક્ત.

ચીકણાં કર્મો : તીવ્રરસવાળાં, ભારે કર્મો, અવશ્ય ભોગવવા યોગ્ય.

ચૈતનવંતા : ચૈતન્ય જેનામાં છે તે, ચૈતનાવાળા, જ્ઞાનયુક્ત.

ચૈતના : ચૈતન્ય, જ્ઞાન, સમજણ, બુદ્ધિમત્તા.

ચૈત્ય : મંદિર, મૂર્તિ, જ્ઞાન, જ્ઞાનનું સ્થાન.

ચૈત્યવંદન : મૂર્તિ-મંદિરને ભાવથી નમસ્કાર કરવા અથવા જ્ઞાન અને જ્ઞાનનાં સાધનોને ભક્તિથી નમસ્કાર કરવા તે.

ચૈત્યસ્તવ : કોઈ વિવક્ષિત એક અથવા ત્રૈલોક્યવર્તી સર્વ પ્રતિમાજી આદિને આશ્રયી કરાતું સ્તવન, અરિહંત ચેઈયાણંસૂત્ર.

ચૈત્યાલય : જિનાલય, જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમાવાળું મંદિર.

ચોમાસી ચૌદશ : કારતક, ફાગણ અને અષાઠ સુદ ૧૪.

ચોમાસી પ્રતિક્રમણ : કારતક, ફાગણ અને અષાઠ સુદ ૧૪ના કરાતું પ્રતિ ક્રમણ કે જેમાં ૨૦ લોગસનો કાઉસ્સગ્ગ આદિ આવે છે તે.

ચૌર્યાસી લાખ યોનિ : જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની ભિન્નતાના કારણે જુદાં જુદાં સ્થાનો.

ચૌમુખ પ્રતિમા : ચારે દિશામાં છે મુખ જેનું એવી પ્રભુપ્રતિમા.

ચ્યવનકલ્યાણક : તીર્થંકર પ્રભુ પૂર્વભવથી ચ્યવીને માતાની કુક્ષિમાં પધારે તે, જગતના કલ્યાણને કરનારો પ્રસંગ

ચ્યુત થયેલ : દેવલોકથી ચ્યવેલ, પડેલ, ઉપરથી નીચે આવેલ.

ચ્યુતવન : આંબાઓનું વન, ગિરનારમાં આવેલ સહસ્રામ્રવન.

છ જીવની કાય : પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય, અને ત્રસકાય, એમ જીવોના કાય આશ્રયી છ ભેદો.

છત્તીસગુણો ગુરુ : છત્તીસ ગુણો-વાળા ગુરુ, છત્તીસ ગુણોથી યુક્ત એવા ગુરુ.

છત્રત્રય : પ્રભુજીના માથે રખાતાં ત્રણ છત્રો, જાણે પ્રભુ ત્રણ લોકના સ્વામી છે એમ સૂચવતું હોય તે.

છદ્મસ્થ : જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોથી યુક્ત, ઘાતીકર્મવાળા જીવો.

છદ્મસ્થાવસ્થા : અકેવલી અવસ્થા, ૧થી ૧૨ ગુણકાણાંવાળી અવસ્થા.

છવિચ્છેદ : પ્રાણીઓનાં આંખ-કાન-નાક કાપવાં અથવા વીંધવાં, ચામડી કાપવી, ખસી કરવી વગેરે.

છાતીફાટ રુદન : છાતી ફાટી જાય

તેવું ભયંકર રુદન, કલ્પાંત-રુદન.

છાત્રગણ : ભણનારા વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ.

છાત્રાન્વિતગુરુ : વિદ્યાર્થીઓથી (અનુયાયીઓથી) પરિવરેલા ગુરુ.

છિન્નભિન્ન : અસ્ત વ્યસ્ત, જ્યાંત્યાં, છેદાયેલું, વેરાયેલું.

છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત : ચારિત્રમાં કોઈ દોષ સેવાઈ જવાથી ચારિત્રનાં જે વર્ષો થયાં હોય, તેમાં અમુક વર્ષો છેદવાં.

છેદોપસ્થાપનીય : એક પ્રકારનું ચારિત્ર, જેમાં પૂર્વકાળનું ચારિત્ર છેદીને નવું ચારિત્ર આરોપિત કરાય તે.

છેવટકું સંઘયણ : છ સંઘયણમાંનું છેલ્લું, જેમાં ફક્ત બે હાડકાંના છેડા સામસામા અડીને જ રહ્યા હોય, થોડોક ઘક્કો લાગતાં જે ખસી જાય તે.

જંકિંચિ નામતિથ્યં : આ જગતમાં જે કોઈ નામમાત્રથી પણ તીર્થ

તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય તે.
જંગ જીતવો : યુદ્ધમાં વિજય

મેળવવો, મહાન વિજયપ્રાપ્તિ.
 જંગમ તીર્થ : હાલતુંચાલતું તીર્થ,
 ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ.
 જંગલવાસી : અરણ્યમાં જ રહેનાર,
 જંગલમાં જ વસનાર.
 જંઘાબળ : જંઘમાં પ્રાપ્ત થયેલું બળ,
 શારીરિક બળ.
 જંઘાચારણ મુનિ : જંઘામાં (પગમાં)
 છે આકાશ સંબંધી વેગવાળી
 ગતિનું બળ જેમાં તે.
 જંજાળ : ઉપાધિ, બોજો, બિન-
 જરૂરિયાતવાળો ભાર.
 જંતર-મંતર : દોરાધાગા કરવા,
 જડીબુટ્ટી કરવી, મંત્ર-તંત્રો
 કરવા.
 જંતુરહિત ભૂમિ : જીવાત વિનાની
 ભૂમિ, નિર્જીવ પૃથ્વી.
 જંપ મારવો : કૂદકો મારવો, વચ્ચેનો
 ભાગ કૂદી જવો.
 જંબાલ : કચરો, કાદવ, એઠવાડ,
 ફેંકી દેવા યોગ્ય પદાર્થ.
 જંભાઈએણં : બગાસું આવવાથી,
 કાઉસ્સગનો આગાર.
 જગચિંતામણિ : તીર્થંકર પ્રભુ જગત-
 માં ચિંતામણિરત્ન જેવા છે.
 જગત્સ્વામી : તીર્થંકર પ્રભુ
 ત્રિભુવનપૂજ્ય હોવાથી
 જગતના સ્વામી છે.

જગસત્થવાહ : જગતના જીવોને
 સંસારરૂપી અટવી પાર
 કરાવવામાં સાર્થવાહ સમાન
 છે.
 જઘન્ય : નાનામાં નાનું, ઓછામાં
 ઓછું.
 જનની : જન્મ આપનારી, માતા,
 પ્રસવ કરનાર.
 જન્મકલ્યાણક : તીર્થંકર ભગવંતોનો
 ત્રણે જગતના જીવોનું કલ્યાણ
 કરનારો જન્મનો પ્રસંગ.
 જન્માષ્ટમી : કૃષ્ણમહારાજાનો
 જન્મદિવસ, શ્રાવણ વદ
 આઠમ.
 જપાપુષ્પ : જાઈનું ફૂલ, એક પ્રકારનું
 ફૂલ.
 જમ્બૂદ્વીપ : મધ્યલોકના મધ્યભાગમાં
 આવેલો લાખ યોજનની
 લંબાઈ-પહોળાઈવાળો દ્વીપ.
 જયણાયુક્ત : જીવોની રક્ષાના
 પરિણામપૂર્વક કામકાજ કરવું.
 જરાજર્જરિત : ઘડપણથી બલ
 વિનાનું થયેલું, સત્ત્વ વિનાનું.
 જરાયુજ : “ઓર”માં વીંટાઈને
 જન્મનારા, મલિન પદાર્થ
 સહિત જન્મ પામનારા જીવો,
 ગર્ભજન્મ.
 જરાવસ્થા : ઘડપણવાળી અવસ્થા,
 વૃદ્ધત્વ.

જલકમલવત્ : જલમાં (પાણીના કાદવમાં) ઉત્પન્ન થવા છતાં કમળ જેમ ઉપર આવીને અધર રહે છે તેમ સંસારમાં જન્મ પામવા છતાં સંસારથી અલિપ્ત.

જલચર જીવો : પાણીમાં ચાલનારા જીવો; માછલાં, મગરમચ્છ, દેડકાં વગેરે.

જલધિ : સમુદ્ર, પાણીનો ભંડાર, દરિયો; ભવજલધિ એટલે સંસારરૂપી મહાસાગર.

જલપ્રલય : પાણીનું વિનાશક એવું પૂર આવે તે.

જાગૃતિ : જાગ્રત અવસ્થા, નિદ્રા-પ્રમાદરહિત અવસ્થા.

જાતવાન પુરુષ : વિશિષ્ટ જાતિમાં જન્મેલો, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ.

જાતિભવ્ય : જે જીવોમાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા છે, પરંતુ નિગોદમાંથી ન નીકળવાના કારણે જેઓ મોક્ષે જવાના જ નથી તે.

જાતિમદઃ : આઠ મદમાંનો એક મદ, પોતાની જાતિનું અભિમાન.

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન : ગયા જન્મનું સ્મરણ, પાછળલા ભવો યાદ આવવા.

જાદવકુળ : નેમનાથપ્રભુ અને કૃષ્ણમહારાજાનું કુળ અર્થાત્

યાદવોનું કુળ.

જાનહાનિ : ઘણા જીવોની હિંસા, જેમાં બહુ જીવો મરી જાય તે.

જાપવિધિ : મંત્રોનું સતત સ્મરણ કરવા માટેની જે વિધિ.

જારપુરુષ : પરપુરુષ, વ્યભિચારી પુરુષ, દુરાચારી પુરુષ.

જાવંત કેવિ સાહુ : અઢી દ્વીપમાં જે કોઈ સાધુભગવંતો છે તે સર્વને.

જાવંતિ ચેઈયાઈ : ત્રણે લોકમાં જે કોઈ પ્રભુનાં ચૈત્યો છે તે સર્વને.

જાવજીવ : યાવજીવ, જિંદગી સુધી, જ્યાં સુધી આ શરીરમાં જીવ હોય ત્યાં સુધી, મૃત્યુકાળ આવે ત્યાં સુધી.

જિગીષા : જીતવાની ઈચ્છા, સામેના માણસનો પરાભવ કરવાની વૃત્તિ.

જિગીષુભાવ : જીતવાની ઈચ્છાનો પરિણામ, વિચારવિશેષ.

જિતેન્દ્રિયતા : ઈન્દ્રિયોના વિષયને જીતવાની શક્તિ.

જિનચૈત્ય : જિનેશ્વર પરમાત્માનું ચૈત્ય, જિનાલય, જિનમંદિર.

જિનજન્મમહોત્સવ : જિનેશ્વર પરમાત્માના જન્મનો મહોત્સવ.

જિનાલય : જૈનમંદિર, પરમાત્માની મૂર્તિવાણું સ્થાન.

જિનેશ્વરદેવ : તીર્થંકર પરમાત્મા, વીતરાગી જીવોમાં શ્રેષ્ઠ પુણ્યાઈવાળા.

જિહ્વા-ઈન્દ્રિય : જીભ, મુખમાં રહેલી રસને ચાખનારી ઈન્દ્રિય.

જર્ણ થયેલ : સડી ગયેલ, જૂનું થયેલ, નાશ પામેલ.

જીવ : શરીરધારી આત્મા, ઈન્દ્રિયાદિ બાહ્ય પ્રાણોવાળો આત્મા.

જીવરહિત : જીવ વિનાનું, નિર્જીવ, જેમાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો છે તે.

જીવવિચાર : જીવ સંબંધી વિચારો જે ગ્રંથમાં છે તે; પૂ. શાન્તિચંદ્ર-સૂરિજીએ બનાવેલો ગ્રંથવિશેષ.

જીવસ્થાનક : જીવોના ચેતનાની અપેક્ષાએ પાડેલા ભાગો, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયાદિ કુલ ૧૪ જીવસ્થાનકો.

જીવિતાશંસા : સુખ આવે ત્યારે લાંબું લાંબું જીવવાની ઈચ્છા.

જૈનધર્મ : વીતરાગ પરમાત્માએ

બતાવેલો સંસારસાગર તરવા માટેનો માર્ગ, રાગાદિને હણનારો રત્નત્રયીનો માર્ગ.

જૈનસાધુ : વીતરાગ પરમાત્માના માર્ગ ચાલનારા, વૈરાગી સાધુ-સંતો, સંસારના સર્વથા ત્યાગી અને ત્યાગના ઉપદેશક.

જૈનેતર ધર્મ : જૈનધર્મથી ભિન્ન જે ઈતર ધર્મો.

જૈનેતર સાધુ : જૈનસાધુથી ભિન્ન જે સાધુ, પરંપરાએ પણ સંસારના ભોગોનો ઉપદેશ આપનારા, તેનું ઉત્તેજન આપનારા, મોક્ષ-માર્ગાદિ તત્ત્વોની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી અજાણ સાધુ.

જોગાનુજોગ : સમયસર જેના યોગની અપેક્ષા રખાતી હોય તેનો જ અથવા તેના સદૃશનો સંયોગ થઈ જાય તે.

જ્યેષ્ઠ સ્થિતિ : ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, વધારેમાં વધારે કર્મોની મોટી સ્થિતિ.

અંઝવાનું જળ : મૃગજળ, સૂર્યના પ્રકાશથી રસ્તા ઉપર થતો જલનો આભાસ.

ઝટિતિ જિનમહોત્સવે : જિનેશ્વર પ્રભુના જન્મમહોત્સવમાં હે દેવો ! જલ્દી કરો.

તટસ્થ : પક્ષપાત વિનાનો માણસ,
બે પક્ષોની વચ્ચે સ્થિર રહેનાર.

તડતડ : અગ્નિમાં તણખા ફૂટે તેનો
અવાજ, આગમાં લૂણ જેમ
તડકતડક અવાજ કરતું તૂટે,
તેમ અશુભ કર્મબંધ તૂટે છે.

તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન : જ્ઞાનાવરણીય,
દર્શનમોહનીય અને ચારિત્ર-
મોહનીય આ ત્રણે કર્મોના
ક્ષયોપશમવાળું, આત્માના
અનુભવવાળું સાચું તાત્ત્વિક જે
જ્ઞાન તે.

તત્ત્વજ્ઞાન : નવ તત્ત્વો, દ્રવ્ય, ગુણ,
પર્યાયાદિનું જે પારમાર્થિક
જ્ઞાન.

તત્પ્રતિરૂપક : સાચી અને સારી વસ્તુ
દેખાડી, તેના સરખી તેને
મળતી બનાવટી વસ્તુ આપવી
તે.

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન : તત્ત્વભૂત પદાર્થોની
રુચિ કરવી, પ્રીતિ કરવી, શ્રદ્ધા
કરવી, વિશ્વાસ કરવો.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર : પૂજ્ય
ઉમાસ્વાતિજીરચિત સૂત્રાત્મક
મહાગ્રંથ. જે ગ્રંથ દિગંબર-
શ્વેતાંબર એમ બન્નેને માન્ય છે.

તથાગતિપરિણામ : પ્રતિબંધ વિનાનું

અજીવ નીચે જાય છે અને
પ્રતિબંધ વિનાનો જીવ ઉપર
જાય છે, કારણ કે જીવ-
અજીવની એવા પ્રકારની ગતિ
કરવાનો સ્વભાવ છે.

તથ્ય જીવન : સત્યજીવન, સાચું
જીવન, વાસ્તવિક સાચું જીવન.

તથ્ય વચન : યથાર્થ વચન, સાચું
વચન, જેવું હોય તેવું વચન.

તદ્વિત પ્રત્યય : શબ્દોને જે પ્રત્યયો
લાગે તે, જેમ ગ્રામ શબ્દ
ઉપરથી ગ્રામ્ય, નગર શબ્દ
ઉપરથી નાગરિક.

તદ્ભવમોક્ષગામી : તે જ ભવે મોક્ષે
જનારા, ભવાન્તર ન કરનારા.

તદ્વચનસેવના : ઉપકારી પરમ-
ગુરુજીનાં વચનોની સેવા
કરવાનું ભવોભવ મળજો.

તનવાત : પાતળો વાયુ, ધનોદધિ-
ધનવાતનો જે આધાર.

તનુતમ : અતિશય વધારે પાતળું,
અતિશય ઘણું પાતળું.

તનુતર : વધારે પાતળું, ઘણું જ
પાતળું.

તન્મય : એકાગ્ર થવું, લીન થવું,
ઓતપ્રોત બનવું.

તપશ્ચર્યા : આહારાદિનો યથાયોગ્ય

ત્યાગ તે બાહ્ય તપ, અને વિષય-કષાયનો યથાયોગ્ય ત્યાગ તે અત્યંતર તપ.
 તપસ્વી મહાત્મા : જે આત્માઓએ ઘણું ઉગ્ર તપ કર્યું હોય તે.
 તપોધન : તપ એ જ છે ધન જેઓને તે તપોધન.
 તમઃપ્રભા : છટ્ટી નારકી, મઘા નારકીનું બીજું નામ.
 તમસ્તમઃ પ્રભા : સાતમી નારકી, માઘવતી નારકીનું બીજું નામ.
 તરતમતા : ઓછાવત્તાપણું, હીનાધિકતા, બે વચ્ચે તફાવત.
 તલ્હત્તિ : તેમ જ છે, તમે જેમ કહો છો તે વસ્તુ તે પ્રમાણે જ છે.
 તક્ષશિલાનગરી : બાહુબલિજીનું જ્યાં રાજ્ય હતું તે નગરી.
 તાણ્ડવ : નૃત્ય, નાટક કરવું, ખેલ-તમાશો ભજવવો.
 તાદાત્મ્ય સંબંધ : જે બે વસ્તુઓની વચ્ચે ભેદાભેદ છે તે બે વસ્તુનો જે સંબંધ તે, જેમકે આત્મા + જ્ઞાન, ઘટપટ + રૂપરસાદિ, ગુણ-ગુણીનો જે સંબંધ તે.
 તાપક્ષેત્ર : જ્યાં ગરમી-પ્રકાશ ફેલાતો હોય તેવું ક્ષેત્ર.
 તામસી પ્રકૃતિ : ગરમ સ્વભાવ, ઉગ્ર સ્વભાવ, ક્રોધાતુર સ્વભાવ.

તારણહાર : તારનાર, સંસાર-સાગરમાંથી બહાર કાઢનાર.
 તારયાણં : સંસારથી તારનારા, પાર ઉતારનારા.
 તિક્ત રસ : તીખો રસ, અથવા કડવો રસ.
 તિજગખ્પહાણં : ત્રણે જગતમાં પ્રધાન, ત્રણે લોકમાં અજોડ.
 તિત્થયરાણં : તીર્થંકર ભગવન્તોને, જિનેશ્વર પરમાત્માને.
 તિત્ત્રાણં : સંસારથી તરેલા, પોતે સ્વયં પાર પામેલા.
 તિમિરહર : અંધકારને દૂર કરનાર, ચંદ્ર, સૂર્ય, કેવલજ્ઞાની.
 તિરસ્કાર : અપમાન, પરાભવ, અપ્રીતિ.
 તિરસ્કૃત : તિરસ્કાર પામેલ, અપમાનિત થયેલ.
 તિરોભાવ : છુપાઈ જવું, અંતર્ધાન થવું, ગુપ્ત થવું તે.
 તિરોભૂત : જે જે પર્યાયો થઈ ગયા છે અને થવાવાળા છે તે તે સર્વ પયાયો, દ્રવ્યોમાં જે છુપાયેલા છે તે.
 તિચ્છાલોક : મધ્યલોક, વચ્ચેનો મનુષ્યલોક. ઉપર-નીચે ૧૮૦૦ યોજન અને લંબાઈ-પહોળાઈમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ, ઉત્તર-દક્ષિણ પરિપૂર્ણ ૧

રાજલોક.

તિર્યગ્ગમન : તિર્યર્ણ ચાલવું, વાંકા ચાલવું, વિવેક વિનાનું.

તિર્યગ્સામાન્ય : ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યના એકસરખા બનેલા પર્યાયમાં એકાકારતાની જે બુદ્ધિ તે.

તિર્યય : પશુ-પક્ષીઓ, દેવ-મનુષ્ય-નારકી વિનાના સર્વ જીવો.

તિર્યગ્જાંભક દેવો : વ્યંતર નિકાયના દેવો, જેઓ વૈતાલ્યપર્વત ઉપર વસે છે અને ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી તીર્થંકર પ્રભુના ઘરમાં દાટેલું, માલિક વિનાનું ધન લાવે છે.

તિલાંજલી : ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું, સર્વથા સંપર્ક ન કરવો.

તિવિહં તિવિહેણં : મન-વચન કાયાથી, કરવા કરાવવા અને અનુમોદવા રૂપે, (એમ હું સાવધયોગનો ત્યાગ કરું છું).

તીણો શબ્દ : ઘણો ઝીણો શબ્દ, મીઠો શબ્દ, પાતળો અવાજ.

તીર્થ : જેનાથી સંસાર તરાય તે, પ્રથમ ગણધર, દ્વાદશાંગી અથવા શત્રુંજય, ગિરનાર, સમ્મેતશિખર આદિ.

તીર્થપતિ : તીર્થની સ્થાપના કરનારા, તીર્થના માલિક.

તીર્થંકર પ્રભુ : તીર્થની સ્થાપના કરનારા, અરિહંત પ્રભુ.

તીર્થભૂમિ : તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામેલી ભૂમિ.

તીર્થસિદ્ધ : અરિહંત પરમાત્માનું તીર્થ સ્થપાયા પછી જે જે જીવો મોક્ષે જાય તે. જેમકે ગણધર-ભગવન્તો.

તીર્થક્ષેત્ર : પવિત્ર ક્ષેત્ર, તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલું ક્ષેત્ર.

તીલપીલકવત્ : જેમ ઘાણીનો બળદિયો ઘણું ચાલે તોપણ ત્યાં જ વર્તે છે. તે પ્રમાણે આ જીવ જ્ઞાન-દર્શનચારિત્ર-તપાદિ ધર્મપુરુષાર્થ કરે પરંતુ દૃષ્ટિ મિથ્યા હોય ત્યારે ગુણસ્થાનક-માં ત્યાં ને ત્યાં જ વર્તે છે તે.

તીવ્રક્રમાભિનિવેશ : કામવાસનાની અતિશય તીવ્ર અભિલાષા.

તીવ્રતર કર્મબંધ : અતિશય ચીકણાં કર્મો બાંધવાં તે.

તીવ્રભાવે પાપાકરણ : કોઈ સંજોગો-માં કદાચ પાપ કરવું પડે તોપણ અતિશય તીવ્રભાવે પાપ ન કરવું તે.

તીવ્રમંદતા : કર્મોમાં રહેલો જુસ્સો અને હળવાપણું.

તીવ્રમેઘાવી જીવો : અતિશય સૂક્ષ્મ બુદ્ધિશાળી જીવો, (મહાત્મા).

તીવ્રરસબંધ : ચીકણા રસથી કર્મો બાંધવાં, ચારઠાણિયા રસનો

બંધ થવો તે, આનું જ બીજું નામ તીવ્રાનુભાગબંધ છે.

તુચ્છ સ્વભાવ : હલકો સ્વભાવ, અલ્પ કારણથી મોટો ઝઘડો કરે, અપમાન કરે, ઉતારી પાડે એવો સ્વભાવ.

તુચ્છૌષધિ : જેમાં ખાવાનું થોડું અને ફેંકવાનું વધારે હોય તે; જેમ કે સીતાફળ, નાનાં બોર, શેરડી વગેરે, આવા પદાર્થોનું ખાવું તે તુચ્છૌષધિભક્ષણ.

તુજપદ પંકજ : હે પ્રભુજી ! તમારા ચરણરૂપી કમળોમાં.

તુઠ્ઠો સાહિબ : પ્રસન્ન થયેલ સ્વામી, ખુશ થયેલ મહારાજા.

તુણ્ડતાણ્ડવ : વાચાલપણે વધારે પડતું બોલવા માટેની મુખની પ્રક્રિયા, અઘટિત, ઘણું બોલવું તે.

તુલ્યમનોવૃત્તિ : ઉપસર્ગ કરનાર અને ભક્તિ કરનાર, એમ બન્ને ઉપર જેની સરખી મનોદશા છે તેવા ભગવાન.

તુષારવત્સા : હિમના જેવા વર્ષાવાળી હે સરસ્વતી દેવી.

તુષ સમત્તે લબ્ધે : હે પ્રભુજી ! તમારું સમ્યક્ત્વ મળે છે.

તૂરો રસ : ફિક્કો રસ, એક પ્રકારનો સ્વાદ.

તૃણવત્ : ઘાસની જેમ, વીતરાગતાના સુખ સામે દેવેન્દ્રનું સુખ પણ તૃણની જેવું છે.

તૃતીયપદ : ત્રીજું પદ, પંચ-પરમેષ્ઠિમાં આચાર્ય એ ત્રીજું પદ છે.

તૃપ્તિ થવી : સંતોષ થવો, ધરાઈ જવું, તૃપ્ત થવું.

તેઈન્દ્રિય : સ્પર્શન, રસના અને ઘ્રાણ આ ત્રણ ઈન્દ્રિયો જેઓને છે તે, જેમ કે કીડી, મકોડો, મચ્છર, માંકડ વગેરે.

તેઉકાય : અગ્નિરૂપ જીવો, આગમય છે શરીર જેનું તે.

તેજંતુરી : એ નામની એક ઔષધિ છે. જેના સ્પર્શથી લોખંડ પણ સોનું થાય છે.

તેજમય આત્મા : જ્ઞાનાદિ આત્મ-ગુણોના તેજસ્વરૂપ આત્મા છે.

તેજોલેશ્યા : એક લબ્ધિવિશેષ છે કે જેના પ્રતાપથી બીજાના ઉપર ગુસ્સાથી આગમય શરીર બનાવી બાળે તે અથવા અધ્યવસાયવિશેષ કે જાંબુના દૃષ્ટાન્તમાં જાંબુના સર્વ ઝૂમખાં પાડી નાખવાની મનોવૃત્તિ.

તેજોવર્ગણા : પુદ્ગલાસ્તિકાયની આઠ વર્ગણાઓમાંની એક વર્ગણા. ચોથા નંબરની

વર્ગજ્ઞા, તૈજસ શરીર બનાવવાને યોગ્ય વર્ગજ્ઞા.

તેરાપંથ : જૈન-શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો એક ભાગવિશેષ, કે જેઓ મૂર્તિ-મંદિરમાં પ્રભુપણાનો આરોપ કરી પ્રભુત્વ સ્વીકારતા નથી. તથા દયા-દાનની બાબતમાં પણ વિચારભેદ ધરાવે છે. તેર સાધુઓથી આ પંથ શરૂ થયો માટે તેરાપંથ, અથવા ત્રિશ્વસ્વામીથી શરૂ થયેલ “હે પ્રભુ ! વો તેરા હી પંથ હૈ” આ તારો જ માર્ગ છે. એવા અર્થમાં પણ આ નામ છે.

તેરાપંથી સાધુ : ઉપરોક્ત પંથને અનુસરનારા સાધુ-સંતો, હાલ નવમી પાટે તુલસીસ્વામી છે. ભાવિમાં દસમી પાટે યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ સ્થપાવાના છે.

તૈજસ શરીર : તેજોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનું બનેલું જે શરીર તે, કે જે ભુક્ત આહારની પાચન-ક્રિયા કરે છે. એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં સાથે હોય છે.

તૈજસ સમુદ્ઘાત : તેજોલેશ્યા અથવા શીતલેશ્યાની વિકુર્વણા કરતાં પૂર્વબદ્ધ તૈજસનામકર્મના અનેક કર્મપરમાણુઓને ઉદયમાં લાવી બળાત્કારે વિનાશ કરવો તે.

ત્યક્તા : પુરુષ વડે પરણ્યા પછી ત્યજાયેલી સ્ત્રી.

ત્યાગી : ત્યાગવાળા મહાત્મા, સંસારના ત્યાગી સાધુ.

ત્યાજ્ય : તજવા લાયક, અસાર, અહિત કરનાર.

ત્રણ ગઠ : ભગવાનના સમવસરણ-કાલે દેવો વડે રચાતા સોનારૂપા અને રત્નના ત્રણ ગોળાકારે ગઠ.

ત્રણ છત્ર : ભગવાનના મસ્તક ઉપર ત્રણ લોકનું સ્વામિત્વ દર્શાવવા રખાતાં ઉપરાઉપર ત્રણ છત્રો.

ત્રપા : લજ્જા, શરમ, ગત ત્રપોહં એટલે લજ્જા વિનાનો હું.

ત્રસકાય : સુખદુઃખના સંજોગોમાં ઈચ્છા મુજબ હાલીચાલી શકે તેવા જીવો, બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધી.

ત્રાયસ્ત્રિશત્ : વૈમાનિક અને ભવનપતિ નિકાયમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના દેવો કે જેઓની ઈન્દ્રો સલાહસૂચના લે તેવા દેવો.

ત્રિકાળવર્તી : ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન એમ ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન.

ત્રિજ્યા : દોરી, ધનુષનો દોરીભાગ, ભરતક્ષેત્રનો ઉત્તર તરફનો પૂર્વ-પશ્ચિમ ભાગ.

ત્રિપદી : ઉપ્યત્તેઈ વા, વિગમેઈવા,

અને ધ્રુવેઈવા આવાં પ્રભુજીના મુખે બોલાયેલાં ત્રણ પદો.

ત્રિભુવનપતિ : ત્રણે ભુવનના સ્વામી, તીર્થંકરાદિ વીતરાગ દેવો.

ત્રિવિધ : ત્રણ પ્રકારે, મન, વચન કાયાથી (પ્રણામ કરું છું).

ત્રિવિધ યોગ : મનયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ એમ ૩ યોગો.

ત્રીજો આરો : છ આરામાંનો ત્રીજો આરો, અવસર્પિણીમાં ૨ કોડાકોડી સાગરોપમનો

સુષમાદુષમા નામનો અને ઉત્સર્પિણીમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન ૧ કોડાકોડી સાગરોપમનો દુષમાસુષમા નામનો આ આરો હોય છે.

ત્રૈલોક્યચિંતામણિ : ત્રણે લોકમાં ચિંતામણિરત્ન સમાન.

ત્વગિન્દ્રિય : સ્પર્શનેન્દ્રિય, ચામડીરૂપ જે ઈન્દ્રિય.

ત્વચા ઈન્દ્રિય : સ્પર્શેન્દ્રિય, ચામડી-રૂપ જે ઈન્દ્રિય.

થ

થિણાદ્ધિનિદ્રા : દર્શનાવરણીય કર્મના નવ ભેદોમાંનો ૧ ભેદ. દિવસે ચિંતવેલું કાર્ય જે નિદ્રામાં ઊઠીને કરી આવે, પાછો સૂઈ જાય, તોપણ ખબર પડે નહીં તે. આ નિદ્રા વખતે પ્રથમસંઘયણવાળાને અર્ધચક્રીથી અર્ધબળ પ્રાપ્ત થાય છે અને શેષ

સંઘયણવાળાને પણ સાત-આઠગણું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

થિરીકરણ : દર્શનાચારના આઠ આચારોમાંનો છઠ્ઠો એક આચારવિશેષ, સમ્યક્ત્વથી પડવાના પરિણામવાળા જીવોને તત્ત્વ સમજાવી સમજાવી સ્થિર કરવા તે.

દ

દંડ : શિક્ષા, ગુના પ્રમાણે શિક્ષા કરવી તે, માર મારવો, ઠપકો

આપવો પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું. દંડક : આત્મા કર્મોથી જેમાં દંડાય,

દુઃખી થાય, શિક્ષા પામે તેવાં જીવસ્થાનકો, નારકી આદિ ૨૪ દંડક સ્થાનો.

દંડક પ્રકરણ : શ્રી ગજસારમુનિ-રચિત ૨૪ દંડકો ઉપર ૨૪ દ્વારો સમજાવતો એક ગ્રંથ-વિશેષ.

દંભ : માયા, કપટ, હૈયામાં જુદું અને હોઠે જુદું.

દગ્ધાબાજ પુરુષ : માયાવી માણસ, કપટી પુરુષ, ઠગ, ધુતારો.

દત્ત : આપેલું.

દત્તક : ઉછિતુ લેવું; બીજાના પુત્રાદિને પોતાના કરવા.

દત્તાદાન : બીજાએ હર્ષથી આપેલી વસ્તુ લેવી.

દધિ : દહીં, આ લઘુવિગઈ છે.

દન્તાલી : ખેતરમાં જુદા જુદા સ્થાને કરાયેલા અનાજના ઢગલાને ભેગું કરવામાં વપરાતું ચાર-પાંચ દાંતાવાળું એક સાધનવિશેષ.

દમનક્રિયા : ઈન્દ્રિયોને વશ કરવાની ક્રિયા, કષાયોને દબાવવાની પ્રવૃત્તિ.

દયાળુ : કૃપાળુ, કરુણાથી ભરપૂર, કૃપાસાગર.

દરિસણ : દર્શન, સમ્યગ્દર્શન, પ્રભુ પ્રત્યેની રુચિ, શ્રદ્ધા-પ્રેમ.

દર્પ : અભિમાન, “કુવાદ્દર્પ” કુવાદીઓનું અભિમાન.

દર્શનકાર : શાસ્ત્રો બનાવનાર, ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા પ્રવર્તાવનાર.

દર્શનમોહનીય કર્મ : આત્માની વીતરાગપ્રણીત ધર્મ ઉપરની રુચિનો વિનાશ કરે, રુચિ થવા ન દે, અથવા રુચિને શંકા-કાંક્ષા આદિથી દૂષિત કરે તે, મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-સમ્યક્ત્વ મોહનીય.

દર્શનવિશુદ્ધિ : સમ્યક્ત્વ ગુણની નિર્મળતા, નિરતિચારતા, સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો પણ ઉપશમ અથવા ક્ષય.

દર્શનશાસ્ત્ર : ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓને બતાવનારાં શાસ્ત્રો, ચાર્વાક, ન્યાય, વૈશેષિક, બૌદ્ધ, જૈન અને વેદાન્ત ઇત્યાદિ દર્શનો, તેઓની માન્યતા સમજાવનારા ગ્રંથો.

દર્શનાચાર : વીતરાગપ્રણીત તત્ત્વ ઉપરની રુચિને વધારનાર, ટકાવનાર એવા આચારો, તેના આઠ ભેદ છે. (૧) નિઃશંકિત, (૨) નિષ્કાંક્ષિત ઇત્યાદિ.

દર્શનાવરણીય કર્મ : વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જોવાની આત્માની જે શક્તિ તે દર્શન,

તેને ઢાંકનારું જે કર્મ તે.

દર્શનોપયોગ : વિષયમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જાણવાવાળી આત્મશક્તિનો વપરાશ, આ દર્શનોપયોગનું બીજું નામ સામાન્યોપયોગ અથવા નિરાકારોપયોગ પણ છે.

દહદિશિ : દશ દિશાઓ, ૪ દિશા, ૪ વિદિશા, ઉપર અને નીચે.

દક્ષ : કામકાજમાં ચક્રોર, હોશિયાર.

દાઝ : ઈર્ષ્યા, કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યેનો હાર્દિક ગુસ્સો.

દાઢા નીકળવી : હિમવંત અને શિખરી પર્વતના બન્ને છેડે લવણસમુદ્રમાં દૂર દૂર સુધી નીકળેલી પર્વતોની દાઢા.

દાણચોરી : રાજાએ જે દેશમાં જે માલ લાવવા ઉપર જે દાણ (જકાત) લેવાનું ઠરાવ્યું હોય તેમાં ચોરી કરવી.

દાતા : દાન આપનાર.

દાનશાળા : જ્યાં કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વગર યાચકોને દાન અપાય તેવું સ્થાન.

દાનેશ્વરી : પોતાની વસ્તુનો પરોપકાર માટે ત્યાગ કરવો તે દાન, તેમાં વિશિષ્ટ-અધિક દાન આપનાર.

દાનાન્તરાય : સંપત્તિ હોય, ગુણવાન્

પાત્ર લેવા આવ્યું હોય, પરંતુ આપવાનું મન ન થાય તે.

દામોદર : શત્રુંજય પર્વત ઉપરનો એક કુંડ, ભરતક્ષેત્રની અતીત ચોવીસીમાં થયેલા નવમા ભગવાન.

દારા : સ્ત્રી, સ્વદારા=પોતાની પત્ની, પરદારા=પરની સ્ત્રી.

દાર્શનિક ચર્ચા : દર્શનશાસ્ત્રો સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારણા.

દાર્દાન્તિક : જેના માટે દૃઢાન્ત અપાયું હોય તે. જેમ કે આ પુરુષ સિંહ જેવો છે. તેમાં પુરુષ એ દાર્દાન્તિક.

દાસાનુદાસ : હે પ્રભુ ! હું તમારો દાસ છું, દાસનો પણ દાસ છું.

દાસીદાસ (પ્રમાણાતિકમ) : નોકર-ચાકર કેટલા રાખવા તેનું લીધેલું જે માપ, તેનું ઉલ્લંઘન કરવું.

દાહ : તાપ, ગરમી, ઉકળાટ.

દિગંબર સંપ્રદાય : દિશા એ જ છે વસ્ત્ર જેને, અર્થાત્ નગ્નાવસ્થા, તેવી નગ્નાવસ્થામાં જ સાધુતા, મુક્તિ આદિ સ્વીકારનાર માનનાર સંપ્રદાય.

દિગ્ગજ : ચારે દિશારૂપી હાથીઓ.

દિગ્વ્રત : જીવનપર્યંત ચારે દિશામાં તથા ઉપર-નીચે કેટલું જવું તેનો

નિયમ ધારણ કરવારૂપ વ્રત.

દિનમણિ : જીવનપર્યંત સર્વ દિશામાં કેટલા માઈલ જવું તેની ધારણા; સૂર્ય.

દિવ્યધ્વનિ: પ્રભુ જ્યારે ધર્મોપદેશ આપતા હોય ત્યારે દેવો તેઓની વાણીમાં મધુર સ્વર પુરાવે તે, વાજિંત્રવિશેષ.

દિશાપરિમાણવ્રત : ત્રણ ગુણવ્રતોમાંનું પહેલું, દિશાનું માપ ધારવું. જીવનપર્યંત સર્વદિશામાં કેટલા માઈલ જવું તેની ધારણા.

દિવાલી : ગુજરાતી આસો વદ ૦)), પ્રભુ મહાવીર સ્વામીનું નિર્વાણ કલ્યાણક, મારવાડી કારતક વદ અમાવાસ્યા.

દીનદરિદ્રી : લાચાર, દુઃખી અને નિર્ધન પુરુષ.

દીપકલિકા : દીવાની જ્યોત, દીવાનો પ્રકાશ.

દીપાવલી : દીવડાઓની હારમાળા, દિવાળીપર્વ.

દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા : લાંબા કાળનો વિચાર કરવાની શક્તિ, અતીત અનાગત કાળમાં થયેલા અનુભવ ઉપરથી થતા વિચારો.

દીર્ઘદૃષ્ટિ : લાંબી વિચારવાની દૃષ્ટિ, ભાવિનો લાંબો વિચાર કરીને

કાર્ય કરવાની જે દૃષ્ટિ તે.

દીર્ઘ સ્થિતિ : જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોની લાંબી લાંબી બાંધેલી સ્થિતિ.

દીક્ષાકલ્યાણક : તીર્થંકર પરમાત્મા-ઓની દીક્ષાનો પ્રસંગ, ત્રીજું કલ્યાણક.

દુક્કડં : પાપ, દુષ્ટત, મિથ્યામિ દુક્કડં = મારું પાપ મિથ્યા થાઓ.

દુઃખદાયી : દુઃખ આપનાર, મુશ્કેલી સરજનાર.

દુઃખદૌર્ભાગ્ય : દુઃખ અને દૌર્ભાગ્ય, પ્રતિકૂળતા અને લોકોની અપ્રીતિ.

દુઃખક્ષય કર્મક્ષય નિમિત્તે : પ્રતિકમણની વિધિમાં કરાતો કાઉસસગ્ગ, દુઃખો અને કર્મોના ક્ષય માટે કરાતો કાઉસસગ્ગ.

દુઃખી દશા : દુઃખવાળી દશા, દુઃખવાળી અવસ્થા.

દુઃખમા : અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો, દુઃખવાળો કાળ.

દુઃખમાદુષમા : અવસર્પિણીનો છઠ્ઠો આરો, દુઃખ જ દુઃખ જેમાં હોય તે.

દુઃખમાસુખમા : અવસર્પિણીનો ચોથો આરો, જેમાં દુઃખ વધારે અને સુખ ઓછું હોય તે,

ઉત્સર્પિણીમાં આ ત્રણે આરા
ઊલટા સમજવા.)

ખ્ખદોગચ્ચં : દુઃખ અને દૌર્ભાગ્ય,
(ઉવસગ્ગહરમાં આવે છે).

દ્દઠજરા : દુષ્ટ તાવ, ભયંકર તાવ,
(ઉવસગ્ગહરમાં આવે છે).

રભિગંધ : અશુભ ગંધ, ખરાબ
ગંધ.

રાચાર સેવન : દુષ્ટ આચારોનું
સેવવું, હલકું, પાપિષ્ટ જીવન
જીવવું.

રેત : પાપ, ખરાબજીવન, દુષ્ટા-
ચરણ.

રિતિદાતાર : નરક-નિગોદાદિ
દુષ્ટગતિમાં આત્માને લઈ
જનારા. (એવા કષાયો અને
વિષયો છે).

રિય : જીતવું મુશ્કેલ પડે તે,
વિષયો, કષાયો, ઉપસર્ગો
વગેરે.

રિય : જેને મોક્ષે જવાનો અર્ધ-
પુદ્ગલ પરાવર્તનથી પણ ઘણો
વધારે કાળ બાકી છે તે.

ભભવ : મુશ્કેલીથી મળી શકે
તેવો ભવ, અનંતકાળે પણ ન
મળી શકે તેવો (આ મનુષ્ય)
ભવ છે.

તગર્હા : આપણાં કરેલાં પાપોની
નિંદા કરવી, ગર્હા કરવી તે.

દુષ્ટ ચિંતવન : મનમાં માઠા વિચારો
ક્યા હોય, (દુચ્ચિંતિય).

દુષ્ટ ચેષ્ટા : કાયાથી ખોટી, હલકી
અને પાપભરી ચેષ્ટા કરી હોય
તે, (દુચ્ચિદ્ધિક્ય).

દુષ્ટદમન : દુષ્ટ માણસોનું
(રાક્ષસાદિનું) દમન કરવું,
દાબી દેવું.

દુષ્ટ ભાષણ : હલકું ભાષણ કરવું,
તુચ્છ, અસાર, પાપિષ્ટ ભાષા
બોલવી.

દુષ્પકવાહાર (ભક્ષણ) : અર્ધો
પાકેલો આહાર ખાવો,
કાચોપાકો આહાર ખાવો.

દૂરોત્સારિત : દૂર દૂર ખસેડાયેલી,
નંખાયેલી વસ્તુ.

દૃશ્ય વસ્તુ : ચક્ષુથી દેખી શકાય
તેવો પદાર્થ, ચક્ષુર્ગોચર પદાર્થ.

દૃષ્ટાન્ત : ઉદાહરણ, દાખલો,
ઉપમાથી સમજાવવું તે.

દૃષ્ટિ : જીવની વિચારકશક્તિ, વસ્તુ
સમજવાની અપેક્ષા, અથવા
મિથ્યાદૃષ્ટિ-અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ.

દૃષ્ટિરાગ : એક વ્યક્તિનો બીજી
વ્યક્તિ ઉપર વારંવાર જોવાનો
અતિશય રાગ, નજર ખેંચાય
એવો રાગ.

દૃષ્ટિવાદ : દ્વાદશાંગીમાંનું બારમું
અંગ, ચૌદ પૂર્વોવાળું અંગ.

દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા : શાસ્ત્રોમાં

કહ્યા પ્રમાણે આત્માના હિતા-
હિતના વિચારવાળી જે સંજ્ઞા
તે (આ સંજ્ઞા સમ્યગ્દૃષ્ટિને
હોય છે.)

દૃષ્ટિવિષસર્પ : જેની દૃષ્ટિમાં જ ઝેર
છે તેવો ભયંકર સર્પ.

દેદીપ્યમાનાવસ્થા : તેજસ્વી અવસ્થા,
ચમકતું, ઝળહળતું જીવન.

દેય : આપવા લાયક, પરોપકારાર્થે
તજવું, ત્યજવા યોગ્ય.

દેરાવાસી શ્રાવક : દેરાસરને, પ્રભુની
મૂર્તિને પ્રભુ માની પૂજનારા
જીવો, મૂર્તિ અને મંદિર એ
શુભાલંબન છે એમ માનનારા.

દેરાસર : જે સ્થાનમાં લોકો પ્રભુની
મૂર્તિને, પ્રભુ માની પૂજતા હોય
તે સ્થાન.

દેલવાડાનાં દેરાસરો : આબુ પર્વત
ઉપર આવેલાં વિમલવસહીનાં
અને વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં
ઘણી કોતરણીવાળાં મંદિરો.

દેવકુરુક્ષેત્ર : મહાવિદેહક્ષેત્રમાં
આવેલ, પ્રથમ આરાના જેવા
કાળવાળું ક્ષેત્ર.

દેવદર્શન : વીતરાગ પરમાત્માનાં
દર્શન કરવાં તે.

દેવદ્રવ્ય : પ્રભુજીની મૂર્તિ અને
મંદિરની સુરક્ષા માટે રખાતું

દ્રવ્ય.

દેવલોક : વૈમાનિક દેવોનાં સ્થાનો,
તેઓને રહેવા માટેના ભાગો,
શ્વેતાંબરની દૃષ્ટિએ ૧૨, અને
દિગંબરની દૃષ્ટિએ ૧૬ દેવલોક
છે.

દેવવંદન : પરમાત્માને કરાતું વંદન,
નમસ્કાર, તથા ચોમાસી
ચૌદસ, જ્ઞાનપંચમી, મૌન-
એકાદશી આદિ પવિત્ર દિવસો-
માં કરાતું વિશિષ્ટ દેવવંદન.

દેવાધિદેવ : દેવોના પણ જે દેવ છે
તે પરમાત્મા વીતરાગ પ્રભુ.

દેશઘાતી : આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો-
ને અંશથી હણનાર. મતિ-
જ્ઞાનાવરણીયાદિ, ચક્ષુર્દર્શના-
વરણીયાદિ વગેરે.

દેશનાલબ્ધિ : વીતરાગ પરમાત્માની
દેશના જેઓને રુચે, ગમે, તેના
પ્રત્યે પ્રીતિ જામે તેવી
આત્મશક્તિ. સમ્યક્ત્વ પામવા
માટેની યોગ્યતા, દિગંબરા-
મ્નાયમાં સમ્યક્ત્વ માટે ત્રણ
લબ્ધિ ગણાવાય છે. (૧)
કરણલબ્ધિ, (૨) કાળલબ્ધિ,
(૩) દેશનાલબ્ધિ.

દેશવિરતિ : સંસારના ભોગોનો
અંશથી ત્યાગ કરવો તે.

દેશવિરતિધર : આંશિક ચારિત્રને

સ્વીકારનારા, શ્રાવક-શ્રાવિકા,
પાંચમા ગુણસ્થાનકવાળા.

દેશોનપૂર્વકોડવર્ષ : પૂર્વકોડ વર્ષોમાં
કંઈક ઓછું, ચોર્યાસી લાખને
ચોર્યાસી લાખે ગુણતાં જે આવે
તે ૧ પૂર્વ, એવાં એક કોડ
પૂર્વ, તેમાં કંઈક ઓછું. પાંચમા
અને તેરમા ગુણકાણાનો તથા
૬-૭નો સંયુક્તકાળ આટલો
હોય છે.

દેહ : શરીર, કાયા; જીવને જીવવાનું
સાધનવિશેષ.

દેહત્યાગ : પરભવમાં જતો આત્મા
આ ઔદારિકાદિ શરીરનો
ત્યાગ કરે છે તે, મોક્ષે જતાં
સર્વ શરીરનો ત્યાગ થાય તે.

દેહવ્યાપી : શરીરમાત્રમાં જ રહેનાર,
જૈનદર્શનકાર એમ જણાવે છે
કે આત્મા દેહમાં જ માત્ર
વ્યાપીને રહે છે, ને ન્યાય-
દર્શનાદિ આત્માને સર્વવ્યાપી
માને છે.

દેહસ્થ : શરીરમાં રહેલો, કાયાની
અંદર વર્તતો.

દેહાતીત : દેહથી જુદો, શરીરથી
ભિન્ન, શરીરમાં રહેલો આ
આત્મા શરીરથી ભિન્ન દ્રવ્ય
છે.

દેહાધ્યાસ : શરીર ઉપરની મમતા,

શરીર ઉપરની મૂર્છા,
અતિરાગ.

દૈવ : ભાગ્ય, નસીબ, પૂર્વબદ્ધ
શુભાશુભ કર્મ, પ્રારબ્ધ.

દૈવસિક પ્રતિ : સવારથી સાંજ
સુધીમાં લાગેલાં પાપોનું સાંજે
કરાતું પ્રતિક્રમણ, દિવસ
સંબંધી પાપોની ક્ષમાયાચના.

દૈવસિકાતિચાર : દિવસ સંબંધી
અતિચારો, દિવસમાં થયેલી
ભૂલો.

દૈવાધિષ્ટિત : ભાગ્યને આધીન,
કર્મોને અનુસારે થનારું
દેવસંબંધી સ્વરૂપ જેમાં સ્થાપિત
કરાયું છે તે.

દોષદુષ્ટ : દોષોના કારણે હલકો
બનેલો મનુષ્ય, દોષોથી દુષ્ટ.

દોષનિવારક : દોષોને અટકાવનાર,
દોષોને રોકનાર, ગુરુજી અથવા
સૂક્ષ્મ જૈનતત્ત્વોનો અભ્યાસ.

દોષનિવારણ : દોષોનું દૂર કરવું,
નિર્દોષ થવું.

દોષમિશ્ર : દોષોથી મિશ્ર, દોષોથી
મિશ્ર થયેલું જીવન.

દોષસર્જક : દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર,
દોષો લાવનાર.

દોષિત : દોષોથી ભરેલું, ગંદું,
હલકું, તુચ્છ, અસાર જીવન.

દૌર્ભાગ્ય : દુષ્ટપાપકર્મોના ઉદયવાળું

જીવન, સર્વ ઠેકાણે અપ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય એવું જીવન.
 દ્યુતિ : કાન્તિ, તેજ, પ્રકાશ.
 ઘોષિત : કાન્તિવાણું, પ્રકાશિત થયેલ, તેજવાણું.
 દ્રઢ : મજબૂત, હાલે-ચાલે નહિ તેવું, અતિશય સ્થિર.
 દ્રઢધર્મતા : ધર્મમાં મજબૂત, લીધેલા નિયમો પાળવામાં અડગ.
 દ્રઢીભૂતતા : અતિશય સ્થિરતા, અચલિતાવસ્થા.
 દ્રવ્ય : પદાર્થ, દ્રવીભૂત થાય તે, નવા નવા પર્યાયોને પામે તે.
 દ્રવ્યનિક્ષેપ : કોઈ પણ વસ્તુના ભાવાત્મક સ્વરૂપની આગળ પાછળની બંને અવસ્થા, ભાવાત્મક સ્વરૂપની પૂર્વાપર સ્થિતિ.
 દ્રવ્યપ્રાણ : શરીરસંબંધી બાહ્ય પ્રાણો, પાંચ ઈન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય, મન, વચન અને કાયાનું બળ, એમ કુલ ૧૦ પ્રાણો છે.
 દ્રવ્યહિંસા : અન્ય જીવોને મારી નાખવા, પ્રાણરહિત કરવા, શરીરસંબંધી દ્રવ્યપ્રાણોનો વિયોગ કરવો-કરાવવો, બીજાનું મન દુઃખવવું.
 દ્રવ્યાર્થિકનય : દ્રવ્યને પ્રધાન કરીને

વસ્તુના સ્વરૂપને સમજાવનારી જે દૃષ્ટિ, વસ્તુના સ્થિર સ્વરૂપને પ્રધાનપણે જાણનારી જે દૃષ્ટિ તે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય : શરીરમાં પુદ્ગલની બનેલી જે ઈન્દ્રિયો તે, બાહ્ય આકારરૂપે જે છે તે બાહ્ય નિવૃત્તિ, અંદર આકારરૂપે જે છે તે અભ્યંતરનિવૃત્તિ, અંદરની પુદ્ગલની બનેલી ઈન્દ્રિયમાં જે વિષય જણાવવામાં સહાયક થવાની શક્તિ છે તે ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય.

દ્વાદશાંગી : ગણધર ભગવંતોએ પ્રભુમુખે દેશના સાંભળીને બનાવેલાં ૧૨ અંગો, ૧૨ આગમો, ૧૨ શાસ્ત્રો તે.

દ્વાર : વસ્તુને યથાર્થ સમજાવવા જુદા જુદા પ્રકારે પડાતા વિભાગો, દ્વારો, અથવા દ્વાર એટલે બારણું.

દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન : આંખમાં રોગવિશેષ થવાથી એક વસ્તુ હોવા છતાં બે દેખાય તે, એક ચંદ્રને બદલે બે ચંદ્ર દેખવા, અજ્ઞાનતા.

દ્વિર્ભન્ધક : જે આત્માઓનું મિથ્યાત્વ એવું નબળું પડ્યું છે કે જેઓ મિથ્યાત્વમોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડાકોડીની સ્થિતિ ફક્ત

બે જ વખત બાંધવાના છે વધુ નહીં તેવા જીવો.

દ્વિવિધતા : વસ્તુનું બે પ્રકારપણું.

દ્વીપ-સમુદ્ર : જેની ચારે બાજુ પાણી હોય તેની દ્વીપ-બેટ અને પાણીનો ભંડાર તે સમુદ્ર, જંબૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્રાદિ.

ઘગઘગતી શિલા : અતિશય ઘણી તપેલી પથ્થરની શિલા.

ઘજાદંડ : મંદિર ઉપર ચડાવાતો, ઘજા લટકાવવા માટેનો લાંબો દંડ તે ઘજાદંડ.

ઘનદ : કુબેર, ઘનનો અધિષ્ઠાયક દેવ, ઘનનો ભંડારી.

ઘનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ : રોકડ નાણાનું અને ધાન્યનું જે માપ, તેનું ઉલ્લંઘન કરવું, ધાર્યા કરતાં વધારે રાખવું.

ઘનવાનુ : ઘનવાળો, નાણાં વાળો, પૈસાદાર.

ઘનિક : ઘનવાળો, નાણાં વાળો, પૈસાદાર.

ઘરણીઘર દેવ : પાર્શ્વનાથ ભગવાનના અધિષ્ઠાયક દેવ.

ધર્મ : દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને જે ધારી રાખે, બચાવે તે ધર્મ, પોતપોતાની ફરજ, વસ્તુનો સ્વભાવ.

ધર્મકથા : શ્રોતામાં ધર્મની વૃદ્ધિ થાય

એવી વક્તા જે કથા કરે તે, ધર્મકથા.

ધર્મચકવર્તી : જેમ ચકવર્તી ચકરત્ન વડે ભરતાદિક્ષેત્રના છ ખંડને જીતે છે તેમ તીર્થંકર ભગવંતો ધર્મ વડે ચારે ગતિનો અંત કરી મોક્ષ પામે છે તે, ધર્મચકવર્તી.

ધર્મધ્યાન : જે ચિંતન-મનનથી આત્મામાં મોહનો વિલય થાય અને ધર્મની વૃદ્ધિ થાય એવું ધ્યાન તે.

ધર્મપરાયણ : ધર્મમાં ઓતપ્રોત, ધર્મમાં રંગાયેલો, ધર્મમય.

ધર્મપ્રાપ્તિ : આત્મામાં સ્વભાવદશાની પ્રાપ્તિ, મોહનો ક્ષયોપશમ.

ધર્મબિન્દુ : પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીરચિત એક મહાગ્રંથ.

ધર્મભ્રષ્ટ : ધર્મથી પડેલા, ધર્મથી પતિત થયેલા.

ધર્મરાગ : ધર્મ ઉપરનો જે સ્નેહ, ધર્મ ઉપરનો જે પરમસ્નેહ.

ધર્મસંગ્રહણી : પૂ. હરિભદ્રસૂરિજીનો બનાવેલો મહાન ન્યાયનો ગ્રંથ.

ધર્મક્ષમા : ક્ષમા રાખવી એ આત્માનો ધર્મ છે એમ સમજીને ક્રોધને દબાવવો, ક્રોધ ન કરવો, ક્ષમા રાખવી તે.

ધર્માત્મા : ધર્મમય આત્મા છે જેનો એવો પુરુષ, ધાર્મિક જીવ.

ધર્માનુષ્ઠાન : ધર્મસંબંધી ક્રિયા-વિશેષ; સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, દાન, શીલ, સ્વાધ્યાય, વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ.

ધર્માભિમુખતા : આત્માનું ધર્મસન્મુખ થવું, ધર્મની સન્મુખ જવું, આત્માનું ધર્મમાં જોડાવું.

ધર્માસ્તિકાય : તે નામનું એક દ્રવ્ય, જે દ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં અપેક્ષાકારણ છે.

ઘાતકીખંડ : લવણસમુદ્ર અને કાલોદધિ સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો ચારચાર લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો, ઘંટીના પડના આકારવાળો જે દ્વીપ તે.

ધામ : સ્થાન, રહેવા માટેની જગ્યા, મુક્તિધામ = મોક્ષનું સ્થાન.

ધારણા : મતિજ્ઞાનનો અંતિમ ભેદ, નિર્ણીત કરેલી વસ્તુને લાંબા સુધી યાદ રાખવી તે, આ ધારણાના ૩ ભેદ છે. (૧) અવિચ્યુતિ, (૨) વાસના, (૩) સ્મૃતિ.

ધારણાભિગ્રહ : મનમાં કોઈ પણ જાતના ભોગોના ત્યાગનો પરિણામ કરી તેના માટે કરાતો

નિયમ, અભિગ્રહ.

ધારાવગાહી જ્ઞાન : સતત પ્રતિસમયે પ્રગટ થતું જે જ્ઞાન તે, બૌદ્ધદર્શન આત્મદ્રવ્યને ધારાવગાહી જ્ઞાનમાત્રરૂપ માને છે.

ધાર્મિક પુરુષ : ધર્મની અત્યંત રુચિવાળો, ધર્મપ્રિય મહાત્મા.

ધાર્મિક સંસ્કાર : પુરુષમાં આવેલા ધર્મમય સંસ્કારો, ધર્મમય જીવન.

ધૈર્ય એ ધારણાએ : ધૈર્ય અને ધારણાશક્તિની વૃદ્ધિ કરવા-પૂર્વક.

ધિક્કાર : તિરસ્કાર, અપમાન, પરાભવ.

ધીધનપુરુષ : બુદ્ધિરૂપી ધનથી ભરેલો પુરુષ બુદ્ધિશાલી.

ધુમપ્રભાનારકી : પાંચમી નારકી, રિષ્ટા નામની નારકીનું બીજું નામ.

ધૂપઘટા : પ્રભુજીની પાસે કરાતી ધૂપની પૂજા, ધૂપનો સમુહ.

ધૃતિવિશેષ : ધીરજવિશેષ, અતિશય ઘણી ધીરજ.

ધૈર્યગુણ : ધીરજ નામનો ગુણવિશેષ, અતિશય ધીરજપણું.

ધ્યાન : ચિત્તની એકાગ્રતા, ચિત્તની સ્થિરતા, કોઈ પણ એક વિષય-

માં મનનું પરોવાવું, આ અર્થ આર્ત-રૌદ્ર-ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનના બે પાયામાં લગાડવો. છેલ્લા બે પાયામાં “આત્મપ્રદેશોની સ્થિરતા” એવો અર્થ કરવો.

ધ્રુવ : સ્થિર, નિત્ય, દરેક પદાર્થો, ગુણો, અને તેના પર્યાયો પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી ધ્રુવ=સ્થિર= અનાદિઅનંત છે.

ધ્રુવપદ : સ્થિરપદ, જે આવેલું પદ કદાપિ ન જાય તે, મોક્ષપદ.

ધ્રુવબંધી : જે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ

બીજા કર્મગ્રંથ આદિમાં જે ગુણઠાણા સુધી કહ્યો છે ત્યાં સુધી અવશ્ય બંધાય જ.

ધ્રુવસત્તા : જે કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા અનાદિમિથ્યાત્વી જીવને સમ્યક્ત્વ પામ્યા પહેલાં સદાકાળ હોય જ.

ધ્રુવોદયી : જે કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય બીજા કર્મગ્રંથ આદિમાં જ્યાં સુધી કહ્યો હોય ત્યાં સુધીનાં સર્વ ગુણઠાણાંઓમાં અવશ્ય હોય જ તે.

ન

નંદનવન : મેરુપર્વત ઉપર સમભૂતલાથી પાંચસો યોજનની ઊંચાઈએ પાંચસો યોજનના ઘેરાવાવાળું સુંદર વન.

નંદાવર્ત : વિશિષ્ટ પ્રકારનો સાથિયો, જેમાં આત્માનું સંસારમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે પરિભ્રમણ સૂચવવામાં આવ્યું છે.

નંદીશ્વરદ્વીપ : જંબૂદ્વીપથી આગળ ઘંટીના પડ જેવો ગોળાકારે આઠમો દ્વીપ, જેમાં ૫૨ પર્વતો અને ચૈત્યો છે.

નખક્ષત : નખો દ્વારા કરાયેલા શરીર

ઉપરના ઘા.

નદીગોલઘોલ ન્યાય : પર્વતની પાસે વહેતી નદીમાં ઉપરથી પડેલા નાના નાના પથ્થરો નદીના વહેણથી તણાતા છતાં, આગળપાછળ અથડાયા છતાં, જેમ સહજ રીતે ગોળગોળ થઈ જાય તે રીતે સહજ- પણે અનાયાસે જે વૈરાગ્ય આવે તે.

નદીપાષાણ ન્યાય : પર્વતની પાસે વહેતી નદીમાં ઉપરથી પડેલા નાના નાના પથ્થરો નદીના

વહેણથી તણાતા છતા, આગળ-પાછળ અથડાયા છતા, જેમ સહજ રીતે ગોળ-ગોળ થઈ જાય તે રીતે સહજપણે-અનાયાસે જે વૈરાગ્ય આવે તે.

નપુંસકવેદ : સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેની સાથે ભોગસુખની ઈચ્છા, અથવા શરીરમાં બન્ને પ્રકારનાં લક્ષણોનું હોવું.

નભસ્થળ : આકાશમંડળ, આકાશ-રૂપ સ્થળ.

નભોમણિ : સૂર્ય, આકાશમાં રહેલું જાજવલ્યમાન રત્ન.

નમસ્કાર : નમન કરવું, પ્રણામ કરવા, નમવું.

નમિનાથ ભગવાન : ભરતક્ષેત્રમાંની આ ચોવીસીના ૨૧મા ભગવાન.

નય : દૃષ્ટિ, વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવાની મનોવૃત્તિ, અનેક ધર્માત્મક વસ્તુમાં ઈતર ધર્મોના અપલાપ વિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિના કારણે એક ધર્મની પ્રધાનતા, વસ્તુતત્ત્વનો સાપેક્ષપણે વિચાર.

નયનિપુણ : નયોના જ્ઞાનમાં હોશિયાર, નયોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ધરાવનાર.

નયનિક્ષેપ : વસ્તુને સમજવા માટે

૭ નયો અને ૪ નિક્ષેપાઓ.

નરક્ષેત્ર : અઢીદ્વીપ, (જંબૂદ્વીપ, ઘાતકીખંડ, અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપ) જેમાં મનુષ્યોનું જન્મમરણ થાય છે તે પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૪૫ લાખ યોજન.

નરેન્દ્ર : રાજા, મહારાજા, વીતરાગ-પ્રભુ નરેન્દ્રો વડે પૂજિત છે.

નલદમયંતી : પતિ-પત્ની, દમયંતી સતી, સ્ત્રીવિશેષ, આપત્તિમાં પણ જે સત્વશાળી રહી તે, જેનું ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

નવકારમંત્ર : નવ પદનો બનેલો, પાંચ પરમેષ્ટિને નમસ્કાર કરવાસ્વરૂપ, મહામંગલકારી મંત્ર.

નવકારશી પચ્ચક્રખાણ : સૂર્યોદય પછી ૪૮ મિનિટ બાદ ત્રણ નવકાર ગણીને જે પળાય, ત્યાર બાદ જ ભોજન કરાય તે. (મૂઠી વાળીને જે નવકાર-મંત્ર ગણાય છે તે નવકારસીની અંદર મુટકસીનું પણ પચ્ચક્ર-ખાણ સાથે હોય છે તેથી મૂઠી વાળવાની હોય છે), (આ પચ્ચક્રખાણ પાળવા માટેનો સંકેતવિશેષ છે).

નવ નિધિ : ચક્રવર્તીના ભોગયોગ્ય, નવ ભંડારો, જે વૈતાલ્યપર્વત

પાસે પાતાળમાં છે. આગગાડી-
ના ડબ્બા જેવા છે, પુણ્યોદયથી
ચક્રવર્તીને મળે છે.

નવપદ : અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય-
ઉપાધ્યાય-સાધુ-દર્શન-જ્ઞાન-
ચારિત્ર અને તપ; આ
આરાધવા યોગ્ય નવ પદો.

નવ પદની ઓળી : આસો અને
ચૈત્ર માસના શુકલપક્ષમાં
સાતમથી પૂનમ સુધીની નવ
દિવસોની આયંબિલ કરવાપૂર્વક
કરાતી નવ પદોની આરાધના,
તે રૂપ પર્વવિશેષ.

નવ પદની પૂજા : અરિહંતપ્રભુ
આદિ ઉપરોક્ત નવે પદોના
ગુણોનું વર્ણન સમજાવતી પૂ.
યશોવિજયજી મ. આદિની
બનાવેલી રાગરાગિણીવાળી
પૂજાઓ.

નાગેશ્વરતીર્થ : ભારતમાં મધ્ય-
પ્રદેશમાં રતલામની નજીકમાં
આવેલું પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું
તીર્થવિશેષ.

નાણ માંડવી : નાણ એટલે જ્ઞાન,
જ્ઞાનની સ્થાપના કરવી તે;
ત્રણ ગઢ અને સિંહાસન ગોઠવી
તેમાં પ્રભુજીની મૂર્તિ સ્થાપિત
કરી, જાણે તેઓ જ્ઞાનપ્રકાશ
કરતા હોય તેવી ભવ્ય રચના,

સમવસરણનું અનુકરણ તે.

નાથ : સ્વામી, મહારાજા, યોગ
અને ક્ષેમ જે કરે તે નાથ,
અપ્રાપ્ત ગુણાદિને પ્રાપ્ત કરાવે
તે યોગ, અને પ્રાપ્ત ગુણાદિનું
જે સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરે
તે ક્ષેમ.

નાથવું : દાબવું, ઈન્દ્રિયોને નાથવી,
એટલે કંટ્રોલમાં રાખવી.

નાદ : અવાજ, શબ્દ, જોરજોરથી
વાજિંત્રાદિ વગાડવાં.

નામકર્મ : શરીર, અંગોપાંગ અને
તે સંબંધી સામગ્રી અપાવનારું
જે કર્મ, અઘાતી અને
ભવોપગ્રાહી આ કર્મ છે.

નારક-નારકી : અતિશય દુ:ખ
ભોગવવાનું અધોલોકમાં રહેલું
જે સ્થાન તે નારક, તેમાં રહેલા
જીવો તે નારકી.

નારાયસંઘયણ : છ સંઘયણમાંનું
ત્રીજું, જેમાં ફક્ત બે હાડકાં
સામસામાં વીંટળાયેલાં હોય,
મર્કટબંધમાત્ર હોય તે.

નિ:કાંક્ષિત : અન્ય ધર્મની ઈચ્છા ન
કરવી, ચમત્કારોથી ન અંજાવું.

નિ:શંક : શંકા વિનાનું, સંશયરહિત,
સમ્યક્ત્વના આઠ આચારમાંનો
પ્રથમ આચાર.

નિ:સંદેહ : શંકા વિનાનું, સંશય-

રહિત, સમ્યક્ત્વના આઠ આચારમાંનો પ્રથમ આચાર.

નિઃસ્પૃહતા : સ્પૃહા, મમતા, મૂર્છા રહિત અવસ્થા, નિષ્પરિગ્રહી દશા.

નિકાયનાકરણ : બાંધતી વખતે અથવા બાંધ્યા પછી કર્મને એવી સ્થિતિમાં મૂકવું કે જેમાં કોઈ ફેરફાર થઈ શકે નહીં, કોઈ કરણ લાગે જ નહીં, અવશ્ય ઉદય દ્વારા ભોગવવું જ પડે, સકલકરણને અસાધ્ય એવું કર્મ કરવામાં વપરાતું કરણવીર્ય.

નિકાયિત કર્મ : સકલકરણોને અસાધ્ય કરાયેલું કર્મ, સર્વથા ભોગ યોગ્ય કર્મ.

નિગોદ : અનંત અનંત જીવોવાળી વનસ્પતિકાયમાંની એક અવસ્થા, એક શરીરમાં જ્યાં અનંત જીવો છે, તેના ૨ ભેદ છે; બાહરનિગોદ અને સૂક્ષ્મ-નિગોદ.

નિગ્ધાયણદ્રઠાએ : કર્મોનો વિનાશ કરવા માટે હું આ કાઉસ્સગ્ગ કરું છું.

નિત્યાર પારગાહો : તમારો આ સંસારમાંથી નિસ્તાર-ઉદ્ધાર થાઓ.

નિત્યનિગોદ : જે જીવો આ નિગોદ-

અવસ્થામાંથી કદાપિ નીકળ્યા જ નથી, અનાદિ-કાળથી તેમાં જ છે અને તેમાં જ જન્મ-મરણ કરે છે તે, તેનું બીજું નામ અવ્યવહાર રાશિ.

નિત્યપિંડ : દરરોજ એક જ ઘરે આહાર ગ્રહણ કરવો તે.

નિત્યાનિત્ય : સર્વ પદાર્થો ઉભયાત્મક છે, દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. સર્વ ભાવો ઉભયાત્મક છે.

નિદાન (નિદાનકરણ) : નિયાણું, આ ભવમાં કરેલા ધર્મના ફળરૂપે સંસારસુખની માગણી કરવી, ઇચ્છા કરવી તે.

નિદ્રા : જેમાં સુખે જાગૃત થવાય તે, ચપટીમાત્રના અવાજથી અથવા પદમાત્રના સંચારણથી જાગૃત થવાય તે.

નિદ્રાનિદ્રા : જેમાં દુઃખે જાગૃત થવાય તે, અતિશય ઢંઢોળવાથી જે માણસ જાગે તે, કુંભકર્ણ જેવી ભારે ઊંઘ.

નિઘત્તિકરણ : કમ્મપયડી-આદિ ગ્રંથોમાં આવતું એક કરણવિશેષ, જેમાં કર્મ એવી સ્થિતિમાં મુકાય કે ઉદ્ધર્તના અને અપર્વતના વિના બીજાં

કોઈ કરણો લાગે નહી તે
નિધત્તિ, તેમાં વપરાતું
આત્મવીર્ય.

નિધનતા : મૃત્યુ, વિનાશ, અંત,
સમાપ્તિ.

નિયત મુદત : નક્કી કરેલી મુદત,
આયુષ્યકર્મ નિશ્ચિત મુદત સુધી
આત્માને છોડતું નથી.

નિયત ક્ષેત્ર : નક્કી કરેલું ક્ષેત્ર,
નિશ્ચિત ક્ષેત્ર, જેમ યુગલિક
મનુષ્યો માટે અકર્મભૂમિ, સિદ્ધ
પરમાત્મા માટે સિદ્ધશિલા,
ઉપર નરકના જીવો માટે
નારક.નું ક્ષેત્ર વગેરે.

નિયમ કરવો, : મનમાં અભિગ્રહ
કરવો, ભોગોના ત્યાગની
મનમાં કોઈપણ જાતની ધારણા
કરવી.

નિયમિત જીવન : ઘણા પ્રકારના
નિયમોવાળું જીવન, પૂર્વાપર
પરિમિત ભોગોવાળું,
વ્યવસ્થિત જીવન.

નિયાણાશલ્ય : ત્રણ પ્રકારનાં
શલ્યોમાંનું એક શલ્ય, ધર્મના
ફળરૂપે સંસારસુખની માગણી,
ઈચ્છા; શલ્યના ૩ ભેદ છે : (૧)
માયાશલ્ય, (૨) નિયાણા-
શલ્ય, (૩) મિથ્યાત્વશલ્ય.

નિરંજન-નિરાકાર : જે પરમાત્માને

રાગાદિ નથી અને શરીર પણ
નથી તે અર્થાત્ વીતરાગ-સર્વજ્ઞ
અને અશરીરી.

નિરંજન-સાકાર : જે પરમાત્માને
રાગાદિ નથી પરંતુ શરીર હજી
છે તે, અર્થાત્ વીતરાગ-સર્વજ્ઞ
બન્યા પછી સદેહે ભૂમિ ઉપર
વિચરતા હોય તે, ૧૩-૧૪મા
ગુણઠાણાની અવસ્થા.

નિરતિચાર : લીધેલાં પ્રતોમાં
અતિચાર-દોષો ન લાગે તે.

નિરપરાધી : જેણે આપણો ગુન્હો
ક્યો નથી તેવા જીવો, શ્રાવકને
સવા-વિસવાની દયામાં
નિરપરાધીની હિંસાનો ત્યાગ
હોય છે.

નિરવધ કર્મ : જે કામકાજમાં હિંસા-
જૂઠ આદિ દ્રવ્યપાપો, અને
રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવપાપો નથી
તેવાં કામો.

નિરસન કરવું : દૂર કરવું, ફેંકી
દેવું, ત્યાગ કરવો, ખંડન કરવું
તે.

નિરાકારોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલા
સામાન્ય ધર્મને જાણવાવાળો
જે ઉપયોગ, અર્થાત્
દર્શનોપયોગ.

નિરાલંબન ધ્યાન : જે ધ્યાનની
એકાગ્રતામાં પ્રતિમા આદિ

બાહ્ય આલંબનો ન હોય, કેવળ આત્મામાત્ર જ જેમાં આલંબન છે. એવી ઉત્કટ ધ્યાનદશા.

નિરાલંબન યોગ : બાહ્ય આલંબન નિરપેક્ષ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની સાથે આત્માનો જે સંયોગ તે, સાધનાકાલે જ્ઞાનાદિ ગુણોની રમણતામય આત્માનું થવું.

નિરાશંસ ભાવ : જે ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં સાંસારિક સુખોની વાંછાઓ નથી, કેવળ કર્મક્ષયની જ બુદ્ધિ છે તે.

નિરાહારી અવસ્થા : આહાર વિનાની અણાહારી અવસ્થા (મોક્ષ).

નિરીહભાવ : સ્પૃહા વિનાનો આત્મભાવ, સાંસારિક પ્રલોભન વિનાનો ભાવ.

નિરુક્તાર્થ : શબ્દના અક્ષરોને તોડીને ગોઠવાતો જે અર્થ તે; જેમ કે અરિ એટલે શત્રુને, હન્ત હણનારા તે અરિહંત.

નિરુપક્રમી : બાંધેલાં કર્મો ઉપક્રમને યોગ્ય ન હોય તે.

નિરુપભોગ : જે શરીરથી સાંસારિક સુખ-દુઃખો, આહાર-નિહારાદિ ભોગો ભોગવી શકાતા નથી તે કાર્મણશરીર. તત્ત્વાર્થસૂત્ર

“નિરુપભોગમન્યમ્” સૂત્ર
૨-૪૫.

નિરુપાધિક સ્થિતિ : જ્યાં પુદ્ગલ, કર્મ કે શરીરાદિની ઉપાધિઓ નથી તે મોક્ષાવસ્થા.

નિરોગી દશા : શરીરમાં ટીબી, કેન્સર આદિ રોગો વિનાની જે દશા તે.

નિર્ગ્રંથ મુનિ : બાહ્યથી પરિગ્રહ વિનાના અને અભ્યંતરથી રાગાદિ મોહની ગાંઠ વિનાના જે સાંસારના ત્યાગી, મુનિ, મહાત્મા.

નિર્જરાતત્વ : પૂર્વબદ્ધકર્મોનો બાહ્યઅભ્યંતર તપાદિ અને સ્વાધ્યાય આદિ દ્વારા અંશે અંશે ક્ષય કરવો તે.

નિર્જીવ પદાર્થ : જેમાંથી જીવ મરી ગયો છે, ચાલ્યો ગયો છે તેવો પદાર્થ.

નિર્દેશ કરવો : વસ્તુનું સ્વરૂપ-વિશેષથી બતાવવું, સમજાવવું, કહેવું.

નિર્દોષ અવસ્થા : જીવનમાં કોઈપણ દોષો ન લાગે તેવી અવસ્થા.

નિર્નાયક સ્થિતિ : જે ગામમાં, સંઘમાં, સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં કે દેશમાં સંચાલક મુખ્ય નાયક ન હોય તેવી પરિસ્થિતિ.

નિર્બળ સ્થિતિ : દૂબળી સ્થિતિ, જ્યાં બળ, વીર્યોદ્ધાસ, તાકાત રહી નથી, અર્થાત્ હતાશ થયેલી પરિસ્થિતિ.

નિર્ભય પંથ : જે માર્ગ કાપવાનો છે તેમાં ભય ન હોય તે.

નિર્વાણ કલ્યાણક : તીર્થંકર ભગવન્તો મોક્ષે પધારે તે પ્રસંગ.

નિર્વાણમાર્ગ : મોક્ષે જવાનો પ્રભુજીએ બતાવેલો રસ્તો (રત્નત્રયી).

નિર્વિભાજ્ય કાળ : જે કાળના બે ટુકડા ન કલ્પી શકાય તેવો અત્યંત સૂક્ષ્મ કાળ, અર્થાત્ એક સમય.

નિર્વિભાજ્ય ભાગ : જે પુદ્ગલ અણુના કેવલજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ પણ બે વિભાગ ન કલ્પી શકાય એવો અત્યંત સૂક્ષ્મ અણુ તે, અર્થાત્ બે વિભાગને અયોગ્ય એવો અણુ.

નિર્વેદ : સંસારનાં સુખો ઉપર તિરસ્કાર, કંટાળો, અપ્રીતિ; સુખ એ જ દુઃખ છે, ભોગ એ જ રોગ છે, આભરણો એ ભાર છે એવી ચિત્તની સ્થિતિ; સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લક્ષણોમાંનું ૧ લક્ષણ છે.

નિવારણાર્થે : દૂર કરવા માટે, પાપ કર્માદિ દૂર કરવા માટે કરાતી ક્રિયા.

નિવૃત્ત થયેલ : વિવક્ષિત કામ પૂર્ણ થવાથી તેમાંથી નીકળી ગયેલ. માથા ઉપરની જવાબદારીથી રહિત થયેલ.

નિવૃત્તપ્રકૃત્યવિકાર : જે આત્મા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવા છતાં પૂર્વબદ્ધ મિથ્યાત્વ આદિ મુખ્ય મોહનીય કર્મોની પ્રકૃતિઓનો જુસ્સો, (તાકાત-પાવર) ઓછો થઈ ગયો છે તેવા લઘુકર્મી જીવોમાં કર્મોનું હળવું થવું તે. કર્મોનું નિર્બળ થવું તે.

નિવૃત્તિકરણ : એક જ સમયવર્તી જીવોનાં અધ્યવસાય સ્થાનોમાં રહેલી તરતમતા, ષટ્સ્થાન-પતિત અધ્યવસાયોનું હોવું, અધ્યવસાયોની ભિન્નભિન્નતા, આક્રમા ગુણસ્થાનકનું આ બીજું નામ છે.

નિવૃત્તીન્દ્રિય : શરીરમાં બહાર અને અંદર પુદ્ગલના આકારે બનેલી ઈન્દ્રિયો, જે પૌદ્ગલિક છે; આત્માને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-માં સહાયક છે.

નિશ્ચયનય : વસ્તુની વાસ્તવિક સ્થિતિ સમજાવે, સહજ-

સ્વભાવ મુખ્ય કરે, આન્તરિક જે સ્વરૂપ હોય તે, ઉપચાર-રહિત અવસ્થા, વસ્તુનું મૂળ સ્વરૂપ.

નિશ્ચિન્તાવસ્થા : જ્યાં આધિ-વ્યાધિ કે ઉપાધિ નથી, કોઈ પણ વ્યક્તિની પરાધીનતા નથી, એવી અવસ્થા તે, (મોક્ષદશા).

નિશ્ચિન્તાવસ્થા : જ્યાં અન્ય દ્રવ્યોની નિશ્રા છે. પરાશ્રિતતા કે પરાધીનતા વર્તે છે તેવી અવસ્થા, જ્યાં સુધી આત્મામાં ગુણગરિમા પ્રગટી ન હોય ત્યાં સુધી ગુરુની નિશ્રાએ વર્તવું તે.

નિષદ્યા પરિષહ : શૂન્યગૃહ, સર્પબિલ, સ્મશાન, અથવા સિંહગુફા આદિ સ્થાનોમાં કાયોત્સર્ગપણે વસવું, અને આવતા ઉપસર્ગો સહન કરવા, અથવા સ્ત્રી-પશુ-નપુંસક આદિની વસ્તી ન હોય તેવા નિર્ભય સ્થાને વસવું, ૨૨ પરિષહોમાંનો એક છે.

નિષ્પન્નતા : પરિપૂર્ણતા, વસ્તુ ઉત્પન્ન થવાની પૂરેપૂરી કક્ષા, કાલાદિ અન્ય કારણોનું પાકી જવું.

નિષ્પક્ષપાતતા : તટસ્થપણું, કોઈપણ પક્ષમાં ખોટી રીતે કે મોહ-દશાથી ન ખેંચાવું, ખોટી રીતે

કોઈનો પક્ષ ન લેવો.

નિસર્ગ : બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષા વિના જે થાય તે, અભ્યંતર નિમિત્ત, (ક્ષયોપશમાદિ) તો કારણ હોય જ છે, તથાપિ જ્યાં બાહ્ય કારણો નથી માટે નિસર્ગ=સહજ, તત્વાર્થસૂત્ર. ૨-૩ સમ્યક્ત્વના બે ભેદમાંનો આ એક ભેદ છે.

નિસર્ગપણે : સ્વાભાવિક જે હોય, કોઈ વડે કરાયેલો ન હોય તે, જેમકે આત્મા અને કર્મનો સંબંધ, માટી અને કંચનની જેમ અનાદિ છે. ત્યાં માટી-કંચનનો સંયોગ ભલે અનાદિથી નથી, પરંતુ નિસર્ગપણે છે, અર્થાત્ કોઈ વડે કરાયેલો નથી માટે આદિ નથી, તેમ જીવ-કર્મનો સંયોગ નિસર્ગ હોવાથી અનાદિ છે.

નિહાર કરવો : સંકાસ-બાથરૂમ કરવું, લઘુનીતિ-વડીનીતિ કરવી.

નિહ્નવ : પ્રભુજીનાં વચનોને ઓળવનાર, પ્રભુજીનાં સાપેક્ષ વચનોને છુપાવી એકાન્તે પ્રહણ કરનાર.

નિહ્નવતા : છુપાવવાપણું, જેની પાસે ભણ્યા હોઈએ તે ગુરુજીનું નામ

છુપાવવું, અથવા ભણાવતી વખતે વિષય છુપાવવો, વીતરાગ વચનોની સાપેક્ષતાને છુપાવવી.

નિક્ષેપ : વસ્તુને સમજાવવાના રસ્તા, પ્રકારો, (ચાર નિક્ષેપા).

નીચગોત્રકર્મ : જે કર્મ આત્માને અસંસ્કારી કુળોમાં લઈ જાય તે કર્મ.

નીતિમત્તા : પ્રમાણિકતા, સંસ્કારિતા, ન્યાયસંપન્નતા.

નીવી : એક ટાઈમ ભોજન કરવું, પરંતુ વિગઈઓ ન વાપરતાં વિગઈઓના વિકારો હણીને બનાવેલાં નીવીયાતાં માત્ર લેવાં.

નીવીયાતાં : જે વિગઈઓમાં અન્ય દ્રવ્ય નાખવાથી તેની વિકારક શક્તિ નાશ પામી હોય, તેવી વિગઈઓમાંથી બનાવેલા પદાર્થો.

નેમિનાથ ભગવાન : ભરતક્ષેત્રની ચોવીસીમાં ૨૨મા ભગવાન, તેમનું નેમનાથ નામ પણ આવે છે.

નેગમનય : ઉપચરિત વસ્તુને જે ગ્રહણ કરે તે; આ રસ્તો અમદાવાદ જાય છે, વરસાદ સોનું વરસાવે છે; પ્રભુની મૂર્તિ

પણ પ્રભુ છે ઈત્યાદિ આરોપિત વસ્તુને પણ વસ્તુસ્વરૂપ જણાવે તે.

નૈવેદ્ય : પ્રભુજીની આગળ ત્યાગભાવનાની વૃદ્ધિ માટે તથા અણાહારી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિભાવે સમર્પિત કરાતી ખાદ્ય સામગ્રી.

નૈશ્વયિક : નિશ્ચયદૃષ્ટિવાળું, તાત્વિક, માર્મિક, યથાર્થ સ્વરૂપ; જેમ ભમરો મુખ્યપણે કાળો હોવા છતાં પાંચવર્ણવાળો છે એમ કહેવું.

નૈશ્વયિકાર્થાવગ્રહ : વ્યંજનાવગ્રહના અંતે એક સમયમાત્રપૂરતો થતો બોધ, કે જે અત્યન્ત અવ્યક્ત છે, રૂપરસાદિથી પણ શબ્દનો પૃથગ્બોધ નથી, “આ કંઈક છે” એટલો જ માત્ર નામ-જાતિ કલ્પના આદિથી રહિત બોધ થાય તે.

નોઅવસર્પિણી : જ્યાં ચડતો-પડતો કાળ નથી તે, જેમ કે મહા-વિદેહ ક્ષેત્રમાં સદાકાળ ભરત-ક્ષેત્રના ચોથા આરા જેવો કાળ વર્તે છે ઈત્યાદિ.

નોઉત્સર્પિણી : જ્યાં ચડતોપડતો કાળ નથી, સદા એક સરખો કાળ.

નોકધાય (મોહનીય) : જે સાક્ષાત્ કધાયરૂપ નથી, પરંતુ કધાયોને લાવે, કધાયોને પ્રેરે, કધાયોને મદદ કરે, પરંપરાએ કધાયોનું જ કારણ બને તે હાસ્ય, રતિ આદિ છ; અહીં નોશબ્દ પ્રેરણાદિ અર્થમાં છે.

નોભવ્યનોઅભવ્ય : મોક્ષે પહોંચી ગયેલા આત્માઓ હવે ભવ્ય પણ નથી તેમજ અભવ્ય પણ નથી, કારણ કે જ્યાં સુધી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ યોગ્યતાનો વ્યવહાર થાય છે. એવી જ રીતે નોસંજીનોઅસંજી અને નોચરિતા નોઅચરિતા વગેરે શબ્દોના અર્થો પણ જાણી લેવા.

ન્યગ્રોધ પરિમંડળ : છ સંસ્થાનોમાંનું બીજું સંસ્થાન કે જેમાં નાભિથી ઉપરના અવયવો સપ્રમાણ હોય છે અને નીચેના અવયવો અપ્રમાણ હોય છે તે.

ન્યાયસંપન્ન દ્રવ્ય : શ્રાવકના ઉપ ગુણોમાંનો પહેલો ગુણ, ન્યાય-નીતિ અને પ્રમાણિકતાથી મેળવેલું ધન.

ન્યાયાલય : જ્યાં બંને પક્ષોની વાતો યથાર્થપણે સાંભળીને નિષ્પક્ષ-પાતપણે યોગ્ય ચુકાદો અપાય તે સ્થાન.

ન્યાસાપહાર : બીજા માણસોએ જમા મૂકેલી થાપણને પચાવી પાડવી, પાછી ન આપવી અને તમે આપી જ નથી એમ બોલવું તે.

૫

પંકજ : કમળ, કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય તે.

પંચવિધતા : પાંચ પ્રકારો, પાંચ પ્રકારે, ઈન્દ્રિયોની અને તેના વિષયોની પંચવિધતા છે અર્થાત્ પાંચ પાંચ પ્રકારો છે.

પંચસંગ્રહ : શ્રી ચંદ્રર્ષિમહત્તરાચાર્ય-કૃત મહાન ગ્રંથવિશેષ, શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં છે અને

દિગંબર સંપ્રદાયમાં અમિત મુનિનો બનાવેલ. ૧૪૫૬ ગાથા પ્રમાણગ્રંથ છે.

પંચાંગપ્રણિપાત : બે દીવણ, બે હાથ, મસ્તક એમ પાંચે અંગો નમાવવાપૂર્વક નમસ્કાર કરવો તે.

પંચાચાર : જ્ઞાનાચાર-દર્શનાચાર આદિ પાંચ પ્રકારના આચારો.

પંચેન્દ્રિય જીવ : પાંચેપાંચ પૂરેપૂરી ઈન્દ્રિયોવાળો જીવ.

પંથ : માર્ગ, રસ્તો, ચાલવા યોગ્ય રસ્તો.

પકવાત્ર : રાંધેલું, તૈયાર ભોજન, પકાવેલું.

પખ્ખી પ્રતિક્રમણ : પંદર દિવસે કરાતું મોટું પ્રતિક્રમણ.

પચ્ચક્રમાણ : કોઈપણ વસ્તુનો નિયમ લેવા માટે બોલાતું સૂત્ર. નવકારસી-પોરિસી આદિ માટેનાં સૂત્રો.

પચ્ચક્રમાણ ભાષ્ય : શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજી રચિત ભાષ્યત્રયમ્માંનું ત્રીજું ભાષ્ય, (પહેલું ચૈત્યવંદન ભાષ્ય અને બીજું ગુરુવંદન ભાષ્ય).

પજુસણ : ધર્મની પુષ્ટિ-વૃદ્ધિ કરનારા પર્વના દિવસો.

પટુતા : હોશિયારી, ચાલાકી, ચતુરાઈ.

પડિમા : શ્રાવક-શ્રાવિકાની ધર્મમય વિશિષ્ટ અવસ્થા, શ્રાવકની અગ્યાર પડિમાઓ, સાધુના જીવનમાં પણ પડિમા હોય છે.

પડિમાધારી : પ્રતિમાને ધારણ કરનારા આત્માઓ.

પડિલેહણ : વસ્ત્રો અને પાત્રો વગેરે ઉપધિને સવાર સાંજ બરાબર

જોવી. પુંજવી અને પ્રમાર્જવી તે.

પતિતપાવન : પડેલા આત્માઓને પવિત્ર કરનાર.

પથદર્શક : માર્ગ બતાવનાર, રસ્તો ચીંધનાર.

પથિક (પાન્થ) : મુસાફર, માર્ગ ચાલનાર.

પથ્ય : હિતકારક, લાભદાયી, ફાયદો કરનાર, કલ્યાણ કરનાર.

પદપંકજ : ચરણરૂપી કમળ, પ્રભુજીના પગ જાણે કમળ હોય તેવા.

પદસ્થાવસ્થા : તીર્થંકર ભગવાનની કેવલજ્ઞાનવાળી અવસ્થા.

પદાતીત : કોઈપણ પ્રકારના પદથી રહિત.

પદાનુસારિણી લબ્ધિ : કોઈપણ શાસ્ત્રનું એક પદ માત્ર ભણવાથી આખું શાસ્ત્ર આવડી જાય તેવી અપૂર્વ જ્ઞાનની લબ્ધિ.

પદ્મપ્રભપ્રભુ : ભરતક્ષેત્રમાં થયેલી ચોવીશીમાં છઠ્ઠા ભગવાન.

પદ્માસન : કમળના જેવું શરીરનું એક વિશિષ્ટ આસન.

પન્થ્યાસપદ : સાધુ-મહાત્માને ભગવતી આદિ સૂત્રોના યોગવેહનની ક્રિયા કરાવ્યા

પછી કરાતું વિશિષ્ટ પદારોપણ, સાધુ-મહાત્માઓની વિશિષ્ટ એક પદવી.

પરંપરા પ્રયોજન : કાર્ય કરવામાં જે સીધું કારણ ન હોય પરંતુ કારણનું પણ કારણ હોવાથી પરંપરાએ કાર્યનું કારણ જે બને તે, જેમકે ધીનું અનંતર કારણ માખણ અને પરંપરાકારણ દૂધ.

પરત્વાપરત્વ : કાળદ્રવ્યના પર્યાય-વિશેષ, કાળની અપેક્ષાએ નાનામોટાપણું, જેમ આપણાથી ઋષભદેવપ્રભુ પર અને મહાવીરસ્વામી પ્રભુ અપર; અથવા ક્ષેત્રઆશ્રયી પણ નજીક હોય તે અપર અને દૂર હોય તે પર.

પરદારા : પરની સ્ત્રી, અન્યની સાથે વિવાહિત થયેલી સ્ત્રી.

પરદારાવિરમણ વ્રત : શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રતોમાંના ચોથા વ્રતનો એ પ્રકાર કે જેમાં પરની સાથે પરણેલી એવી જે સ્ત્રી તેની સાથે સંસારભોગ કરવાનો ત્યાગ કરવો તે સ્વરૂપ વ્રત.

પરપરિવાહ : બીજાની નિંદા-ટીકા-કૂચલી કરવી, હલકું બોલવું, અઢાર પાપસ્થાનકમાંનું સોળમું પાપસ્થાનક.

પરભવ : વર્તમાન ચાલુ ભવથી આગળ-પાછળના ભવો.

પરભાવદશા : પુદ્ગલ સંબંધીના સુખ-દુઃખમાં આત્માની રતિ-અરતિ, ક્રોધાદિ કષાયોનો અને વિષયવાસનાનો જે પરિણામ તે.

પરમ ઉપાય : ઉત્તમ ઉપાય, કાર્ય સાધી આપે તેવો સુંદર માર્ગ.

પરમ વિદુષી : અતિશય પંડિત એવાં પૂ. સાધ્વીજી મ. મહાસતીજી અથવા શ્રાવિકા.

પરમાણુ : પરમ એવો અણુ, અતિશય સૂક્ષ્મ અણુ, જે અણુના કેવલીની દૃષ્ટિએ બે ભાગ ન કલ્પાય, અતિ-નિર્વિભાજ્ય અણુ.

પરમાત્મા : પરમ આત્મા, અત્યંત ઊંચો આત્મા, વીતરાગદેવ.

પરમેષ્ઠિ : ઊંચા સ્થાને બિરાજમાન, સર્વ વ્યક્તિઓથી શ્રેષ્ઠ, અરિહંત, સિદ્ધ-આચાર્યાદિ પાંચ પદે બિરાજમાન.

પરલોકભય : આવતા ભવમાં દુઃખી-દરિદ્રી-રોગી-થવાનો ભય.

પરવશતા : પરાધીનતા, બીજાની આધીનતા, આત્માનું કર્મ, શરીર અને પરિવારાદિને

વશવર્તાપણું.

પરવ્યપદેશ : જે વસ્તુ પોતાની હોય અને બીજાની છે એમ કહી છુપાવવું, શ્રાવકના બારમા પ્રતનો એક અતિચાર.

પરાવર્તના : પુનઃ પુનઃ સંભાળી જવું તે, સ્વાધ્યાયના ૫ ભેદમાંનો ત્રીજો ભેદ.

પરાવલંબી : બીજાના જ આલંબન-વાળું, જેમાં બીજાનો જ આધાર રાખવો પડે તે, પરાશ્રય, પરાધીન, બીજાને આધીન.

પરિજન : પરિવાર, પતિ-પત્ની આદિ કુટુંબીજનો.

પરિહાસધામ : મશ્કરીનું પાત્ર, મશ્કરીનું સ્થાન. (ભક્તામરમાં).

પરોપકાર : બીજાનું ભલું કરવું, બીજાનું હિત કરવું, કલ્યાણ કરવું.

પરોપકારરસિક : બીજાનું ભલું કરવામાં જ તત્પર, અન્યનું કલ્યાણ કરવાના જ રસવાળો આત્મા.

પરોક્ષ : આંખે ન દેખાય તે, સાક્ષાત્ નહીં તે.

પરોક્ષપ્રમાણ : ચકુરાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનથી તથા ભણાવનાર ગુરુજી આદિ પરના

આલંબનથી આત્માને જે જ્ઞાન થાય તે, અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને શ્વેતજ્ઞાન.

પર્યંકાસન : શરીરનું એક આસન-વિશેષ, પ્રભુજીની પ્રતિમા જે આસનવાળી છે તે, જ્યાં જમણા પગનો અંગૂઠાવાળો ભાગ ડાબા પગની સાથળ ઉપર રખાય અને ડાબાપગનો અંગૂઠાવાળો ભાગ જમણા પગની સાથળ ઉપર રખાય તે.

પર્યન્ત : છેડો, અન્તિમ ભાગ, મૃત્યુ.

પર્યવસાન : છેડો, અન્તિમ ભાગ, મૃત્યુ.

પર્યવસિત : છેડાવાળું, અન્તવાળું, જેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અન્ત છે તેવું (શ્વેતજ્ઞાનનો એક સપર્યવસિત ભેદ).

પલ્યોપમ : ફૂવાની ઉપમાવાળો કાળ, એક યોજન લાંબા-પહોળા અને ઊંડા ફૂવામાં માણસના સાત દિવસમાં ઊગેલા એકેક વાળના અસંખ્ય ટુકડા કરી, ભરી, સો સો વર્ષે એકેક વાળ કાઢવાથી જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળનું નામ.

પશ્ચાતાપ : કરેલી ભૂલ બદલ હૈયામાં દુઃખ થવું તે.

પશ્ચાનુપૂર્વી : ઊલટો ક્રમ,

નવકારમંત્રનાં પદો ઊલટ રીતે બોલવાં તે.

પક્ષપ્રતિપક્ષ : વસ્તુનું કોઈ પણ એકબાજુનું સ્થાપન કરવું તે પક્ષ, તેની સામે વિરોધીપક્ષ તે પ્રતિપક્ષ.

પાંડુક વન : મેરુપર્વતના શિખર ઉપરનું વન, જે ૧૦૦૦ યોજન લાંબું-પહોળું છે, જેમાં તીર્થંકર ભગવન્તોનો જન્માભિષેક થાય છે.

પાંશુલપાદ : ધૂળિયા પગવાળા, અર્થાત્ બાળકો, નાનાં બચ્ચાંઓ.

પાકેલ કર્મો : ઉદયમાં આવવાને તૈયાર થયેલાં, જેનો ઉદયકાળ પાક્યો છે તે.

પાખંડી પુરુષો : માયાવી, કપટી, ઊલટ સૂલટ સમજાવવામાં બળવાળા.

પાયનક્રિયા : ખાધેલા આહારને પકાવવાની ક્રિયા.

પાછળલા ભવો : વીતી ગયેલા ભવો, અતીત જન્મો, પસાર થયેલા જન્મો.

પાઠભેદ : જ્યાં સૂત્રોમાં-શ્લોકોમાં શબ્દોની રચના જુદી હોય તે.

પાઠશાળા : જ્યાં ધર્મનું જ્ઞાન ભણાવાતું હોય તેવું સ્થાન.

પાદપૂર્તિ : શ્લોક બનાવવામાં, ખૂટતું પદ જોડી આપવું તે.

પાદવિહારી : પગે ચાલનાર, વિહાર કરનાર, વાહન વિના ચાલનાર.

પાપ : દુઃખ આપનારું કર્મ, અશુભ, અશુભ કર્મ, હલકું કામ, જીવહિંસા આદિ અઠાર પ્રકારનાં પાપનાં કાર્યો.

પાપભિરુતા : પાપ કરવાથી ડરવું, પાપોથી ભયભીત રહેવું.

પાપાનુબંધી પાપ : જે કર્મોના ઉદયથી વર્તમાન કાળે દુઃખી-દરિદ્રી હોય અને હિંસા-જૂઠ આદિ તથા ક્રોધાદિ-રાગાદિ કરીને નવું ભાવપાપ બંધાતું હોય તે, પાપને બાંધે તેવું ઉદિતપાપ.

પાપાનુબંધી પુણ્ય : જે કર્મોના ઉદયથી વર્તમાન કાળે સુખ-સૌભાગ્ય હોય પરંતુ હિંસાદિ અને ક્રોધાદિ કરી નવું પાપ બંધાતું હોય તે, પાપોનો બંધ કરાવે તેવું પુણ્ય, અનાયદેશના ધનાઢ્ય મનુષ્યોનું.

પાપિષ્ટાત્મા : અતિશય પાપવાળો આત્મા, પાપી આત્મા.

પારભવિક : પરભવસંબંધી, પરભવ-નું, ગયા ભવનું, અથવા આવતા

ભવનું (જ્ઞાન- સંબંધ-શક્તિ વગેરે).

પારસમણિ : એક પ્રકારનું રત્ન; જે લોખંડને અડાડવાથી લોખંડ સોનું થાય તે.

પારિણામિક ભાવ : વસ્તુનું સહજ-સ્વરૂપ, જેમાં કોઈ કારણ ન હોય તે; જેમ કે અગ્નિની દાહકતા, પાણીની શીતળતા, જીવોમાં ભવ્યતા-અભવ્યતા, ચંદ્રની આહ્લાદકતા ઇત્યાદિ.

પારિણામિકી બુદ્ધિ : ઉંમરને લીધે અનુભવો થવાથી પ્રગટ થયેલી બુદ્ધિ, વૃદ્ધ વડીલોમાં અનુભવ-થી આવેલી બુદ્ધિ.

પારિતાપનિકીક્રિયા : પોતાને અથવા પરને તાડના-તર્જના વડે સંતાપ કરવો તે, નવ તત્ત્વમાં આવતી રૂપ ક્રિયાઓમાંની ચોથી ક્રિયા.

પારિભાષિક શબ્દ : અમુક અર્થમાં રૂઢ થયેલા શબ્દો, જેમ કે રુચિને સમ્યક્ત્વ, ગતિ-સ્થિતિમાં સહાયકને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આદિ જે કહેવાય તે.

પારિષદદેવ : પર્ષદાના દેવો, ઇન્દ્રને વિચારણા માટેની અભ્યંતર આદિ ત્રણ પ્રકારની સભાના દેવો.

પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ : મળ, મૂત્ર, થૂંક આદિ શારીરિક મેલો જ્યાં નાખવાના હોય ત્યાંની ભૂમિ બરાબર જોવી, પુંજવી અને પ્રમાર્જવી.

પાર્શ્વનાથ પ્રભુ : વર્તમાન ચોવીસીમાં થયેલા ૨૩મા પ્રભુ.

પાવાપુરી નગરી : બિહારમાં આવેલી એક નગરી કે જ્યાં પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામી (ગુજરાતી) આસો વદી અમાવાસ્યાએ નિર્વાણ પામ્યા છે.

પિંડપ્રકૃતિ : કર્મોની જે પ્રકૃતિઓના પેટાભેદ થઈ શકતા હોય તે, જેમ કે નામકર્મમાં ગતિ, જાતિ, શરીરનામકર્મ વગેરે.

પિંડસ્થાવસ્થા : તીર્થંકરપ્રભુની જન્મથી કેવલજ્ઞાન પામે ત્યાં સુધીની અવસ્થા, તેના ત્રણ ભેદો છે. જન્માવસ્થા, રાજ્યાવસ્થા અને દીક્ષિતાવસ્થા, ભાવનાત્રિકમાં આ સ્વરૂપ છે.

પિતામહ : પિતાના પિતા, દાદા.

પીઠ : અનુભવી, ઉંમરથી વિશિષ્ટ, પ્રભાવશાળી પુરુષ.

પીતવર્ણ : વર્ણના પાંચ ભેદોમાંનો એક વર્ણ. (નામકર્મમાં) પીળો રંગ.

પુણ્યકર્મ : જે કર્મ ઉદયમાં આવ્યું છતું આત્માને સાંસારિક સુખ-સગવડતા અને અનુકૂળતા આપે તે.

પુણ્યાનુબંધી પાપ : જે પાપકર્મ ઉદયમાં આવ્યું છતું સાંસારિક દુઃખ-પ્રતિકૂળતા આપે પરંતુ તે વખતે સમભાવ-ક્ષમા-મોહ-વિજય આદિ કરાવવા દ્વારા ભાવપુણ્યનું કારણ બને તે, જેમ કે ચંડકોશિક સર્પની પ્રતિબોધ પામ્યા પછીની ક્રીડીઓના ચટકા સહન કરવાવાળી સ્થિતિ.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય : જે પુણ્યકર્મ ઉદયમાં આવ્યું છતું સાંસારિક સુખ-સગવડ હોવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિ ન હોય, નિર્લેપ દશા હોય, ત્યાગી થઈ આત્મકલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ તે, જેમકે શાલિભદ્રજી.

પુત્રવધૂ : પોતાના પુત્રની સ્ત્રી.

પુદ્ગલ : જેમાં પુરણ-ગલન થાય, પરમાણુઓ આવે અને જાય, જડ દ્રવ્ય, નિર્જીવ દ્રવ્ય, જેના સ્કંધ-દેશાદિ ચાર ભેદો છે.

પુદ્ગલપરાવર્તન : અનંતકાળ, આ જગતમાં રહેલી તમામ વર્ગજ્ઞા-ઓનાં પુદ્ગલોને ઔદારિક

શરીરાદિરૂપે ગ્રહણ કરીને મૂકે, તેમાં જેટલો કાળ થાય તે, અથવા સમસ્ત લોકકાશના પ્રદેશે પ્રદેશે ક્રમશઃ મૃત્યુ પામી સ્પર્શીને પૂરાં કરે તે, અથવા એક કાળચક્રના પ્રતિસમયોમાં ક્રમશઃ મરણ પામીને પૂર્ણ કરે તે, અથવા રસબંધનાં સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનોમાં ક્રમશઃ મૃત્યુ વડે સ્પર્શ કરે તે.

પુદ્ગલપ્રક્ષેપ : દેશાવગાસિક નામનું દશમું વ્રત લીધા પછી જે ભૂમિકામાં જવાનું ન હોય તેવી ભૂમિકામાં ઊભેલા માણસને પોતાની ધારેલી નિયત ભૂમિકામાં બોલાવવા પથ્થર, કાંકરો કે કોઈ અન્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય તેના ઉપર નાખી તેને અંદર બોલાવવો તે, દશમા વ્રતનો એક અતિચાર.

પુદ્ગલાનંદીજીવ : પુદ્ગલના સુખોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહેનારો જીવ, સાંસારિક, ભૌતિક સુખોમાં જ આનંદ માનનાર.

પુદ્ગલાસ્તિકાય : વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શવાળું જડરૂપી દ્રવ્યવિશેષ.

પુનરાવર્તન : એકની એક વસ્તુ ફરી ફરી કરી જવી તે, કંઠસ્થ કરેલું ફરી ફરી બોલી જવું તે, તેનું જ નામ પુનરાવૃત્તિ પણ છે.

પુનર્ભવ : આ જન્મ પછી ભાવિમાં આવનારો જન્મ.

પુત્રવિકાયાવ્યવસ્થા : આ સામાયિક (પ્રતિક્રમણાદિ) ધર્મકાર્ય ફરી ફરી, પુનઃ પુનઃ પણ કરવા જેવું છે.

પુસ્કાર : ભેટ, બહુમાનરૂપે આપવામાં આવે તે.

પુરિમદ્દઠ : પચ્ચક્ષ્માણવિશેષ, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વચ્ચેનો અર્ધો ભાગ ગયા પછી ત્રણ નવકાર ગણી ભોજન લેવું તે.

પુરુષવેદ : પુરુષના જીવને સ્ત્રી સાથેના સંભોગસુખની જે ઈચ્છા તે.

પુરુષાર્થ : કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે કરાતી મહેનત, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ૪ પુરુષાર્થ છે; બે સાધ્ય છે અને બે સાધન છે.

પુષ્કરવરદ્વીપ : અઢી દ્વીપમાંનો ત્રીજો દ્વીપ, જે ઘંટીના પડની જેમ જંબૂદ્વીપાદિને વીંટાયેલો છે, જેના અર્ધભાગમાં મનુષ્યો છે તે.

પુષ્કલ : ઘણું, અતિશય, બહુ.

પુષ્પદંત : ફૂલની કળી જેવા દાંત છે જેના તે, સુવિધિનાથ પ્રભુનું આ બીજું નામ છે. (લોગસ્સમાં

આવે છે).

પૂજ્યપાદ : પૂજનીય છે પગ જેના એવા આચાર્ય.

પૂર્ણ નિરાવરણ : સંપૂર્ણપણે ચાલ્યાં ગયાં છે આવરણ જેનાં એવા સર્વજ્ઞ. સર્વથા આવરણ વિનાના પ્રભુ.

પૂર્ણ સમર્પણભાવ : પોતાના આત્માને દેવ અથવા ગુરુજીના ચરણે સંપૂર્ણપણે સમર્પિત કરી દેવો તે, અલ્પ પણ પોતાનું ડહાપણ ન કરતાં તેઓની આજ્ઞા અનુસારે જ જીવવું, સંપૂર્ણપણે તેઓએ બતાવેલી દિશાને વફાદારપણે વર્તવું તે.

પૂર્વ : પહેલું, પૂર્વ દિશા, અથવા દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમાં રચાયેલાં ૧૪ પૂર્વોમાંનું એક, આ ચૌદ પૂર્વો સૌથી પ્રથમ રચાયાં છે માટે તેને “પૂર્વ” કહેવાય છે. અથવા ચોર્યાસી લાખને ચોર્યાસી લાખે ગુણવાથી જે આવે તેપણ ૧ પૂર્વ કહેવાય છે.

પૂર્વકોડ વર્ષ : ચોર્યાસી લાખને ચોર્યાસી લાખે ગુણવાથી જે આવે તે ૧ પૂર્વ,
૮૪,૦૦,૦૦૦ ×
૮૪,૦૦,૦૦૦ =

७०५६,००,००,०००,०००
आटलां वर्षानुं जे १ पूर्व थाय
तेवां अेक क्रीड पूर्वा,
“७०५६” उपर १०×७ =
१७ शून्य.

पूर्वधर : यौद पूर्वा लशेला
मलामुनि, दृष्टिवाटना
जाणकार.

पूर्वपूर्वपरिक्षेपि : आगण,
आगणला द्वीप-समुद्रोने
वीटणाईने रडेला; जेमके
जंबूद्वीपने वीटणाईने लवण,
लवणने वीटणाईने घातकी.

पूर्वप्रयोग : पूर्वना प्रयत्नोने लीधे
वर्तमानमां प्रयत्न न डोय
तोपण कार्य थाय; जेम के पग
लई लीधा पछी छिंयोणानुं
यालवुं, लथ लई लीधा पछी
पण घंटनुं वागवुं, घंटीनुं
यालवुं, तेम जवनुं मोक्षे जवुं
ते.

पूर्वभद्र : भूतकाणमां बांधेलां कर्मां,
जे कर्मानो बंध थई यूक्यो छे
ते.

पूर्वभद्र कर्मादय : पूर्व भूतकाणमां
बांधेलां कर्मानो वर्तमान
काणमां उदय.

पूर्वभव : अतीतकाणमां थई गयेलो
भव.

पूर्वाचार्यविरचित : पूर्व भूतकाणमां
थई गयेला श्री लद्रभाडु-
स्वामी, श्री उभास्वातिज, श्री
सिद्धसेनज, श्री जिनलद्र-
गणेशज, श्री हरिलद्रसूरिज,
श्री हेमचंद्राचार्यज आदि
आचार्योंनां बनावेलां शास्त्रो.

पूर्वानुबंध : पूर्वभवोमां अथवा पूर्व
अवस्थामां प्राप्त थयेली
ज्ञानादि शक्तिओने-संस्कारोने
गाढ करवा, स्थिर करवा,
मजभूत करवा.

पूर्वानुभूतता : पूर्व अनुभवेली
अवस्थाविशेष.

पूर्वानुवेध : भूतकाणमां भेणवेला
संस्कारोनुं गाढपणे पुनः
भेणववुं.

पूर्वापर पर्याय : द्रव्यनुं आगण-
पाछण थयेलुं अने थवावाणुं
जे परिणमन, जेमके सोनानां
कुडु-कुंडण आदि पर्यायो.

पूर्वापरायता : पूर्व-पश्चिम दिशां
लांभा, जंबूद्वीपमां छअे
वर्षधरो अने वय्येनां क्षेत्रो
पूर्व-पश्चिम लांभां छे.

पूर्वोत्तर पर्याय : द्रव्यना आगण-
पाछण थयेला अने थवावाणा
पर्याय.

पृच्छना : गुरुज पासे वाचना लीधा

પછી તેમાં જે શંકા થાય તે વિનયભાવે પૂછવી, સ્વાધ્યાયના ૫ ભેદોમાંનો બીજો ભેદ.

પૃથક્કરણ : વસ્તુને છૂટી પાડવી, અલગ કરવી, જુદી જુદી કરવી. વ્યવહારનય પૃથ્થકરણ સ્વીકારે છે. જેમ જીવોના બે ભેદ. ત્રસ, સ્થાવર, સ્થાવરના પાંચ ભેદ પૃથ્વીકાય વગેરે.

પૃથક્ત્વ : જુદાપણું, ભિન્નપણું, અથવા કોઈ પણ વસ્તુમાં રથી ૯ની સંખ્યા, જેમ કે ગાઉ-પૃથક્ત્વ એટલે રથી ૯ ગાઉ, યોજનપૃથક્ત્વ એટલે બેથી ૯ યોજન વગેરે.

પૃથ્વીકાય : માટીરૂપે કાયા છે જેની તેવા જીવો, અથવા માટીના જીવો માટી-પથ્થર-કાંકરા-રેતી. ધાતુઓ વગેરે કર્કશ સ્પર્શ-વાળા.

પેટા ભેદ : ઉત્તરભેદો, મૂલભેદમાં પણ વિભાગો, જેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ૫ ભેદો.

પેય : પીવા લાયક, હિતકારી, ફાયદાકારી પીણું.

પૈશુન્ય : ચાડી ખાવી, ચાડીચૂગલી કરવી, ચૌદમું પાપસ્થાનક.

પોતજ જન્મ : સ્પષ્ટ, ચોખ્ખાં, ઓરમાં (મલિનપદાર્થમાં)

વીંટાયા વિના બચ્ચાંનો જન્મ થાય તે, જેમ હાથી, સસલું વગેરે, ગર્ભજ જન્મના ત્રણ ભેદમાંનો ત્રીજો ભેદ. (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૨-૩૪).

પોરિસિપચ્યક્રખાણ : પુરુષના શરીરપ્રમાણે સૂર્યની છાયા પડે ત્યારે નવકાર ગણીને જે પળાય તે, પ્રાયઃ સૂર્યોદય પછી ૩૧ કલાક બાદ.

પોષદશમી : ગુજરાતી માગસર વદ દશમ, (મારવાડી તિથિઓ ગુજરાતી તિથિ કરતાં કૃષ્ણપક્ષમાં એક મહિનો આગળ હોય છે. તેથી મારવાડી પંચાંગને આશ્રયી પોષ વદ-દશમ).

પૌત્ર : પુત્રનો પુત્ર.

પૌદ્ગલિક સુખ : પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું સાંસારિક ભોગસુખ.

પૌરાણિક : જૂનું, પ્રાચીન, અથવા પુરાણ-વેદોને પ્રમાણ માનનાર.

પૌષધવ્રત : ધર્મની પુષ્ટિ કરે તે પૌષધ, ચોવીસ કલાક સાંસારિક સંબંધ છોડી, સાવધયોગના ત્યાગવાળું, સાધુ જેવું જીવન, શ્રાવકનાં બાર વ્રતોમાંનું ૧ વ્રત, ચાર શિક્ષા-વ્રતોમાંનું ૧ વ્રત.

પૌષ્ઠોપવાસ : ઉપવાસપૂર્વક કરાયેલો પૂર્વોક્ત પૌષ્ઠ.

પ્રકૃતિબંધ : પ્રતિસમયે બંધાતાં કર્મોમાં જુદા જુદા સ્વભાવો નક્કી કરવા તે, જ્ઞાનાવરક્ત્વ આદિનો બંધ કરવો તે.

પ્રયલા : ઊભા ઊભા, અને બેઠાં બેઠાં ઊંઘ આવે તે, વ્યાખ્યાન-માં, ધાર્મિકાદિ વર્ગોમાં, પ્રતિક્રમણાદિમાં જે ઊંઘ આવે તે.

પ્રયલાપ્રયલા : ચાલતાં ચાલતાં જે ઊંઘ આવે તે.

પ્રજનનેન્દ્રિય : પુરુષચિહ્ન, ગર્ભજ જીવને ઉત્પન્ન કરનાર ઈન્દ્રિય.

પ્રજનનશક્તિ : પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, વીર્યમાં, બીજમાં જે ઉત્પાદક શક્તિ છે તે.

પ્રણિપાત : નમસ્કાર, પ્રણામ કરવો તે, પગે પડવું તે.

પ્રણીત તત્ત્વ : કહેલ તત્ત્વ, ગીતાર્થો વડે કહેવાયેલ-રચાયેલ તત્ત્વ.

પ્રતર : નારકી અને દેવોને રહેવા માટેના આવાસોના મજલા. (માળ).

પ્રતરલોક : સાત રાજ લંબાઈ અને પહોળાઈવાળો લોક.

પ્રતિક્રમણ : કરેલાં પાપોની

આલોચના કરવી, મિચ્છામિ દુક્કડં માગવું.

પ્રતિક્રમણાવશ્યક : સવાર સાંજે નિયત કરવા લાયક, તથા પંદર દિવસે, ચાર મહિને અને બાર મહિને વિશેષપણે કરવા લાયક.

પ્રતિદિન : દરરોજ, રોજેરોજ, હંમેશાં, સદા.

પ્રતિપક્ષી : સામો પક્ષ, વિરોધ પક્ષ, આપણાથી વિરુદ્ધ માન્યતાવાળો પક્ષ.

પ્રતિબંધક : કાર્યને રોકનાર, કાર્ય ન થવા દેનાર, કાર્યનાં ઉત્પાદક કારણો હાજર હોવા છતાં કાર્ય ન થવા દે તે, જેમકે બીજાએ વાવ્યું હોય, ખાતર-પાણી આપ્યાં હોય, છતાં ખારો પડે તો અનાજ પાકે નહીં તેથી ખારો અથવા ઉખર ભૂમિ એ પ્રતિબંધક કહેવાય છે.

પ્રતિભાસંપન્ન : તેજસ્વી માણસ, ઓજસ્વી, જે સત્ય રજૂ કરી શકે, કોઈનાથી ખોટી રીતે ડરે નહીં, વિરોધીઓ પણ દબાઈ જાય તે.

પ્રતિભેદી : પ્રતિભેદ કરનાર, જેનો પડધો પડે તે, ઉત્તરભેદવાળી વસ્તુ.

પ્રતિમા : પ્રભુજીની મૂર્તિ, જેમાં પ્રભુપણું આરોપાયું હોય તે, અથવા શ્રાવક તથા સાધુની ઊંચા ગુણકાણે ચડવા માટેની પડિમાઓ.

પ્રતિરૂપક : ભેળસેળ કરવી, સારો માલ દેખાડી ખોટો માલ આપવો તે.

પ્રતિવાસુદેવ : જે ત્રણ ખંડનો અધિપતિ (સ્વામી) હોય, વાસુદેવનો વિરોધી હોય, વાસુદેવના હાથે જ મરે તે, જેમ કે રાવણ.

પ્રતિશ્રવણાનુમતિ : પોતાના નિમિત્તે કરાયેલા આરંભ-સમારંભથી બનાવેલ આહારાદિ વાપરે નહીં, પરંતુ પૌષઠાદિ પ્રતિમામાં હોતે છતે ઘર-સંસારની સુખદુઃખની વાતો કરે અને સાંભળે.

પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ : પ્રભુજીની મૂર્તિમાં પ્રભુત્વનું અંજન આંજ્યા પછી અર્થાત્ (અંજનશલાકા કર્યા પછી) મંદિરમાં પ્રભુજીની સ્થાપના કરવી તે, પ્રતિષ્ઠા અને તેના નિમિત્તે કરાયેલ મહોત્સવ.

પ્રતિસમય : દર સમયે, સમયે સમયે, હરપળે, એકેક સમયમાં.

પ્રતિસેવના : લીધેલા નિયમમાં અપવાદ સેવવો, ઘૂટછાટ ભોગવવી તે, અપવાદ રસ્તે ચાલવું તે. (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૯-૪૯).

પ્રતિસેવનાનુમતિ : સંસાર છોડી પૌષઠ કર્યો હોય, સાવધ-યોગનો ત્યાગ કર્યો હોય, છતાં પોતાના નિમિત્તે થયેલા આહારાદિનું સેવન કરે, એકાસણું આદિ કરવા ઘરે જાય તે.

પ્રતિસ્પર્ધા : હરીફ, વિરોધી, સ્પર્ધા કરનાર, ચડસાચડસી રાખનાર.

પ્રતિજ્ઞા : કોઈપણ પ્રકારનો નિયમ, વ્રત, મનની સ્થિરતા.

પ્રતિજ્ઞાભંગ : કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભાંગવી, લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત થવું તે, ન્યાયશાસ્ત્રમાં આવતું એક પ્રકારનું નિગ્રહ-સ્થાન.

પ્રતિજ્ઞાહાનિ : કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભાંગવી, લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત થવું તે, ન્યાયશાસ્ત્રમાં આવતું એક પ્રકારનું નિગ્રહ-સ્થાન.

પ્રતિક્ષેપ : સામો આક્ષેપ કરવો, સામું નાખવું, ખંડન કરવું.

પ્રતીક : નિશાની, ચિહ્ન, લિંગ, વસ્તુને ઓળખવાની નિશાની.

પ્રતીત : પ્રસિદ્ધ, જાણીતું, જાહેર થયેલ.

પ્રત્યનિક : શત્રુ, દુશ્મન, સામો બહાદુર પુરુષ, જ્ઞાનીને ન ગમે તેવું આચરણ કરનાર. (પ્રથમ કર્મગ્રંથ ગાથા-૫૪).

પ્રત્યક્ષ : સાક્ષાત્, બીજાની સહાય વિનાનું.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ : ઈન્દ્રિય, મન, પ્રકાશ આદિ અન્યની સહાય વિનાનું આત્માને સાક્ષાત્ થનારું જે જ્ઞાન તે (અવધિ આદિ).

પ્રત્યાહાર : યોગનાં આઠ અંગોમાંનું એક અંગ, ઈન્દ્રિયોનો અસંયમ રોકવો.

પ્રત્યુપકાર : આપણા ઉપર કોઈએ ઉપકાર કર્યો હોય, તેની સામે તેના બદલામાં કંઈ પણ સામો ઉપકાર કરવો તે.

પ્રત્યેક પ્રકૃતિ : એકેક પ્રકૃતિ, જેમાં બે, ત્રણ, ચાર પેટાભેદો નથી તે. જેમકે પરાઘાત, ઉશ્વાસ, આતપ વગેરે.

પ્રથમ જિનેશ્વર : ઋષભદેવ પ્રભુ, આ અવસર્પિણીમાં પહેલા પ્રભુ.

પ્રદેશ : દ્રવ્યની સાથે જોડાયેલો

નિર્વિભાજ્ય ભાગ તે.

પ્રદેશબંધ : પ્રતિસમયે મન, વચન, કાયાના યોગને અનુસારે દલિકોનું બંધાવું.

પ્રદેશોદય : તીવ્ર કર્મોને હળવા રસવાળાં કરી સજાતીય એવી પર પ્રકૃતિમાં સંક્રમાવીને પરરૂપે ભોગવવાં તે.

પ્રદ્વેષ : અતિશય દાઝ, અંતરની ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, વેરઝેર.

પ્રધાનતા : મુખ્યતા, બે નયોમાંથી કોઈ એકને મુખ્ય કરવો તે.

પ્રખા : પરબ, પાણી પીવા માટેનું સ્થાન.

પ્રભાતકાલ : સવારનો સમય, સામાન્યથી ચિત્તની પ્રસન્નતાવાળો સમય.

પ્રભાવક : પ્રભાવ વધારનાર, જૈન-શાસનની શોભા વધારનારા, સમ્યક્ત્વની સડસઠ બોલની સજગાયમાં આવતા આઠ પ્રભાવક.

પ્રમત્તસંયત : સર્વવિરતિ સંયમ આવવા છતાં જીવન પ્રમાદવશ હોય તે, છટું ગુણસ્થાનક, પ્રમાદયુક્ત સંયમ.

પ્રમાણ : પુરાવો, સાક્ષી, યુક્તિ, દલીલ, સાધ્યને સાધનાર હેતુ.

પ્રમાણનયતત્વાલોક : શ્રી વાદિદેવ-

સૂરિજીનો બનાવેલ મહાન્યાય-ગ્રંથ કે જેમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો અને સાત નયો તથા પ્રમાતાદિનું વર્ણન છે.

પ્રમાણસર : યુક્તિપૂર્વકની વાત, સંગત થતી (યુક્તિપૂર્વકની) વાત.

પ્રમાણિકતા : સજ્જનતા, નીતિમતા-વાળું બોલવું-વર્તવું જેનામાં છે તે.

પ્રમાદ : મોહને આધીન થવું તે, કર્મબંધનો એક હેતુ.

પ્રમોદ : હર્ષ, આનંદ, પ્રસન્નતા.

પ્રમોદભાવના : આપણાથી જે જે જીવો ગુણાધિક છે. અધિક વિકસિતાવસ્થાવાળા છે તેઓને જોઈને પ્રસન્ન થવું, હર્ષિત થવું.

પ્રલયકાળ : વિનાશકાળ, પાંચમા આરાના છેડે અને છઠ્ઠા આરાના પ્રારંભે આવનારો વિનાશકાળ.

પ્રવચન : પ્રકૃષ્ટ વચન, સર્વોત્તમ વચન, વીતરાગ પ્રભુનું વચન, જૈનશાસન, દ્વાદશાંગી.

પ્રવચનમાતા : પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ આઠ પ્રવચન-માતા કહેવાય છે કારણ કે તેનાથી આત્મધર્મરૂપ પુત્રનો જન્મ થાય છે.

પ્રવૃત્ત : પ્રવૃત્તિ કરનાર, પ્રવર્તેલ, જોડાયેલ, જેમ કે “કાયપ્રવૃત્તા આ ઇશાનાત્” ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવો કાયાથી ભોગમાં પ્રવર્તેલા છે. (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪-૮).

પ્રશંસા : પ્રશંસનીય, વખાણવા યોગ્ય, શુભ.

પ્રશસ્તકથાય : જો કે કથાયો સંસાર-વર્ધક હોવાથી નિશ્ચયથી અપ્રશસ્ત જ છે તથાપિ જ્યારે ગુણોની રક્ષા કે ગુણોની વૃદ્ધિ પૂરતો તેનો આશ્રય કરાયો હોય તો તે વ્યવહારથી (ઉપચારથી) પ્રશસ્ત છે.

પ્રશસ્તતર : વધારેમાં વધારે પ્રશંસનીય, અતિશય વખાણવા યોગ્ય.

પ્રશસ્તપરિણામ : મોહનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય કરે એવો આત્માનો જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો ઉપયોગપૂર્વકનો વિચારવિશેષ.

પ્રજ્ઞાપનીય : સમજાવવા યોગ્ય, ગુરુજી સમજાવે તે પ્રમાણે સમજવાની જેની મનોવૃત્તિ છે તે, સરળસ્વભાવી, યોગ્યતા-વાળો જીવ.

પ્રજ્ઞાપરિષદ : પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિ, અતિશય ઘણી બુદ્ધિ હોવા છતાં

પણ તેનો ગર્વ ન કરે,
નિરભિમાની થઈ પોતાને
અલ્પજ જાણે તે.

પ્રાણનાશક : શરીરસંબંધી દ્રવ્યપ્રાણો-
નો વિનાશ કરનાર, વિષ,
અગ્નિ વગેરે, આત્માના
જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણોનો વિનાશ
કરનાર રાગદ્વેષાદિ.

પ્રાણવક્ત્રભ : પ્રાણ જેવી વહાલી
વસ્તુ, (પતિ અથવા પત્ની).

પ્રાણવાયુ : શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ
શરીરમાં લેવાતો અને મુકાતો
વાયુ.

પ્રાણસંકટ : એવી આફત આવી પડે
કે જ્યાં પ્રાણો સંકટમાં મુકાયા
હોય.

પ્રાણાતિપાત : પર પ્રાણીના પ્રાણો
હણવા, જીવઘાત કરવો,
બીજાને મારી નાખવા, અઢાર
પાપસ્થાનકમાંનું પહેલું.

પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા : અન્ય
જીવોની જેમાં હિંસા થાય તેવી
આરંભસમારંભવાળી ક્રિયા,
રૂપ ક્રિયામાંની પાંચમી ક્રિયા.

પ્રાણાયામ : યોગનાં આઠ અંગોમાંનું
ચોથું અંગ, દીપ્રા દૃષ્ટિમાં
આવતું યોગનું વિશિષ્ટ એક
અંગ.

પ્રાતઃસ્મરણીય : સવારે યાદ કરવા

લાયક, પ્રભાતે સ્મૃતિ યોગ્ય.

પ્રાથમિક ભૂમિકા : શરૂઆતની
અવસ્થા, બાળજીવો, જેનો હજુ
વધારે વિકાસ થયો નથી તેવા
જીવો.

પ્રામાપ્રાપ્તવિભાષા : સંસ્કૃતભાષામાં
જે નિયમ અમુક શબ્દોમાં નક્કી
લાગુ પડતો હોય અને અમુક
શબ્દોમાં બિલકુલ લાગુ ન
પડતો હોય, તેવા સર્વ શબ્દોમાં
તે નિયમ વિકલ્પે લાગુ પાડવો
તે.

પ્રાપ્ય : મેળવવા યોગ્ય, તેને જ
પ્રાપ્યવ્ય પણ કહેવાય છે.

પ્રાપ્યકારી : જે ઈન્દ્રિયો પોતાના
વિષયની સાથે સંયોગ પામીને
જ જ્ઞાન કરાવે તે, જેમ કે
જિહ્વાદિ.

પ્રાબલ્ય : જોર, જુસ્સો, કર્મપ્રાબલ્ય
એટલે કર્મોનું જોર.

પ્રાયશ્ચિત્ત : કરેલી ભૂલોની
આલોચના કરવાપૂર્વક ગુરુજીએ
આપેલો દંડ સ્વીકારવો તે.

પ્રારબ્ધ : નસીબ, ભાગ્ય, કર્મ,
(લૌકિક ભાષામાં ઈશ્વર).

પ્રેષ્યગણ : આપણે જેનું પોષણ
કરવાનું છે એવા નોકર-
ચાકરોનો સમૂહ, પાલવા
યોગ્યનો સમુદાય.

પ્રેષ્યપ્રયોગ : દશમા પ્રતમાં નિયમિત
ભૂમિકામાંથી નોકરો દ્વારા
કોઈપણ વસ્તુ બહાર

મોકલાવવી.
પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષ : પુખ્ત વયનાં,
વિશિષ્ટ ઉંમરવાળાં સ્ત્રી-પુરુષ.

ફ

ફણીધર : નાગ, સર્પ.
ફલનિષ્યાદક : ફળ ઉત્પન્ન કરનાર,
અવશ્ય ફળ આપનાર.
ફલોપધાયક : જે બીજમાંથી અવશ્ય

ફળ આવે જ એવું બીજ.
ફલોપધાયકતા : ફળ આપવાની
બીજમાં રહેલી અવન્યશક્તિ.

બ

બગધ્યાન : બગલાના જેવું ધ્યાન,
જેમ બગલો માછલી પકડવા
માટે સ્થિર થઈ જાય, તેમ
સાંસારિક સુખ માટેની
સ્થિરતા.

બડાઈ હાંકવી : મોટાઈ બતાવવી,
પોતે પોતાની મોટાઈ ગાવી.

બદ્વાયુ : પરભવનું આયુષ્ય જે જીવે
બાંધી લીધું છે તે.

બન્ધ : આત્મા સાથે કર્મનું બંધાવું.

બન્ધચ્છેદ : કર્મના બંધનું અટકી
જવું. જેમ ચૌદમું ગુણસ્થાનક.

બન્ધન : અટકાયત, પ્રતિબંધ
કરનાર, રોકનાર.

બન્ધવિચ્છેદ : તે તે ગુણકાણે તે તે
કર્મના બંધનું અટકી જવું, જેમ
કે મિથ્યાત્વ મોહનો પહેલે,
અનંતાનુબંધીનો બીજે બંધ-
વિચ્છેદ.

બન્ધસ્થાનક : એકજીવ એકીસાથે
જ્ઞાનાવરણીયાદિ એકેક કર્મની
કેટલી કેટલી પ્રકૃતિઓ બાંધે
તે.

બન્ધસ્વામિત્વ : ત્રીજા કર્મગ્રંથનું
નામ, નરકગતિ આદિ ૬૨
માર્ગજ્ઞાઓમાં કઈ કઈ
માર્ગજ્ઞામાં વર્તતો જીવ કેટલાં
કેટલાં કર્મ બાંધે ?

બહુધા : ઘણું કરીને, પ્રાયઃ, બહુ

પ્રકારે, અનેક રીતે.

બહુપરિશ્રમિત : ઘણું જ થાકેલું,
અતિશય પરિશ્રમવાળું થયેલું.

બહારંભત્વ : ઘણા આરંભ સમારંભ
જેના જીવનમાં છે તે.

બાહર : એક જીવનું શરીર, અથવા
અનેક જીવોનાં અનેક શરીરો
ભેગાં થયાં છતાં જે ચક્ષુથી
દેખી શકાય તે, એવી રીતે
ચક્ષુથી દેખી શકાય તેવા
પુદ્ગલસ્કંધો.

બાહરપર્યાપ્ત : જે જીવોનાં શરીરો
ચક્ષુર્ગોચર છે અને પોતાના
ભવને યોગ્ય - ૪/૫/૬
પર્યાપ્તિઓ જેણે પૂરી કરી છે
અથવા પૂરી કરવા સમર્થ છે તે.

બાહરેકેન્દ્રિય : સ્પર્શના એક જ
ઇન્દ્રિય જેને મળી છે. તેવા
સ્થાવર જીવોમાં જે ચક્ષુથી
ગોચર થાય તેવા શરીરવાળા.

બાધક તત્ત્વ : કોઈપણ કાર્ય કરવામાં
મુશ્કેલી સરજનાર, કામ ન
થવા દેનાર તત્ત્વ, વિઘ્ન ઊભું
કરનાર તત્ત્વ.

બાર પર્યદા : ભગવાનના સમ-
વસરણ વખતે નીચે મુજબ ૧૨
જાતના જીવોનો સમૂહ-
વ્યાખ્યાન સાંભળનાર હોય છે.
(૧) ભવનપતિ. (૨) વ્યંતર,

(૩) જ્યોતિષિક, (૪)
વૈમાનિક દેવો, (૫થી ૮) આ
ચારે દેવોની દેવીઓ, (૯)
સાધુ, (૧૦) સાધ્વી, (૧૧)
શ્રાવક, (૧૨) શ્રાવિકા.

બાહતપ : અજ્ઞાનતાથી વિવેક વિના
કરાતો તપ, જેમ કે પંચાગ્નિ-
તપ, અગ્નિપ્રવેશ, જલપ્રવેશ,
પર્વત ઉપરથી પડતું મૂકવું
વગેરે.

બાહ્ય તપ : ઉપવાસ કરવો, ઓછું
ભોજન કરવું વગેરે છ પ્રકારનો
તપ, જે તપ શરીરને તપાવે,
બહારના લોકો જોઈ શકે તે.

બાહ્ય નિમિત્ત : સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો
પામવામાં સહાયક થનાર
બહારનાં કારણો, જેમ કે મૂર્તિ,
ગુરુજી, સમજાવનાર, કે
વડીલો વગેરે.

બાહ્ય નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય : બહાર
દેખાતી અને અંદરની
ઇન્દ્રિયની માત્ર રક્ષા કરનારી,
એવી પુદ્ગલના આકારવાળી
જે ઇન્દ્રિય તે.

બાહ્યભાવ નિવૃત્તિ : પુદ્ગલના
સુખ-દુઃખ સંબંધી વિચારોનો,
શરીર, પરિવાર, ધનાદિ
સંબંધી વિચારોનો, અને ક્રોધ-
માનાદિ સંબંધી વિચારોનો તથા

રાગ-દ્વેષાદિ ભાવોના વિચારો-નો ત્યાગ કરવો તે.

બ્રહ્માપેક્ષિત : બહારના કારણની અપેક્ષા રાખનારું, જેમ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય ગુરુજી અને પુસ્તકાદિ બાહ્ય પદાર્થોને પણ આધીન છે.

બિનજરૂરી પાપ : જેની જરૂરિયાત નથી એવું પાપ, જેમ કે નાટક-સિનેમા જોવાં.

બિનપ્રમાણતા : જે અંગોની ઊંચાઈ-જાડાઈ-લંબાઈ જે માપની હોવી જોઈએ તે માપની ન હોવી. તેનાથી ઓછી-વધતી હોવી તે. અથવા જે વાતમાં તથ્ય ન હોય તે.

બિનપ્રમાણસર : જે વાત રજૂ કરવામાં કોઈ સમર્થ યુક્તિ ન હોય, સાચી દલીલ ન હોય તેવી પાયા વિનાની વાત.

બીજભૂત : અંશે અંશે મૂલકારણ સ્વરૂપ, બાલ્યાવસ્થામાં પડેલા ધર્મના સંસ્કારો તે ભાવિમાં આવનારા વધુ ધર્મસંસ્કારોનું બીજ છે.

બુજ્ઞ બુજ્ઞ : હે ચંડકૌશિક ? તું પ્રતિબોધ પામ, પ્રતિબોધ પામ.

બુદ્ધબોધિત : જે જ્ઞાની મહાત્માઓ

પ્રતિબોધ પામેલા છે. તેઓની પાસે ઉપદેશ સાંભળવાથી જે પ્રતિબોધ પામે તે.

બુદ્ધભગવાન : બૌદ્ધદર્શનની સ્થાપના કરનાર ગૌતમબુદ્ધ ઋષિ.

બુદ્ધિચાતુર્ય : બુદ્ધિની ચતુરાઈ, બુદ્ધિની હોશિયારી, ચાલાકી.

બુદ્ધિબળ : બુદ્ધિનું બળ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિરૂપ જે બળ, તેનાથી.

બેઈન્દ્રિય : જેના શરીરમાં સ્પર્શના અને રસના એમ બે ઈન્દ્રિયો છે તે, શંખ-કોડાં-અળસિયાં વગેરે.

બે ઘડી કાલ : ૪૮ મિનિટનો સમય, ૨૪ મિનિટની ૧ ઘડી.

બોધિબીજ : સમ્યક્ત્વરૂપી મોક્ષનું અવન્ધ્યકારણ, અવશ્યફળ આપે જ તેવું જે કારણ તે.

બોધિસત્ત્વ : બૌદ્ધદર્શનમાં “સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ” માટે પ્રસિદ્ધ પારિભાષિક આ શબ્દ છે. મોક્ષનું સાચું કારણ જે તત્ત્વબોધ અને તેની રુચિ જે આત્માને પ્રાપ્ત થઈ છે તે જીવ.

બૌદ્ધધર્મ : બુદ્ધ ભગવાને (ગૌતમ-બુદ્ધ ઋષિએ) બતાવેલો જે ધર્મ, સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે ઈત્યાદિ.

બૌદ્ધિકતત્વ : બુદ્ધિસંબંધી તત્ત્વ,
બુદ્ધિશ્રાહ્ય જે ભાવ તે.

બ્રહ્મચર્ય : સંસારના ભોગોનો ત્યાગ,
આત્મસ્વભાવમાં વર્તન, જ્ઞાનાદિ
ગુણોમાં જ લીન થવું તે.

બ્રહ્મલોક : વૈમાનિક દેવોમાં પાંચમો
દેવલોક.

બ્રહ્મહત્યા : બ્રાહ્મણની હિંસા કરવી,
બ્રાહ્મણોને દુઃખ આપવું તે.

ભ

ભક્તપાનવિચ્છેદ : આશ્રિત જીવોને
સમયસર ભોજન તથા પાણી
ન આપ્યું હોય, તેનો વિયોગ
કર્ચો હોય.

ભક્તિભાવ : પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિ
કરવાનો હૃદયમાં રહેલો ભાવ.

ભક્તિમાર્ગ : કર્મોનો ક્ષય કરવાના
ત્રણ માર્ગો છે. પ્રાથમિક જીવો
માટે પ્રભુની ભક્તિ એ જ
માર્ગ, (મધ્યમ જીવો માટે
ક્રિયામાર્ગ અને ઉત્તમ જીવો
માટે જ્ઞાનમાર્ગ).

ભક્તિયોગ : પ્રભુની ભક્તિ કરવી
એ પણ આત્માને મોક્ષની સાથે
જોડનાર હોવાથી પ્રાથમિક
કક્ષાએ યોગ કહેવાય છે.

ભગવાન : ભાગ્યવાન, વીતરાગ
અને સર્વજ્ઞ એવા પરમાત્મા.

ભજના જાણવી : વિકલ્પે, થાય
અથવા ન પણ થાય, હોય

અથવા ન પણ હોય, એમ
બંને પાસાં જ્યાં હોય તે
ભજના.

ભટ્ટારક : દિગંબર સંપ્રદાયને માન્ય
નગ્ન સાધુઅવસ્થા સ્વીકારતાં
પૂર્વે ક્ષુલ્લકાવસ્થા અને તેની
પૂર્વેની અવસ્થાવિશેષ કે જેઓ
લાલવસ્ત્રધારી હોય છે.

ભદ્ર શાલવન : મેરુપર્વતની તળેટીમાં
આવેલું એક સુંદર વન.

ભદ્ર સમાજ : સંસ્કારી માણસો,
સારા વિચાર અને આચરવાળો
સમાજ.

ભયભીત : ભયોથી ડરેલો, ભયોથી
આકુલ વ્યાકુલ આત્મા.

ભયાન્વિત : ભયથી યુક્ત, ભયોથી
ભરેલો.

ભરત મહારાજા : શ્રી ઋષભદેવ
પ્રભુના પુત્ર, પ્રથમ ચક્રવર્તી.

ભરતક્ષેત્ર : જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણ-

ભાગમાં આવેલું બીજના ચંદ્રમાના આકારે ૫૨૬, ૬/૧૯ યોજન ઉત્તર-દક્ષિણ લાંબું એક ક્ષેત્ર. પૂર્વ-પશ્ચિમ અનિયત લાંબું, તે જ રીતે ઘાતકીખંડ અને પુષ્કરવરદ્વીપમાં પણ ૨+૨ ભરતક્ષેત્રો છે.

ભવચક્ર : સંસારરૂપી ચક્ર, જન્મ જન્મમાં ફરવા-ભટકવાપણું.

ભવધારણીય શરીર : જન્મથી મળેલું જે પ્રથમ શરીર તે, જેમ દેવનારકીને જન્મથી જે વૈક્રિય મળે તે ભવધારણીય, પછી નવું બનાવે તે ઉત્તરવૈક્રિય શરીર કહેવાય છે.

ભવનપતિદેવ : ચાર નિકાયના દેવોમાંની પ્રથમ નિકાય, જેના અસુરકુમાર આદિ ૧૦ ભેદો છે.

ભવનિર્વેદ : સંસાર ઉપરથી કંટાળો, સંસારસુખની બિનરસિકતા.

ભવપરિપાક : ભવોનું પાકી જવું, મોક્ષ માટેની યોગ્યતા પાકવી.

ભવપ્રત્યયિક : ભવ છે નિમિત્ત જેમાં એવું, જેમ પક્ષીને ઊડવાની શક્તિ, માછલાંને તરવાની શક્તિ ભવથી જ મળે છે તેમ દેવ, નારકીને અવધિજ્ઞાન અને વૈક્રિય શરીર ભવથી જ મળે છે.

ભવભીરુ આત્મા : સંસારના (સુખ-દુઃખમય) ભાવોથી ડરનારો આત્મા.

ભવવૈરાગ્ય : સંસારમાંથી રાગ નીકળી જવો, રાગની હાનિ.

ભવાભિનંદી : સંસારના ભૌતિક સુખમાં જ ઘણો આનંદ માનનાર.

ભવિતવ્યતા : નિયતિ, ભાવિમાં નિશ્ચિત થનારું, દ્રવ્યના કેવલ-જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ થનારા પર્યાયો.

ભવ્યાતિભવ્ય : સુંદરમાં ઘણું સુંદર, અતિશય સુંદર.

ભસ્મછન્નાગ્નિ : રાખથી ઢંકાયેલો અગ્નિ, (તેના જેવો ઉપશમ-ભાવ છે).

ભક્ષણક્રિયા : પચાવી પાડવાની ક્રિયા, ભક્ષણ કરવાની ક્રિયા.

ભાગ્ય : નસીબ, કર્મ, પૂર્વબદ્ધ (જૈનેતર દૃષ્ટિએ ઈશ્વર).

ભાગ્યવાન : નસીબવાળો, પુણ્યકર્મ-વાળો, શુભકર્મવાળો આત્મા.

ભાગ્યોદય : પૂર્વે બાંધેલા પુણ્યનો ઉદય, આનું જ નામ ભાગ્ય-દશા પણ કહેવાય છે.

ભાટકકર્મ : ગાડી, ગાડાં, રથ વગેરે વાહનો ભાડે આપવાં, ભાડાથી ચલાવવાં, પંદર કર્માદાનમાંનું

એક કર્માદાન.

ભાટચારણ : પ્રશંસા કરનારા, ગુણાવલિ ગાનારા, વધુ પડતાં વિશેષણો વાપરી સારું સારું જે બોલનારા.

ભાણ : સૂર્ય, રવિ, તેજપુંજ.

ભામંડળ : પ્રભુજીની મુખમુદ્રાની પાછળ રખાતું એક તેજના સમૂહાત્મક ચક્ર, જે પ્રભુજીના મુખના તેજને આકર્ષી લે છે.

ભારતી : સરસ્વતી, વાણી, વાણીની દેવી, પ્રવચન.

ભારારોપણ : બીજા જીવ ઉપર ભારનું આરોપણ કરવું, ભાર નાખવો.

ભાવ : હૈયાના પરિણામ, અંદરના વિચારો તથા કર્મના ઉપશમ ક્ષયોપશમ-ક્ષય-ઉદય આદિથી આવેલું સ્વરૂપ તથા વસ્તુનું સહજસ્વરૂપ (જેને પારિણામિકભાવ કહેવાય છે).

ભાવનિક્ષેપ : વસ્તુની વાસ્તવિક યથાર્થ પરિસ્થિતિ, જેમ કે તીર્થંકર ભગવાનની કેવલી અવસ્થા હોય ત્યારે તેઓને તીર્થંકર કહેવા તે.

ભાવપાપ : ચાર ઘાતીકર્મોનો ઉદય, વિશેષે મોહનીય કર્મનો ઉદય, અજ્ઞાનતા, ક્રોધ, માન, માયા,

લોભ, રાગ, દ્વેષ આદિ.

ભાવપુણ્ય : ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષયોપશમ, વિશેષે મોહનીયનો ક્ષયોપશમ સમ્યગ્જ્ઞાન, ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, વિનય, શીયળ આદિ.

ભાવપૂજા : આત્માના ઉચ્ચતમ પરિણામોપૂર્વક પ્રભુજીને નમસ્કાર આદિ પૂજા કરવી તે, અથવા કષાયોનું અતિશય દમન.

ભાવપ્રાણ : જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્ય આદિ આત્માના ગુણો.

ભાવહિંસા : બીજાનું ખરાબ કરવાના અથવા હિંસા કરવાના પરિણામ કરવા, મનમાં કષાયોનો આવેશ, કષાયોની તીવ્રતા.

ભાવિભાવ : ભાવિમાં કેવલજ્ઞાની ભગવાનની દૃષ્ટિએ જે ભાવો બનવાના નિયત છે તે, (ભાવિમાં નિયત થનાર).

ભાવેન્દ્રિય : મતિ-શ્ચુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મામાં પ્રાપ્ત થયેલી (ઈન્દ્રિયો દ્વારા) વિષય જાણવાની શક્તિ.

ભાષાવર્ગણ : જગતમાં રહેલી ૮ વર્ગજ્ઞાઓમાંની પાંચમી વર્ગજ્ઞા, એક પ્રકારના પુદ્ગલસ્કંધો કે

જેને આ આત્મા ગ્રહણ કરીને ભાષાસ્વરૂપે બનાવીને ભાષારૂપે પ્રયોજે છે.

ભાષાસમિતિ : પ્રિય, હિતકારક, સત્ય વચન બોલવું અને તે પણ પરિમિત-પ્રમાણસર જ બોલવું.

ભાષ્ય : સૂત્રકથિત અર્થ જેમાં સ્પષ્ટ કર્યો હોય તે, સૂત્રમાં કહેલા સંક્ષિપ્ત અર્થને જેમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યો હોય તે, જેમ કે તત્વાર્થ ભાષ્ય, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય વગેરે.

ભાષ્યત્રયમ્ : ત્રણ ભાષ્યો, શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીનાં બનાવેલાં ચૈત્યવંદનાદિ ત્રણ ભાષ્યો, ચૈત્યવંદન, ગુરુવંદન અને પચ્ચકખાણ.

ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય : જુદું જુદું કાર્ય, અલગ અલગ કાર્ય.

ભિન્નાભિન્ન : અમુક અપેક્ષાએ ભિન્ન અને અમુક અપેક્ષાએ અભિન્ન દ્રવ્યાર્થિક નયથી અભિન્ન અને પર્યાયાર્થિક નયથી ભિન્ન.

ભિક્ષાટન : ભિક્ષા માટે ફરવું, ગોચરી માટે જવું.

ભીતિ : ભય, ડર, બીક, મનમાં રહેલો ડર.

ભુક્તાહારપાયન : ખાધેલા આહારને પકાવનારું (તેજસ શરીર છે).

ભુજપરિસર્પ : જે પ્રાણીઓ હાથથી ચાલે તે, જેના હાથ બેઠેલી અવસ્થામાં ભોજનાદિ માટે અને ચાલવાની અવસ્થામાં પગ માટે કામ આવે તે, વાંદરા, ખિસકોલી વગેરે.

ભુજાબળ : હાથમાં રહેલું બળ, પોતાનું જ બળ.

ભુયસ્કારબંધ : કર્મોની થોડી પ્રકૃતિઓ બાંધતો આ જીવ વધારે કર્મપ્રકૃતિઓ બાંધે ત્યારે પહેલા સમયે ભુયસ્કારબંધ.

ભૂગોળ : પૃથ્વીસંબંધી વિચારો, દ્વીપ-સમુદ્ર-નદી આદિનું વર્ણન.

ભૂચર : પૃથ્વી ઉપર ચાલનારા જીવો, મનુષ્ય-પશુ વગેરે.

ભૂતપંચક : પાંચ ભૂતો, પૃથ્વી-પાણી-તેજ-વાયુ અને આકાશ.

ભૂતાર્થ : યથાર્થ — સત્ય, બરાબર.

ભૂમિગામી : પૃથ્વી ઉપર ગમન કરનાર, ભૂમિ ઉપર ચાલનાર મનુષ્યાદિ.

ભૂમિશયન : પૃથ્વી ઉપર ઊંઘવું, ગાદી-ગાદલાં ન રાખતાં નીચે શયન કરવું.

ભેદ : જુદું, ભિન્ન, ભિન્નપણું.

ભેદકૃત : ભેદથી કરાયેલું, ભેદ હોવાને લીધે થયેલું.

ભેદચ્છેદ : બે વસ્તુ વચ્ચે રહેલી જે

ભિન્નતા, તેનો વિનાશ કરવો તે.
ભેદાભેદ : કોઈ પણ બે વસ્તુઓ વચ્ચે અપેક્ષાએ ભેદ અને અપેક્ષાએ અભેદ; જેમ કે પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચે પશુ અને મનુષ્યપણે ભેદ અને પંચેન્દ્રિયપણે અભેદ.

ભોગ : જે એક વાર ભોગવાય એવી વસ્તુ, ભોગવવું, વાપરવું.

ભોગભૂમિ : યુગલિક ક્ષેત્રો, અકર્મભૂમિ, જ્યાં સાંસારિક સુખો ઘણાં છે તેવી ભૂમિ, હિમવંત-હરિવર્ષાદિ ક્ષેત્રો.

ભોગાભિલાષી (જીવ) : ભોગોની જ ઈચ્છાવાળો જીવ, સંસાર-સુખનો જ ઈચ્છુક.

ભોગોપભોગ : એક વાર ભોગવાય તે ભોગ અને વારંવાર ભોગવાય તે ઉપભોગ, તે બન્નેનું સાથે વર્તવું તે ભોગોપભોગ.

ભોગોપભોગ (પરિમાણવ્રત) : ભોગ અને ઉપભોગ યોગ્ય વસ્તુઓ જીવનમાં કેટલી વાપરવી તેનું માપ ધારવું, પ્રમાણ કરવું તે.

ભોગ્યકાળ : બાંધેલાં કર્મોનો ઉદય શરૂ થાય ત્યારથી તેઓનો ભોગવવાનો કાળ અથવા કર્મદલિકોની રચનાવાળો કાળ,

જે કર્મોની જેટલી સ્થિતિ હોય તેના ૧ કોડાકોડી સાગરોપમે ૧૦૦ વર્ષનો અભાધ કાળ હોય છે તે વિનાનો બાકીનો કાળ.

ભૌતિક દૃષ્ટિ : સંસારસુખ એ જ સાર છે, મેળવવા યોગ્ય છે એવી દૃષ્ટિ.

ભૌતિક સુખ : પાંચ ઈન્દ્રિયોસંબંધી સંસારનું સુખ.

ભ્રમ થવો : વિપરીત દેખાવું, મગજ-માં વિપરીત બેસવું, ઊંધું લાગવું, ઊલટસૂલટ બુદ્ધિ થવી તે.

ભ્રમરવૃત્તિ : ભ્રમરાની જેમ, સાધુસંતોનો આહાર ભ્રમરાની જેમ હોય છે. જેમ ભ્રમરો જુદાં જુદાં ફૂલોમાંથી રસ ચૂસે પરંતુ કોઈ ફૂલનો વિનાશ ન કરે, તેમ સાધુસંતો જુદાં જુદાં ઘરોથી અલ્પ અલ્પ આહાર લે, કોઈને પણ દુઃખ ન આપે.

ભ્રમિતચિત્ત : જેનું ચિત્ત ભ્રમિત થયું છે તે, સાર વસ્તુને અસાર માને અને અસાર વસ્તુને સાર માને તે.

ભ્રષ્ટ : નાશ પામેલ, ખોવાયેલ, માર્ગથી ભૂલો પડેલ હોય તે.

આન્તિ થવી : સારમાં અસાર બુદ્ધિ થવી, અજ્ઞાનદશા.

મંગળ : સુખ આપનાર, આત્માને ધર્મમાં જોડે તે, મને આ સંસારથી જે ગાળ (પેલે પાર ઉતારે) તે મંગળ.

મંગળમય (નવકાર) : મંગળસ્વરૂપ, મંગળને જ કરનાર, જેનાં પદેપદ મંગળ છે તે.

મંગલસૂત્ર : મંગળ કરનારું પવિત્ર સૂત્ર અથવા કંઠમાં પહેરાતું અને વ્યવહારથી મંગલમય એવું આભૂષણ.

મંડલ : માંડલું, ગોળાકારે રહેલું ચક્ર, જંબૂદ્વીપાદિમાં સૂર્ય-ચંદ્રાદિને ફરવાનાં માંડલાં, સૂર્યનાં ૧૮૩, અને ચંદ્રનાં ૧૫ મંડલ.

મંડલક્ષેત્ર : માંડલાનું ક્ષેત્ર, સૂર્ય-ચંદ્રને ફરવામાં રોકાયેલું ક્ષેત્ર, ઉપર કહેલા માંડલાંનું ૫૧૦, ૪૮/૬૧ ચારક્ષેત્ર.

મંથન : વલોવવું, મંથન કરવું, જોરજોરથી ગોળગોળ ફેરવવું.

મંથાન : રવૈયો, કેવલી ભગવાન કેવલી સમુદ્ધાત વખતે આત્મ-પ્રદેશોને ચારે દિશામાં વિસ્તૃત કરે તે, તૃતીય સમયવર્તી ક્રિયા.

મગ્નતા : એકાકાર, ઓતપ્રોત,

તન્મયતા.

મઘાનારકી : સાત નારકીમાંની ૧ નારકી, છઠ્ઠી નારકી.

મઠ : આશ્રમ, ધર્મકાર્ય માટેનું સ્થાન, મનુષ્યોની વસ્તીથી દૂર ધર્મકાર્ય માટે સ્થાન.

મતિકલ્પના : પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વસ્તુની કલ્પના કરવી તે.

મતિવિપર્યય : ઊલટી બુદ્ધિ થવી તે, બુદ્ધિની વિપરીતતા, જે વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ ન હોય તે વસ્તુને તેવી માનવી.

મતિવિભ્રમ : ઊલટી બુદ્ધિ થવી તે, મતિમાં ખોટી વાત ધૂસી જવી તે.

મત્સ્યગલાગલ ન્યાય : નાના માછલાને મોટું માછલું ગળે, મોટા માછલાને તેનાથી પણ મોટું માછલું ગળે, તેમ નાને મોટો દબાવે, તેને તેનાથી મોટો હોય તે દબાવે, ગળી જાય, વગેરે.

મદ : અભિમાન, અહંકાર, જાતિનો, કુળનો, રૂપનો, વિદ્યાનો, ધનનો જે અહંકાર તે, મદ કુલ ૮ જાતના છે.

મદિરાપાન : દારૂનું પીવું, મદિરા

એટલે દારૂ, પાન એટલે પીવું.
 મદોન્મત : અભિમાનથી ગર્વિષ્ઠ
 બનેલ, અહંકારી.
 મધ : દારૂ, મહાવિગઈ, વધુ વિકાર
 કરનારી, અસંખ્ય જીવોવાળી.
 મધ : મધ, મહાવિગઈ, વધુ વિકાર
 કરનારી, અસંખ્ય જીવોવાળી.
 મધ્યમ : વચ્ચેનું, જધન્ય પણ નહીં
 અને ઉત્કૃષ્ટ પણ નહીં.
 મધ્યમપદલોપી (સમાસ) : વચ્ચેનું
 પદ ઊડી જાય એવો સમાસ,
 જેમકે “વ્યંજનેન વ્યંજનસ્ય
 અવગ્રહઃ = વ્યંજનાવગ્રહઃ ।”
 મનનીય પ્રવચન : જે વક્તાનું ભાષણ
 મનન કરવા યોગ્ય હોય તે
 ભાષણ.
 મનવાંછિત : મનગમતું, મનમાં જે
 ઈષ્ટ હોય તે.
 મનવાંછિત ફલપ્રદ : મનગમતા
 ફળને આપનાર.
 મનીષા : બુદ્ધિ, મતિ.
 મનીષી પુરુષો : બુદ્ધિશાળી
 મહાત્માઓ, જ્ઞાની પુરુષો.
 મનુષ્યભવ : માનવનો ભવ, મનુષ્યનું
 આયુષ્ય, મનુષ્યમાં ગમન.
 મનોગત ભાવ : મનમાં રહેલા
 વિચારો, મનના સંકલ્પો.
 મન્દતા થવી : કર્મોમાં જે તીવ્ર રસ

હોય તેનું હળવું થવું, ઓછાસ
 થવી.

મન્દ મિથ્યાત્વી : જેનું મિથ્યાત્વ
 મોહનીય કર્મ ઢીલું પડ્યું છે,
 હળવું થયું છે તે.

મન્મથ : કામદેવ, કામવિકાર,
 કામવાસના.

મરણભય : મૃત્યુનો ભય, મરણથી
 ડરવું, જે અવશ્ય આવવાનું જ
 છે તેનો ભય.

મરણસમુદ્ઘાત : મૃત્યુકાલે ઉત્પત્તિ-
 સ્થાન સુધી આત્મપ્રદેશોને
 લંબાવવા તે.

મરણાશંસા : મરવાની ઈચ્છા થવી,
 દુઃખ આવે ત્યારે વહેલું મૃત્યુ
 આવે તેવી ઈચ્છા કરવી.

મર્કટબંધ : માંકડાનું બચ્ચું તેની
 માતાના પેટે એવું ચોંટી જાય
 છે કે માતા છલંગ મારે તોપણ
 તે બચ્ચું પડે નહીં. તેવા
 પ્રકારનો બે હાડકાંનો બાંધો,
 રચના તે.

મર્મવેદક વચન : આત્માનાં મર્મ-
 સ્થાનોને વીંધી નાખે એવાં
 વચનો.

મર્મસ્થાન : જ્યાં આત્માના ઘણા
 પ્રદેશોનું અસ્તિત્વ છે. જે
 ભાગના છેદન-ભેદનથી મૃત્યુ
 જ થાય તેવો ઘનિષ્ઠ ભાગ.

મલયાચલ (પર્વત) : એક પર્વત-વિશેષ, કે જ્યાં અતિશય હરિયાળી છે. અને વનરપતિના કારણે અતિશય સુગંધવાળો પવન વાય છે.

મહનીયમુખ્ય : પૂજ્ય મહાત્માઓમાં અગ્રેસર, સર્વથી શ્રેષ્ઠ, પૂજ્ય.

મહસેનવન : બિહારપ્રદેશમાં આવેલું સુંદર એક વન, કે જ્યાં પ્રભુ મહાવીર સ્વામીની પ્રથમ દેશના અને સંઘની સ્થાપના થઈ હતી.

મહાઆગાર : કાયોત્સર્ગમાં આવતી ચાર મોટી છૂટો, કે જે અન્નત્થ સૂત્રમાં “एवमाइएहि” શબ્દમાં આદિ શબ્દથી જણાવેલ છે. (૧) પંચેન્દ્રિયનું છેદનભેદન, (૨) પ્રાણઘાતક પ્રાણીઓનો ઉપદ્રવ, (૩) અગ્નિ-જલાદિનો ભય અને (૪) સર્પાદિનો ડંશ. મોટી છૂટ.

મહાતમ:પ્રભા : નીચે આવેલી સાત નારકીઓમાંની છેલ્લી સાતમી નારકી.

મહાત્માપુરુષ : જેનો આત્મા અતિશય ઘણો મહાન — ઊંચો છે તે.

મહાદુર્લભ (મનુષ્યભવાદિ) : આ સંસારમાં અતિશય મુશ્કેલીથી

મળી શકે તેવી — મનુષ્યભવ વગેરે ૪ વસ્તુઓ.

મહાવિગઈ : અતિશય વિકાર કરનારી, તે તે વર્ણવાળા અસંખ્ય જીવોથી યુક્ત એવી મધ, માંસ, મદિરા અને માખણ એમ ચાર મોટી વિગઈ.

મહાવિદેહક્ષેત્ર : જંબૂદ્વીપમાં અતિશય મધ્યભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ એક લાખ યોજન લાંબું ક્ષેત્ર, એ જ પ્રમાણે ઘાતકી ખંડ અને અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપમાં અનિયમિત માપવાળાં ૨-૨-મહાવિદેહ છે.

મહાવીરસ્વામી : ભરતક્ષેત્રની આ ચોવીસીના ચરમતીર્થકર, આપણા આસન્ન ઉપકારી.

મહાશિવરાત્રિ : મહાદેવ ભગવાનનો જન્મદિવસ, ગુજરાતી મહાવદ ૧૪.

મહાશુક્રદેવલોક : વૈમાનિક દેવોમાં આવેલો સાતમો દેવલોક.

મહાસ્વપ્નો : તીર્થકર અને ચક્રવર્તી જ્યારે માતાની કુક્ષિમાં આવે ત્યારે તેઓની માતાને આવનારાં ચૌદ મોટાં સ્વપ્નો.

માઘવતી નારક : સાત નારકીમાંની છેલ્લી સાતમી નારકી.

માટીની રેખા સમાન (કષાય) :

ચોમાસાનું પાણી સુકાયા પછી માટીમાં પડેલી રેખા જેવા ફરીથી બાર મહિને સંધાય તેવા અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયો.

માઠા વિચારો : ખોટા વિચારો, આત્માનું અહિત કરનારા વિચારો.

માતંગપતિ : હાથીઓનો સ્વામી, ચંડાળોમાં અગ્રેસર.

માત્સર્યભાવ : હૈયામાં ઈર્ષ્યા-દાઝ-અદેખાઈના ભાવો, વિચારો.

માધ્યસ્થભાવ : તટસ્થપણું, બન્ને પક્ષોમાંથી કોઈ પણ પક્ષમાં ન ખેંચાવું, બન્નેની વચ્ચે ન્યાયમાં વર્તવું તે.

માન : અહંકાર, મોટાઈ, અભિમાન, મહત્વતા.

માનનીય : માન આપવા યોગ્ય, પૂજ્ય, સન્માનને યોગ્ય.

માનસિક સ્થિતિ : મનસંબંધી પરિસ્થિતિ, મન ઉપરનો કંટ્રોલ.

માનહાનિ : પોતાનું સ્વમાન ન સચવાવું, અપમાન થવું, પરાભવ થવો.

માયા : કપટ, જૂઠ, છેતરપિંડી, હૈયામાં જુદું અને હોઠે જુદું

માયામૃષાવાદ : પેટમાં કપટ રાખવાપૂર્વક જુદું બોલવું,

અઢાર પાપસ્થાનકોમાંનું સત્તરમું એક પાપસ્થાનક

માયાશલ્ય : ત્રણ શલ્યોમાંનું એક, હૈયામાં કપટ રાખવું તે.

માર્ગજ્ઞાસ્થાનક : કોઈપણ વસ્તુનો વિચાર કરવા માટે પાડેલા પ્રકારો, દ્વારો, વિચારજ્ઞાનાં સ્થાનો, મૂળ ૧૪, ઉત્તરભેદ ૬૨.

માર્ગપતિત : અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનકાળની અંદર આવવાથી સંસાર તરવાના સાચા માર્ગ ઉપર આવેલો.

માર્ગભ્રષ્ટ મનુષ્ય : સાચા ન્યાયના માર્ગથી અને આત્મકલ્યાણકારી એવા માર્ગથી પતિત; માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલો મનુષ્ય.

માર્ગાનુસારિતા : જિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલા માર્ગને અનુસરવાપણું.

માર્ગાભિમુખ : સંસાર તરવાના સાચા માર્ગની સન્મુખ આવેલો જીવ.

માર્ગોપદેશિકા : સંસ્કૃત ભાષાનો માર્ગ, રસ્તો બતાવનારું પુસ્તક અથવા કોઈપણ માર્ગ બતાવનારી સ્ત્રી.

માર્દવતા : કોમળતા, હૈયાની સરળતા, કપટ વિનાની

અવસ્થા.

માર્મિક ભાષા : મીઠું બોલાતું હોય પરંતુ અંદર ઝેર હોય, વ્યંગ-વચનો અને દ્વિઅર્થી બોલાતી ભાષા.

માર્મિક યુક્તિ : સામેના પ્રતિપક્ષના મર્મને જ કાપી નાખે તેવી તીવ્ર યુક્તિ.

માર્મિક શબ્દ : મર્મમાં લાગી આવે, ધા લાગે તેવો ઝેરયુક્ત શબ્દ.

માલકોશ રાગ : એક સુંદર વિશિષ્ટ રાગ, ધ્વનિ કે જેનાથી વરસાદ આવે.

માલવ દેશ : હાલનો મધ્યપ્રદેશ, જેમાં શ્રીપાલમહારાજા આદિ થયા છે.

માહેન્દ્ર દેવલોક : વૈમાનિક દેવલોકના ૧૨ દેવલોકોમાંનો ચોથો દેવલોક.

મિથ્યામિ દુક્કંઠં : મારું પાપ મિથ્યા થજો, મારી ભૂલ ક્ષમા હોજો.

મિથ્યાત્વ શલ્ય : કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની રુચિ, ત્રણ શલ્યોમાંનું એક શલ્ય એટલે ડંખ, આત્માને જેનાથી કર્મોનો ડંખ લાગે તે.

મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાનક : ચૌદ ગુણસ્થાનકોમાંનું પહેલું ગુણસ્થાનક કે જ્યાં આત્માની રુચિ ઊલટી હોય છે. મિથ્યા રુચિ-

વાળો જીવ.

મિશ્રદૃષ્ટિગુણ (સ્થાનક) : જિનેશ્વર ભગવાનના ધર્મ ઉપર રાગ પણ ન હોય અને દ્વેષ પણ ન હોય એવી મિશ્ર પરિણતિ.

મુક્તાવસ્થા : આત્માની કર્મો વિનાની અવસ્થા, શરીરરહિત આત્મા.

મુક્તિ : મોક્ષ, આત્માનું કર્મ અને શરીરાદિ બંધનોમાંથી છૂટવું.

મુક્તિબીજ : મોક્ષનું એક ઉચ્ચતમ કારણ, (સમ્યગ્દર્શન).

મુમુક્ષા : સંસારનાં બંધનોમાંથી છૂટવાની ઈચ્છા.

મુમુક્ષુ : સંસારનાં બંધનોમાંથી છૂટી મોક્ષે જવાની ઈચ્છાવાળો.

મુહપત્તી : મુખ આડો રખાતો પાટો, વાયુકાયના જીવોની રક્ષા માટે મુખની આગળ રખાતું એક વસ્ત્રવિશેષ.

મુહૂર્ત : પૂર્ણ ૪૮ મિનિટનો કાળ અથવા શુભ સમય.

મૂર્છાયુક્ત : બેભાન અવસ્થા, બેહોશ દશા, ચૈતન્ય આવૃત્ત થાય તે.

મૂર્તિપૂજક : મૂર્તિને પ્રભુ જ છે એમ માની પૂજનારો વર્ગ.

મૃગજળ : ઝાંઝવાનું જળ, રસ્તા ઉપર સૂર્યનાં કિરણોથી થતો પાણીનો આભાસમાત્ર, પાણી-

ના જેવું ચમકવું.
 મૃગપતિલંઘન : સિંહનું લંઘન, શ્રી
 શાન્તિનાથ પ્રભુનું લંઘન.
 મૃતાવસ્થા : મૃત્યુ પામેલી, મરી
 ગયેલાની જે અવસ્થા તે.
 મૃત્યુકાળ : મરણનો સમય, દ્રવ્ય-
 પ્રાણોનો વિયોગ થવો તે.
 મૃત્યુલોક : મનુષ્યોવાળો લોક,
 મધ્યમ લોક, તિચ્છ્ણલોક.
 મૃષાનુબંધી : જૂઠું બોલવા સંબંધી
 વિચારો, અતિશય કપટપૂર્વક
 અસત્ય ઉચ્ચારવાળું એક રૌદ્ર-
 ધ્યાન.
 મૃષાવાદ : જૂઠું બોલવું તે, ૧૮
 પાપસ્થાનકીમાંનું બીજું
 પાપસ્થાનક.
 મૃષોપદેશ : બીજાને ખોટી
 શિખામણ, સલાહ કે ઉપદેશ
 આપવો તે, બીજા પ્રતના પાંચ
 અતિચારોમાંનો એક અતિચાર.
 મેરુતેરસ : પોષ વદ ૧૩
 (ગુજરાતી). શ્રી ઋષભદેવ
 પ્રભુનો નિર્વાણ દિવસ.
 મેરુપર્વત : મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં
 આવેલો, એક લાખ યોજન
 ઊંચો પર્વત.
 મૈત્રીભાવ : એકબીજા જીવો ઉપર
 પરસ્પર મિત્રતા રાખવી.
 મૈથુનક્રિયા : સ્ત્રી-પુરુષની સંસાર-

ક્રીડા, સંસારના ભોગનું સેવન.
 મોરપિંછી : દિગંબર સાધુઓ વડે
 જીવોની જયણા માટે રખાતું
 સાધન.
 મોહનીયકર્મ : આત્માને મૂંઝવે,
 હિતાહિતના વિવેકથી શૂન્ય કરે
 તે, આઠ કર્મોમાંનું ૧ ચોથું
 કર્મ.
 મોહવશતા : મોહનીયકર્મની
 પરાધીનતા, પરવશતા.
 મોહિત થયેલ : કોઈપણ વસ્તુ ઉપર
 અતિશય પ્રેમ થવો, રાગ થવો.
 મોક્ષ : કર્મ અને સંસારનાં તમામ
 બંધનોમાંથી છુટકારો.
 મોક્ષપથિક : મોક્ષના માર્ગે ચાલનારો
 આત્મા, મોક્ષ તરફ પ્રવર્તનાર.
 મોક્ષમાર્ગ : સર્વથા કર્મોનો વિનાશ
 કરી મુક્તિએ જવાનો રસ્તો.
 મૌખ્યતા : વાચાળતા, બેફામ
 બોલવાપણું, આઠમા અનર્થ
 દંડવિરમણ-પ્રતસંબંધી એક
 અતિચાર.
 મૌનએકાદશી : માગસર સુદ
 અગ્યારસ, કે જે દિવસે પાંચ
 ભરત અને પાંચ ઐરાવત એમ
 દશે ક્ષેત્રોની ત્રણે કાળની
 ચોવીશીમાંથી પાંચ પાંચ
 કલ્યાણકો થયાં છે એમ કુલ
 $૧૦ \times ૩ \times ૫ = ૧૫૦$ દોઢસો

કલ્યાણકવાળી તિથિ.

મૌનવ્રતપાલન : ભાષાથી બોલવું નહીં, વિષય-કષાયમાં જવું નહીં, મૌન રહેવું એવા પ્રકારના વ્રતનું પાલન.

મૌલિક સિદ્ધાન્ત : મૂલભૂત જે

સિદ્ધાન્ત, પાયાની માન્યતા.

મ્યાન : તરવાર સાચવવા માટે રખાતું તેનું ઢાંકણ.

મ્લાન થયેલ : કરમાઈ ગયેલ, ચીમળાઈ ગયેલ.

૫

યુંજન કરવું : જોડવું, જ્યાં જે વસ્તુ જે રીતે જરૂરી હોય ત્યાં તે વસ્તુ તે રીતે જોડવી, જેથી સાધ્ય સિદ્ધ થાય તે.

યુંજનક્રિયા : યથાસ્થાને વસ્તુને જોડવાની જે પ્રક્રિયા તે.

યતિધર્મ : ક્ષમા, નમ્રતા વગેરે દશ પ્રકારના સાધુના ધર્મો.

યત્કિંચિત્ : કંઈક, થોડું, અલ્પ.

યથાખ્યાતચારિત્ર : જિનેશ્વર-ભગવંતોએ જેવું કહ્યું છે તેવું વીતરાગ અવસ્થાવાળું ચારિત્ર, સંપૂર્ણ નિર્દોષ ચારિત્ર.

યથા પ્રવૃત્તકરણ : પર્વત પાસે વહેતી નદીના વહેણથી તણાતા પથ્થરના ગોળ થવાના ન્યાયે અનાયાસે આત્માને સહજ વૈરાગ્ય આવે તે, કે જેનાથી સાત કર્મોની સ્થિતિ લઘુ થાય.

યથા પ્રવૃત્તસંકમ : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોનાં દલિકોનું બંધાતાં કર્મોમાં નાખવું, તે રૂપે પરિણમન થવું તે.

યથાર્થવાદ : સ્યાદ્વાદ, અનેકાન્ત-વાદ, જે વસ્તુ જેમ છે તે વસ્તુને તેમ જ જાણવી, સમજવી અને કહેવી તે.

યથાશક્તિ : પોતાની શક્તિને છુપાવવી નહીં તથા ગોપવવી નહીં, પરંતુ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામકાજ કરવું તે.

યથોચિત કાર્ય : જ્યાં જે કાર્ય કરવાથી સ્વ-પરનું હિત થાય ત્યાં તે ઉચિત કાર્ય કહેવાય, તેનું આચરવું.

યદૃચ્છોપલબ્ધિ : મરજી મુજબ શાસ્ત્રોના અર્થો કરવા, ઈચ્છાનુસાર અર્થો લાભાવા.

ધમરાજા : મૃત્યુકાળ, મરણનો સમય, મૃત્યુસંબંધી ભાવો જગતમાં જે બને છે તેને વિશેષ જાણનાર દેવ.

યશકીર્તિ : પ્રશંસા, ગુણગાન, વખાણ થવાં તે, ત્યાગાદિ ગુણથી જે પ્રશંસા થાય તે; કીર્તિ, પરાક્રમથી જે પ્રશંસા થાય તે યશ; એક દિશામાં પ્રસરે તે કીર્તિ, સર્વ દિશામાં પ્રસરે તે યશ.

યાકિની મહત્તરા : શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિજીને પ્રતિબોધ કરનારાં મહાન સાધ્વીજી મહારજશ્રી, જેમનું નામ “યાકિની” હતું.

યાકિની મહત્તરાસૂનુ : ઉપરોક્ત યાકિની નામનાં સાધ્વીજી મહારાજથી પ્રતિબોધ પામેલ હોવાથી જાણે તેમના ધર્મપુત્ર હોય તેવા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજા.

યાગ : પૂજા, મંદિરોમાં કરાતી પૂજાઓ અથવા હોમ-હવન વગેરે.

યાચનાપરિષદ : સાધુ થનાર આત્મા પૂર્વગૃહસ્થ અવસ્થામાં કદાચ રાજા-મહારાજા હોય તો પણ દીક્ષિત અવસ્થામાં પરિગ્રહ રાખવાનો ન હોવાથી મનમાંથી

માન દૂર કરી ઘેર ઘેર સાધુ-પણાની શોભા વધે તેમ ગોચરી લાવે તે યાચનાપરિષદ.

યાવજ્જીવ : આ શરીરમાં જ્યાં સુધી જીવ હોય ત્યાં સુધીનાં જે પચ્ચક્રખાણ તે, કોઈપણ પ્રકારની વિરતિ માનવભવના અંત સુધી જ હોય છે, મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવ અવિરત થાય છે.

યાવત્કથિત : સામાયિકચારિત્રનો બીજો ભેદ છે, જે ૨૨ તીર્થકર-પ્રભુના શાસનમાં તથા મહા-વિદેહક્ષેત્રમાં સદા હોય છે, દીક્ષા ગ્રહણ કરતાં જ જીવન-પર્યન્તનું જે વ્રત અપાય તે.

યુક્તિ : દલીલ, હેતુ, સાધ્ય સાધવા માટેનું સાધન.

યુક્તિયુક્ત : દલીલપૂર્વકની જે વાત, અતિશય સંગતિવાળી વાત.

યુગલિક ભૂમિ : જ્યાં ઉપરોક્ત યુગલિક મનુષ્યો જ જન્મે છે તેવી ભૂમિ; ૫ હિમવંત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ રમ્યક, ૫ હૈરણ્યવંત, ૫ દેવકુરુ અને ૫ ઉત્તર-કુરુ, એમ જંબૂદ્વીપાદિમાં ૩૦ અકર્મભૂમિ જે છે તે, આ ૩૦ ભૂમિને “યુગલિકક્ષેત્ર” જૈન-શાસ્ત્રોમાં કહેવાય છે.

યુગલિક મનુષ્ય : જે સ્ત્રી-પુરુષ એમ

જોડકારૂપે જ જન્મે, અને કાળાન્તરે તે જ પતિ-પત્ની બને, કલ્પવૃક્ષોથી આહારપાણી પામે, અતિ મંદ કષાયવાળા, મૃત્યુ પામી ઈશાન સુધી જનારા.

યોગ : આ શબ્દના ઘણા અર્થો છે. યોગ એટલે જોડાવું, મિલન થવું, યોગ થવો, અથવા યોગ એટલે પ્રવૃત્તિ-હલનચલન, મન-વચન-કાયા દ્વારા આત્મ-પ્રદેશોનું હલનચલન, કે જે કર્મબંધનું કારણ છે અથવા “આત્માને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ.” આ કર્મક્ષયનું કારણ છે. અથવા અન્ય દર્શન શાસ્ત્રોમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, અથવા કુશલ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ તે યોગ કહેવાય છે.

યોગદશા : ઉપરોક્ત ત્રણ અર્થવાળી યોગની જે અવસ્થા તે.

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય : પૂ. હરિભદ્ર-સૂરિજી કૃત યોગની આઠ દૃષ્ટિઓને સમજાવતો એક મહાગ્રંથ કે જેની ૨૨૮ ગાથાઓ છે.

યોગનિરોધ : કેવલજ્ઞાની ભગવન્તો તેરમા ગુણઠાણાના અંતે કર્મબંધના કારણભૂત સૂક્ષ્મ

અને બાદર મન-વચન અને કાયાના યોગોને જે રોકે-અટકાવે તે.

યોગબિન્દુ : પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી કૃત અધ્યાત્મને જણાવતો એક અલૌકિક મહાગ્રંથ, કે જેની ૫૨૭ ગાથાઓ છે.

યોગભારતી : જે પુસ્તકમાં પૂ. હરિભદ્રસૂરિજીના બનાવેલા યોગસંબંધી ચાર મહાગ્રંથો સટીક છે તે.

યોગવહન : ભગવતીજી, ઉત્તરાધ્યયન અને કલ્પસૂત્રાદિ અપૂર્વ મહાગ્રંથોના અધ્યયન માટે ઈન્દ્રિયોના દમન સારુ પૂર્વકાલમાં તપશ્ચર્યાપૂર્વક કરાવાતી ધર્મક્રિયા.

યોગવિંશિકા : યોગ ઉપર પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી વડે લખાયેલી ૨૦ ગાથાવાળી, વિંશ-વિંશિકામાં આવતી, એક વિંશિકા.

યોગશતક : પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી વડે કરાયેલ યોગ ઉપરનો ૧૦૦ ગાથાવાળો સટીક મહાગ્રંથ.

યોગશાસ્ત્ર : કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી વડે કરાયેલ મહાગ્રંથ.

યોગસૂત્ર : શ્રી પતંજલિ મહર્ષિ વડે

યોગ ઉપર લખાયેલ પ્રમાણિક મહાસૂત્ર.

યોગાનુયોગ : એક કાર્ય થતું હોય, તેમાં સામાન્યથી જેની અપેક્ષા રખાતી હોય તે જ વસ્તુ તે જ સમયે આવી મળે તે.

યોગાભ્યાસ : યોગનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો, અધ્યયન કરવું.

યોગી : યોગધર્મ જે મહાત્માઓમાં વિકાસ પામ્યો છે તેવા આત્માઓ. અહીં તથા હવે પછીના શબ્દોમાં યોગના ત્રણ અર્થો સમજવા. ૧. જૈનદર્શનની દૃષ્ટિએ “આત્માને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ. ૨. પાતંજલાદિ ઋષિની દૃષ્ટિએ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ. ૩. બૌદ્ધદર્શનની દૃષ્ટિએ કુશલમાં પ્રવૃત્તિ તે યોગ. આવો ઉત્તમ યોગ જેઓમાં વિકસ્યો છે તે યોગી.

યોગીશ્વર : યોગીઓમાં સર્વોત્તમ, તીર્થંકર પ્રભુ આદિ.

યોગ્યતા : લાયકાત, કરવા લાયક કાર્ય માટેની પાત્રતા.

યોજન : ચાર ગાઉનો ૧ યોજન, જો દ્વીપ-સમુદ્ર-નદી આદિનું માપ જાણવું હોય તો ૩૨૦૦ માઈલનો ૧ યોજન, અને શરીરાદિનું માપ જાણવું હોય તો ૮ માઈલનો ૧ યોજન.

યોજનભૂમિ : એક યોજન પ્રમાણ ચારે દિશાની ભૂમિ કે જ્યાં તીર્થંકર ભગવાનની વાણી સર્વને એકસરખી સંભળાય છે.

યોનિસ્થાન : જીવોને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન, આ સંસારમાં કુલ ચોર્યાસી લાખ યોનિસ્થાનો છે. ગર્ભજ જીવો માટે ગર્ભાશય. જે ઉત્પત્તિસ્થાનના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ અને સંસ્થાન ભિન્ન-ભિન્ન હોય તેની યોનિ જુદી ગણવી.

રક્તવર્ણ : લાલ રંગ, પાંચ વર્ણો-માંનો એક વર્ણ.

રક્તવર્ણ નામકર્મ : શરીરમાં લાલ રંગ અપાવનારું કર્મ, નામ-

કર્મનો ભેદ છે.

૨જોહરણ : ૨જને હરણ (દૂર) કરવાનું સાધન, જૈન શ્વેતાંબર સાધુઓ વડે જીવોની જયણા

પાળવા માટે રખાતું સાધન.
 રતિ-અરતિ : પ્રીતિ-અપ્રીતિ, ઈષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે નાખુશીભાવ.
 રત્નત્રયી : જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એમ કુલ ત્રણ રત્નો.
 રત્નપ્રભા નારકી : નીચે આવેલી સાત નારકીઓમાં પહેલી નારકી.
 રત્નાકર : સમુદ્ર, રત્નોનો ભંડાર, રત્નોનો મહાસાગર; સ્યાદ્વાદ રત્નાકર એટલે સ્યાદ્વાદનો દરિયો.
 રત્નૌષધિ : રત્નમય ઔષધિ, જે ઔષધિથી નીરોગિતા તથા રત્નાદિ ધનની પ્રાપ્તિ થાય તે.
 રથકાર : રથ ચલાવનાર સારથિ, રથ હાંકનાર.
 રથ્યા પુરુષ : શેરીઓમાં, પોળોમાં અને ગલીઓમાં રખડતો ફરતો પુરુષ, અર્થાત્ બાળક અથવા મૂર્ખ.
 રસગારવ : ગારવ એટલે આસક્તિ, ખાવા-પીવાની ઘણી જ આસક્તિ, ત્રણ પ્રકારના ગારવમાંનો એક ગારવ.
 રસઘાત : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોના રસનો (તીવ્રશક્તિનો) અંતર્મૂહૂર્ત અંતર્મૂહૂર્ત અનંત અનંત ભાગ

કરીને હણવો, ઓછો કરવો, મંદરસ કરવો તે.
 રસત્યાગ : છ પ્રકારના બાહ્ય તપમાંનો એક તપ, ખાવા લાયક પદાર્થોમાં જે વિશિષ્ટ રસવાળી વસ્તુ હોય, તેનો ત્યાગ.
 રસબંધ : કર્મોની તીવ્રમંદતા, ફળ આપવા માટેની શક્તિવિશેષ. ચંડકાણીયો, ત્રણકાણીયો, બેકાણીયો અને એકકાણીયો રસ બાંધવો.
 રસલામ્પટ્ય : રસની લોલુપતા, શુંગારાદિ રસોમાં અંજાઈ જવું.
 રસવર્ધક રચના : વાંચતાં વાંચતાં રસ વધે જ, છોડવાનું મન ન થાય તેવી રચના.
 રહસ્યાભ્યાખ્યાન : કોઈએ આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાની ગુપ્ત વાતો એકાન્તમાં આપણને કહી હોય તેને ખુદ્દી કરવી, બીજા પ્રતના પાંચ અતિચારોમાંનો ૧ અતિચાર.
 રાઈઅ પ્રતિક્રમણ : રાત્રિમાં લાગેલા દોષોની ક્ષમાયાચના કરવા માટે પ્રભાતે કરાતું રાઈઅ પ્રતિક્રમણ.
 રાઈસી પ્રતિક્રમણ : સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં આ સવારના પ્રતિક્રમણને જ રાઈસી

પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

રાગ : સ્નેહ, પ્રેમ, કંઠનો અવાજ.

રાગી : સ્નેહવાળો, પ્રેમવાળો,
આસક્ત મનુષ્યાદિ.

રાજ : અસંખ્યાત યોજન એટલે એક
રાજ, તિર્થલોકમાં સ્વયંભૂ-
રમણસમુદ્રના પૂર્વછેડાથી
પશ્ચિમ-છેડા સુધીની લંબાઈ
અથવા ઉત્તર-દક્ષિણની
પહોળાઈ તે ૧ રાજ.

(ચૌદ) રાજલોક : ચૌદ રાજની
ઊંચાઈવાળો, ધર્માસ્તિકાયાદિ
દ્રવ્યોવાળો, નીચે ૭ રાજ આદિ
પહોળાઈવાળો આ લોક.

રાજા અને રંક : સુખી અને દુઃખી,
ધનવાન અને નિર્ધન, તવંગર
અને ગરીબ.

રાજ્યપિંડ : રાજાના ધરનો આહાર
તે રાજ્યપિંડ, સાધુ-સાધ્વીજીને
આ આહાર લેવો કલ્પતો નથી.

રાજ્યવિરુદ્ધ ગમન : રાજ્યના જે
કાયદા-કાનૂન હોય, તેનાથી
ઊલટું આચરણ કરવું તે,
રાજ્યની મર્યાદાનું ઉક્ષંધન,
ત્રીજા પ્રતનો અતિચાર.

રાત્રિજાગરણ : કલ્પસૂત્રાદિ મહા-
ગ્રંથોને બહુમાનપૂર્વક ઘેર
લાવી, સગાં સ્નેહી-સંબંધી-
ઓને બોલાવી રાત્રે ભક્તિ-

પ્રભાવના કરવી.

રાધાવેધ કરવો : તેલના કડાયામાં
નીચે દૃષ્ટિ રાખી ઉપર ચારે
બાજુ ફરતી પૂતળીઓની
વચ્ચેથી ઉપરની પૂતળી-
(રાધા)ની આંખ વીંધવી.

રામનવમી : શ્રી રામચંદ્રજીનો
જન્મદિવસ, ચૈત્ર સુદ નોમ.

રાશિઅભ્યાસ : કોઈ પણ વિવક્ષિત
સંખ્યાને તે જ સંખ્યા તેટલી
વાર લખી પરસ્પર ગુણાકાર
કરવાથી જે રકમ આવે તે,
જેમ કે $૪ \times ૪ \times ૪ \times ૪ = ૨૫૬$,
 $૫ \times ૫ \times ૫ \times ૫ \times ૫ = ૩૧૨૫$
વગેરે.

રાષ્ટ્રસેવા : રાજ્યની સેવા કરવી,
રાજ્યના કાયદાઓનું પાલન
કરાવવું.

રાસભ : ગધેડો, (ગધેડાના જેવી
ચાલ તે અશુભવિહાયોગતિ)

રિષ્ટા નારકી : સાત નારકીમાંની
પાંચમી નારકી.

રુચિ : પ્રીતિ, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, પ્રેમ,
ધર્મરુચિ, ધર્મનો પ્રેમ.

રુધિર : લોહી, શરીરમાં પરિભ્રમણ
કરતી લાલ રંગની ધાતુ.

રુધિર-આમિષ : લોહી અને માંસ.
શરીરગત ધાતુઓ.

રૂઢિયુસ્ત : પ્રાચીનકાળથી ચાલી

આવતી અજ્ઞાનપ્રથાઓનો આગ્રહી.

રૂચકદ્વીપ : તિચ્છાલોકમાં નંદીશ્વર પછી આવેલો દ્વીપ કે જેમાં ચારે દિશામાં ચાર પર્વતો ઉપર શાશ્વત ચાર મંદિરો છે.

રૂચક પ્રદેશ : લોકાકાશના અતિ-મધ્યભાગે સમભૂતલાના ૮ આકાશપ્રદેશો, અથવા આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો પૈકી અતિશય મધ્યભાગવર્તી ૮ આત્મ-પ્રદેશો.

રૂપાતીતાવસ્થા : પરમાત્માની શરીર અને રૂપ વિનાની મુક્તગત જે સિદ્ધ અવસ્થા છે, તેની ભાવના ભાવવી.

રૂપાનુપાત : દશમા વ્રતનો એક

અતિચાર, નિયમરૂપે કરાયેલી ભૂમિ બહાર ઊભેલા પુરુષને આકર્ષવા મુખાદિ દેખાડવાં.

રૂપાન્તર : કોઈપણ વસ્તુનું પરિવર્તન થવું તે, એક રૂપમાંથી બીજા રૂપમાં જવું તે.

રૂપી દ્રવ્ય : વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શવાળું દ્રવ્ય, પુદ્ગલાસ્તિકાય.

રૂપી-રૂપવાન : વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શવાળું, અર્થાત્ રૂપી.

રેતીની રેખા : નદીની સૂકી રેતીમાં કરેલી પંક્તિ, તેના જેવા પ્રત્યા, કષાય.

રોમરાજી : શરીરમાં રહેલાં રૂંવાટાં-ઓની પંક્તિ, રોમનો સમૂહ.

લ

લગ્નપ્રથા : વિવાહની રીતભાત, અવસર્પિણીમાં ઋષભદેવ-પ્રભુથી શરૂ થયેલી આ પ્રથા.

લઘુ અક્ષર : જે વ્યંજનો સ્વર સાથે હોય તે, જોડા અક્ષર ન હોય તે.

લઘુ આગાર : નાની છૂટછાટ, કાયોત્સર્ગમાં જે સ્થાને કાઉસ્સગ્ગમાં ઊભા હોઈએ તે

સ્થાન તજ્યા વિના સેવવી પડતી છૂટ. જેમ કે અન્નતથ સૂત્રમાં કહેલા ઉસિસએણં આદિ ૧૨ આગાર.

લઘુ દીક્ષા : પ્રથમ અને ચરમ તીર્થંકર ભગવન્તોના શાસનમાં ભરત-ઐરાવતક્ષેત્રમાં પ્રથમ અપાતી દીક્ષા, અથવા ઈત્વર-કથિત સામાયિક ચારિત્ર છે તે.

લઘુ નીતિ : પેશાબ, બાથરૂમ, માતૃ.

લઘુ વિગઈ : મહાવિગઈઓની અપેક્ષાએ જેમાં ઓછો વિકાર અને ઓછી હિંસા છે તે, છ લઘુવિગઈ છે. જેમકે ઘી-તેલ-દૂધ-દહીં-ગોળ અને કડાહ.

લઘુ સ્થિતિ : કર્મોની પ્રતિસમયે બંધાતી સ્થિતિમાં ઓછામાં ઓછી એટલે કે જે જઘન્ય સ્થિતિ બંધાય તે, અર્થાત્ નાની સ્થિતિ.

લજ્જાણુતા : શ્રાવકના ૨૧ ગુણો-માંનો એક ગુણ, શરમાળ-પણું, વડીલો અને ઉપકારી-ઓની લજ્જાના કારણે પણ ઘણાં પાપોથી બચી જવાય.

લતામંડપ : ઉદ્યાનમાં વૃક્ષોની વેલડીઓથી બનેલો મંડપ.

લબ્ધલક્ષ્ય : જેઓએ પોતાનું લક્ષ્ય (સાધ્ય) પ્રાપ્ત કર્યું છે તે.

લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ : જેઓ પોતાની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરવા માટે સમર્થ નથી, પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં જ જે મૃત્યુ પામે છે તે.

લબ્ધિપર્યાપ્તિ : જે જીવો પોતાની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરવાને શક્તિ-માન છે, સમર્થ છે, પછી જ મૃત્યુ પામવાના છે તે.

લબ્ધિપ્રત્યયિક : જે જ્ઞાન અને વૈક્રિય શરીરની પ્રાપ્તિમાં લબ્ધિ જ કારણ છે, પરંતુ ભવકારણ નથી તે લબ્ધિપ્રત્યયિક, મનુષ્ય અને તિર્યંચોનું અવધિજ્ઞાન અને વૈક્રિય શરીર.

લભ્ય : મેળવી શકાય તેવું, સુલભ.

લયલીન થવું : એકતાન બનવું, કોઈ વસ્તુમાં અતિશય અંજાઈ જવું.

લવારો કરવો : બેફામ અવિવેકથી બોલવું, વગર વિચારે બોલવું.

લક્ષણહીન : શાસ્ત્રોમાં કહેલાં જે જે લક્ષણો છે તેનાથી રહિત, ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન આદિમાં અંગો લક્ષણહીન હોય છે તે.

લક્ષ્ય : પ્રાપ્ત કરવા લાયક, સાધ્ય.

લક્ષ્યવેધ : રાધા નામની ઉપર રહેલી પૂતળીની આંખનો વધ કરવો તે.

લાઘવતા : હલકાઈ, માનહાનિ, પરાભવ, લઘુતા.

લાચારી : પરાધીનતા, ઓશિયાળા-પણું, બીજાને વશ.

લાજમર્યાદા : વડીલો અને ઉપકારી-ઓની સામે બોલવામાં, બેસવામાં વર્તવામાં વિવેક રાખવો, વિનય-વિવેક

સાયવવાં.

લાટદેશ : સાડા પચ્ચીસ આર્યદેશો-
માંનો ૧ દેશ.

લાન્તક દેવલોક : વૈમાનિક દેવલોક-
માં છઠ્ઠો દેવલોક.

લાભ થવો : મળવું, પ્રાપ્ત થવું.

લાભાન્તરાય : લાભમાં અંતરાય
થાય તે, દાનેશ્વરીને ઘેર
જઈએ, વિનયથી માગણી
કરીએ છતાં આપણને ન મળે
તે, અથવા પ્રાપ્ત થયું હોય તો
પણ લુંટારા આદિ લુંટી લે તે.

લાયકાત : યોગ્યતા, પાત્રતા.

લિંગ : જાતિ, સ્ત્રીઆકાર, પુરુષ-
આકાર, નપુંસકઆકાર,
અથવા સાધ્ય સાધી આપે તે.

લીન થવું : અંજાઈ જવું, તન્મય
થવું, આસક્તિવાળા બનવું.

લેશ્યા : આત્માનો કષાયાદિના
સહકારવાળો યોગપરિણામ.
કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત વગેરે,
જેનાથી આત્મા કર્મોથી લેપાય
તે.

લેશ્યાતીત : લેશ્યા વિનાના, લેશ્યાથી
રહિત, ચૌદમા ગુણસ્થાનક-
વાળા જીવો, અથવા સિદ્ધ
પરમાત્માઓ.

લોકપાલ દેવ : ચારે દિશાના પાલક
દેવો, સોમ-ચમ-વરુણ-કુબેર.

લોકવિરુદ્ધવ્યાઓ : લોકાચારની
દૃષ્ટિએ જે વિરુદ્ધ આચરણ
કહેવાતું હોય, જેમ કે જુગાર-
પરસ્ત્રીગમન વગેરે તેનો
ત્યાગ.

લોકવિરુદ્ધ ત્યાગ : લોકાચારની
દૃષ્ટિએ જે વિરુદ્ધ આચરણ
કહેવાતું હોય, જેમ કે જુગાર-
પરસ્ત્રીગમન વગેરે, તેનો
ત્યાગ.

લોકવ્યાપી : જે દ્રવ્યો સમસ્ત ચૌદ
રાજલોકમાં વ્યાપીને રહે છે
તેવાં દ્રવ્યો, ધર્માસ્તિકાય
વગેરે.

લોકસંજ્ઞા : લોકવ્યવહારને માત્ર
અનુસરનારી જે બુદ્ધિ, જેમ કે
પીપળાને પૂજવો, જેટલા પથ્થર
એટલા દેવ માનવા.

લોકાકાશવ્યાપી : ચૌદ રાજ પ્રમાણ
જે લોકરૂપ આકાશ છે તેમાં
વ્યાપીને રહેનારાં ધર્માસ્તિ-
કાયાદિ દ્રવ્યો.

લોકાગ્ર ભાગ : ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ
જે આ લોક છે તેનો અગ્રભાગ.

લોકાગ્રભાગે સ્થિત : લોકના સૌથી
ઉપરના ભાગે રહેલા સિદ્ધો
છે.

લોકાન્તિક દેવો : પાંચમા દેવલોકની
બાજુમાં રહેનારા, સારસ્વતાદિ

નામવાળા, પરમપવિત્ર દેવો,
ભગવાનને દીક્ષા લેવાની
વિનંતી કરવાના આચારવાળા.

લોકલોકપ્રકાશી : લોક અને અલોક-
માં સમસ્ત જગ્યાએ પ્રકાશ
પાથરનાર જે જ્ઞાન તે, (કેવલ-
જ્ઞાન).

લોકોત્તર ધર્મ : સંસારના સુખથી
વિમુખ, આત્મસુખની અપેક્ષા-
વાળો ધર્મ.

લોચ કરવો : સાધુ-સાધ્વીજી
મહારાજાઓ વર્ષમાં ઓછામાં
ઓછી ૧ વાર, સંવચ્છરી
પહેલાં માથાના વાળ હાથથી
જ ખેંચી લેવા દ્વારા મુંડન
કરાવવું તે.

લોભ કરવો : આસક્તિ, સ્પૃહા,

વાંછા, ઈચ્છા કરવી, પ્રેમ
કરવો વસ્તુની અતિશય
ઝંખના.

લોભાન્વિત પુરુષ : લોભથી ભરેલો
પુરુષ, લોભી જીવ, જેમ કે
મમ્મણશેઠ.

લોભાહાર : શરીરના ઝુંવાટાથી
લેવાતો આહાર, વાયુ-દવા
વગેરે.

લોહાગ્નિવત્ : જેમ લોહું અને અગ્નિ
એકમેક છે તેમ જીવ અને કર્મ
પણ એકમેક છે.

લૌકિક ધર્મ : સંસારસુખની
અભિલાષાએ કરાતો ધર્મ,
અથવા લોકના વ્યવહારો
આચરવા પૂરતો કરાતો ધર્મ.

વ

વંશાનારકી : સાત નારકીઓમાં
બીજી નારકી.

વકગતિ : એક ભવથી બીજા ભવમાં
જતા જીવને સમશ્રેણીને બદલે
આકાશપ્રદેશોમાં વળાંક લેવો
પડે તે.

વક - જડ : અવસર્પિણીમાં અંતિમ
તીર્થંકરના અનુયાયીઓ કુતર્ક
કરનારા વાંકા અને બુદ્ધિથી જડ

છે, મૂર્ખ છે.

વચનયોગ : ભાષા છોડવા માટે
આત્મપ્રદેશોમાં થતી બોલવાની
ક્રિયા.

વચનક્ષમા : “ક્ષમા રાખવી” એમ
તીર્થંકરભગવન્તોનું વચન
(આજ્ઞા) છે એમ માની ક્ષમા
રાખે તે.

વચનાતિશય : સામાન્યપણે લોકમાં

કોઈની પણ ન સંભવી શકે તેવી ઉત્તમ ૩૫ ગુણોવાળી સર્વોત્તમ જે વાણી તે.

વચનોચ્ચાર : શબ્દો-વચનો બોલવાં તે, (પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોનો વચનોચ્ચાર કરતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ ૧૪મા ગુણ-સ્થાનકનો હોય છે.)

વજ્રઘ્નનાયકસંઘયણ : જે હાડકામાં મર્કટબંધ-પાટો અને ખીલી મારેલા જેવી અતિશય ઘણી જ મજબૂતાઈ હોય તે પ્રથમ સંઘયણ.

વજ્રસ્વામીજી : જેઓએ બાલ્યવયમાં ઘોડિયામાં સાધ્વીજીના મુખે ભણાતાં શાસ્ત્રો સાંભળી ૧૧ અંગની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી તે.

વડી દીક્ષા : અવસર્પિણી કાળમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના શાસનમાં છ મહિનાની અંદર યોગ્યતા લાગવાથી ફરીથી અપાતી પાંચ મહાવ્રતોના ઉચ્ચારણપૂર્વકની દીક્ષા.

વનસ્પતિકાય : ઝાડ-ફૂલ-ફળ-શાખા-પ્રશાખા વગેરે વનસ્પતિરૂપે છે કાયા જેની એવા જીવો, આ પ્રત્યેક-સાધારણ બે પ્રકારે છે.

વનિતાવૃન્દ : સ્ત્રીઓનો સમૂહ, નારીઓનું ટોળું.

વન્દન આવશ્યક : છ આવશ્યકોમાંનું ત્રીજું આવશ્યક, ગુરુજીને નમવું.

વન્ધ્યબીજ : જે બીજમાં ફળ બેસે નહીં તે, ઉગાડવા છતાં અંકુરા-ને માટે અયોગ્ય.

વન્ધ્યા સ્ત્રી : જે સ્ત્રીને પુરુષનો યોગ થવા છતાં પણ સંતાન-પ્રાપ્તિ ન થાય તે, સંતાન-પ્રાપ્તિમાં અયોગ્ય સ્ત્રી.

વમન થવું : ઊલટી થવી, કરેલું ભોજન મુખથી ઉદાનવાયુ દ્વારા બહાર આવે તે, તપાચારના અતિચારમાં “વમનહુઓ” શબ્દ આવે છે તે.

વયોવૃદ્ધ : ઉંમરમાં ઘણા ઘરડા થયેલા, અનુભવી પુરુષો.

વરસીદાન : પ્રભુ જ્યારે જ્યારે દીક્ષા લે છે ત્યારે ત્યારે એક વર્ષ સુધી દીન-દુષ્ણિયાઓને સતત દ્રવ્યનું (ઘન-વસ્ત્ર-આદિનું) દાન આપે છે તે.

વર્ગણા : સરખેસરખા પરમાણુ-ઓવાળા સ્કંધો, અથવા તેવા સ્કંધોનો સમૂહ. તેના ઔદારિકાદિ ૮ ભેદો છે. ઔદારિક શરીરને યોગ્ય સ્કંધો

તે ઔદારિકવર્ગણા ઇત્યાદિ.

વર્તનાકાળ : જીવ-અજીવ આદિ કોઈ પણ દ્રવ્યોનું વિવક્ષિત તે તે પર્યાયમાં વર્તવું તે વર્તના, જેમ કે જીવનું “મનુષ્યપણે” વર્તવું તે મનુષ્યપણાનો કાળ.

વર્તમાન ચોવીસી : ભરતક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીકાળમાં ઋષભદેવ પ્રભુથી મહાવીરસ્વામી પ્રભુ સુધીના થયેલા ચોવીસ તીર્થંકર ભગવન્તો તે.

વર્ધમાન તપ : જે તપ પછી પછી વધતો જાય તે, એક આયંબીલ પછી ઉપવાસ, બે આયંબીલ પછી ઉપવાસ, એમ ૩-૪-૫ આયંબીલ કરતાં કરતાં છેવટે ૧૦૦ આયંબીલ પછી ઉપવાસ. કુલ ૫૦૫૦ આયંબીલ અને ૧૦૦ ઉપવાસ.

વર્ધમાન સ્વામી : આ ચોવીસીના ચોવીસમા તીર્થંકર પ્રભુ, ચરમતીર્થપતિ.

વર્ધધર પર્વત : સીમાને ધારણ કરનારા પર્વત. ભરતાદિ છ ક્ષેત્રોની જે સીમા છે તેની વચ્ચે વચ્ચે આડા આવેલા પર્વતો, (૧) હિમવંત, (૨) મહાહિમવંત, (૩) નિષધ, (૪) નીલવંત, (૫) રૂકિમ (૬)

શિખરી પર્વત.

વલયાકૃતિ : ચૂડી (બંગડી)ના જેવા કરતા ગોળાકારે લવણસમુદ્રાદિ દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલા છે. જેઓની વચ્ચે બીજા દ્વીપાદિ હોય અને પોતે બંગડીની જેમ ગોળાકારે હોય તે.

વહોરાવતા : આપતા, ભક્તિના ભાવપૂર્વક દાન કરતા, સાધુ-સંતોને ઉદ્દાસપૂર્વક આપતા.

વક્ષસ્કાર પર્વત : મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આઠ આઠ વિજયોની વચ્ચે આવેલા ૪-૪-૪-૪=૧૬ પર્વતો, પ્રારંભમાં ઊંચાઈ ઓછી, છેડે વધારે, જેથી છાતી બહાર કાઢી હોય તેવા.

વાઉકાય જીવો : પવનના જીવો, પવનરૂપે જીવો, પવન એ જ જીવ.

વાક્તાણ્ડવ : બોલવાની હોશિયારી, બોલવાની ચતુરાઈ, સતત બોલવું.

વાક્વિલાસ : વાણીનો વિલાસમાત્ર, નિરર્થક શબ્દપ્રયોગ.

વાચના : ગુરુજીની પાસે શિષ્યોનું ભણવું, ગુરુજી ભણાવે તે. પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાંનો પહેલો સ્વાધ્યાય.

વાચ્ય અર્થ : જે શબ્દથી જે કહેવા

જેવું હોય તે, જેમ કે ગંગા એટલે ગંગા નદી, નૃપ એટલે રાજા, સુવર્ણ એટલે સોનું.

વાચ્યવાચકભાવ : શબ્દ એ વાચક છે અને તેનો અર્થ એ વાચ્ય છે. તે બંનેની વચ્ચેનો જે સંબંધ તે વાચ્યવાચકભાવ.

વાત્સલ્યભાવ : પ્રેમભાવ, નિર્દોષ પ્રેમ, સ્વાર્થ વિના નાના ઉપર કરાયેલી હાર્દિક લાગણી તે.

વાદવિવાદ : ચર્ચા, ખંડન મંડન, કોઈ પણ પક્ષની વાત રજૂ કરવી તે વાદ, તેનો વિરોધ કરી સામે પ્રતિસ્પર્ધી વાત રજૂ કરવી તે વિવાદ, ધર્મચર્ચા.

વાદીપ્રતિવાદી : વાત રજૂ કરનાર તે વાદી, તેનો વિરોધ કરનાર તે પ્રતિવાદી.

વામનસંસ્થાન : જે શરીરમાં હાથ, પગ, માથું અને પેટ આ ચાર મુખ્ય અંગો પ્રમાણસર હોય, પરંતુ શેષ અંગો પ્રમાણસર ન હોય તેવી શરીરની રચના.

વાયણા (વારણા) : અહિત કાર્યમાં પ્રવર્તતા શિષ્યોને ગુરુજીએ સમજાવીને રોકવા તે, ચાર પ્રકારની સાધુસમાચારીમાંની આ બીજી સમાચારી જાણવી.

વારાંગના : વેશ્યા, વારાફરતી પુરુષોની સાથે સંયોગ કરનારી સ્ત્રી.

વારિષેષ : એક વિશિષ્ટ મુનિ.

વાલુકાપ્રભા : સાત નારકીમાંની ત્રીજી નારકી.

વાસક્ષેપ : ચંદનનો મંત્રિત કરેલો ભુક્કો, મંત્રિત ચૂર્ણ, જાણે તેનાથી ગુણોનો આત્મામાં વસવાટ થતો હોય તે.

વાસુદેવ રાજા : વસુદેવના પુત્ર, કૃષ્ણમહારાજ, અથવા ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં થતા ૯ વાસુદેવો, અર્ધભરતખંડના સ્વામી.

વિકલાંગ : ઓછા અંગવાળો આત્મા, ખોડખાંપણવાળો આત્મા.

વિકલાદેશ : બીજા નયોનો અપલાપ કર્યા વિના કોઈ પણ વિવક્ષિત એક નયથી વાત કરવી તે.

વિકલેન્દ્રિય : બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય આ ત્રણ, અથવા ઓછી ઈન્દ્રિયોવાળા જીવો.

વિકારવાસના : શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલી ભોગોની અભિલાષા, કામની ઉત્તેજના, વિષય-ભોગની અતિશય ઈચ્છા.

વિખવાદ થવો : ઝઘડો થવો, પરસ્પર કલેશ થવો, પરસ્પર મન ઊંચાં થવાં.

વિખૂટા પડવું : જુદા પડવું, અલગ થવું (જીવ અને કર્મનું અલગ થવું).

વિગઈ : શરીરમાં વિકાર કરે તે, નરકાદિ વિગતિમાં લઈ જાય તે, ઘી આદિ ૬ લઘુ વિગઈ, અને માંસ વગેરે છ મહા-વિગઈ.

વિગ્રહગતિ : એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં વચગાળામાં જીવનું પંક્તિપ્રમાણે અથવા વક્તાએ જે ગમન થાય તે.

વિઘ્નજય : કોઈપણ આરંભેલા કાર્યમાં આવતાં વિઘ્નોને જીતવાં.

વિઘ્નહર : વિઘ્નોને હરનારું, વિઘ્નોને દૂર કરનારું, મહા-પ્રભાવશાળી મંત્રાક્ષરમય, ઉવસગ્ગહરં, ભક્તામર આદિ સ્તોત્રો.

વિચારવિનિમય : પરસ્પર વિચારોની આપ-લે કરવી, આગ્રહ વિના વસ્તુતત્ત્વ પૂર્વાપર સંકલના-પૂર્વક વિચારવું.

વિચિકિત્સા : દવા કરાવવી, સારવાર લેવી, ઔષધાદિ કરવાં.

વિચ્છેદ થવો : વિનાશ થવો, પૂર્ણ થવું, સમાપ્ત થવું.

વિજાતીય વાયુ : પરસ્પર મેળ ન મળે, રોગ ઉત્પન્ન કરે તેવો વાયુ, અથવા શરીરની અંદરથી નીકળતો વાયુ અચિત્ત અને બહાર રહેલો વાયુ સચિત્ત એમ પરસ્પર વિજાતીય.

વિજાતીય સ્વભાવ : પરદ્રવ્યના સ્વભાવને અનુસરવું, તે વાળા બનવું, પરદ્રવ્યના સ્વભાવમાં ચાલ્યા જવું.

વિતર્ક : શબ્દનો અર્થ વિરુદ્ધ તર્ક, તર્કની સામે તર્ક કરવો તે થાય છે. શુકલધ્યાનમાં વિતર્ક એટલે શ્રુતજ્ઞાન. તર્ક-વિતર્કો દ્વારા પ્રાપ્ત કરાતું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ શ્રુતજ્ઞાન.

વિદ્યાચારણ મુનિ : વિદ્યા-જ્ઞાનના બળે આકાશમાં છે વેગવાળી ગતિ જેની તે.

વિદ્યાપ્રવાદપૂર્વ : જેમાં મંત્રો-તંત્રો અને અનેક વિદ્યાઓ-લબ્ધિઓનું વર્ણન છે. તે ચૌદ પૂર્વો-માંનું એક પૂર્વ.

વિધિનરપેક્ષ : જે આત્માઓ અવિધિ સેવે છે અને તેના જ રસિક છે તથા જે નથી કરતા તેના કરતાં તો અમે ઘણા સારા

છીએ એવું જેઓ માનવહન કરે છે તેઓ વિરાધક છે :

વિધિપ્રધાન : ધર્મકાર્યોમાં જે જે વિધિ સાચવવાની કહી હોય તે વિધિ બરાબર સાચવવી તે, તે પૂર્વકનું જે જ્ઞાન અને કાર્ય.

વિધિવિધાન : વિધિપૂર્વક કરાતાં ધર્મકાર્યોના પ્રકારો.

વિધિસાપેક્ષ : જે આત્માઓ અજ્ઞાનતાથી અવિધિ સેવે છે, પરંતુ તેઓને પોતાના અવિધિ-સેવનનું ઘણું જ દુઃખ છે અને કોઈ જ્ઞાની વિધિ સમજાવે તેની પૂર્ણ અપેક્ષા છે તેઓ આરાધક છે.

વિધેયાત્મક : “આ કાર્ય કરવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે હકારાત્મક પ્રતિપાદન.

વિધ્યાતસંક્રમ : કર્મોની જે જે ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો બંધ જે જે સ્થાને ભવના કારણે અથવા ગુણના કારણે અટક્યો હોય તેવાં કર્મોને તેના સજાતીય કર્મોમાં પલટાવવું તે. જેમકે દેવો દેવગતિ અને નરકગતિનો સંક્રમ મનુષ્યગતિમાં કરે તે, અથવા ચોથે ગુણઠાણે અનં. નો સંક્રમ.

વિધ્વંસ : વિનાશ, સમાપ્તિ,

પૂર્ણાહુતિ.

વિનય : નમ્ર સ્વભાવ, વડીલો અને ઉપકારીઓ પ્રત્યે ગુણજ્ઞ સ્વભાવ, છ અભ્યંતર તપમાંનો ૧ તપ.

વિનયસંપન્નતા : જીવમાં વિનયી-પણાની પ્રાપ્તિ થવી. વિનય-યુક્તતા.

વિનયોગ કરવો : વાપરવું, ઉપયોગ કરવો, વપરાશ, પ્રાપ્ત શક્તિનો સદુપયોગ કરવો.

વિનીતાવિનીત : વિનય અને અવિનયવાળા બે શિષ્યો, તેઓની વચ્ચે વૈનયિકી બુદ્ધિ-સંબંધી હાથીના પગલાનું દૃષ્ટાન્ત જાણવું.

વિપર્યય થવો : ઊલટું સમજાઈ જવું, મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી ધર્મકાર્યમાં અને જિનેશ્વર પ્રભુ ઉપર વિપરીત ભાવ થાય તે.

વિપાકવિચય : “પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોનાં ફળો ધોર અતિધોર છે” ઈત્યાદિ વિચારવું, ધર્મધ્યાનના ૪ ભેદોમાંનો ૧ ભેદ.

વિપાકક્ષમા : ક્રોધનું ફળ અતિશય ભયંકર છે, તેનાથી બંધાયેલાં કર્મોનું ફળ દુઃખદાયી છે એમ વિચારી ક્ષમા રાખવી તે, ક્ષમાના પાંચ ભેદોમાંની ૧

ક્ષમા.

વિભંગજ્ઞાન : મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્મા-ઓને થયેલું વિપરીત એવું અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન જે મિથ્યાદૃષ્ટિ પાત્રના કારણે વિભંગ.

વિભાગ થવો : ટુકડા થવા, બે ભાગ થવા, તેનું નામ “વિભાજિત” કહેવાય છે.

વિભાવદશા : આ આત્માનો ક્રોધ-માનાદિ કષાયને વશ જે પરિણામ તે, અથવા પુદ્ગલથી થતો સુખ-દુઃખમાં રતિ-અરતિનો જે પરિણામ તે.

વિભાવસ્વભાવ : આત્મા સ્વયં અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણમય છે, તે સ્વભાવ કર્મોથી આવૃત થતાં પૌદ્ગલિક ભાવોને આધીન થવું તે.

વિભ્રમ : વસ્તુ હોય તેનાથી ઊલટ-સૂલટ, અસ્તવ્યસ્ત જણાય તે, જેમકે ઝંઝવાના જળમાં જલ-જ્ઞાન થવું તે.

વિમાસણ : વિચારમાં ગૂંથાઈ જવું, ઊંડા વિચારવિશેષ.

વિયોગ : જુદા થવું, અલગ પડવું, છૂટા પડવું.

વિરતિ : ત્યાગ, વસ્તુ ત્યજી દેવી,

વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, વિરમણ.

વિરતિધર : ત્યાગી આત્માઓ, દેશથી વિરતિ લેનારા શ્રાવક અને શ્રાવિકા તથા સર્વથા વિરતિ લેનારા સાધુ અને સાધ્વીજી.

વિરમણ કરવું : અટકવું, છોડી દેવું, સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત, વિરમણ પ્રત એટલે મોટા જીવોની (ત્રસજીવોની) હિંસાથી અટકવાવાળું પ્રત.

વિરહકાળ : આંતરું થવું, વસ્તુની પ્રાપ્તિ પછી ફરી પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધીનો કાળ, જેમ કોઈ જીવ મોક્ષે ગયા પછી બીજો કોઈ જીવ મોક્ષે ન જાય તેવો વધુમાં વધુ કાળ છ માસ તે વિરહકાળ.

વિરહવેદના : એક વસ્તુનો વિયોગ થયા પછી તેના વિયોગથી થતો શોક તથા થતું દુઃખ, જેમ કે પતિ-પત્નીને વિયોગથી થતું દુઃખ.

વિરાધના થવી : પાપ લાગવું, ભગવાનની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કાર્ય કરવું, આશાતના કરવી, હિંસા-જૂઠ આદિ પાપકાર્યો કરવાં

વિલય થવો : નાશ થવો, વિધ્વંસ

થવો, પૃથ્વીનો વિલય =
પૃથ્વીનો નાશ.

વિલક્ષણતા : વિપરીતતા, ઊલટા-
પણું, જે પદાર્થમાં જે વસ્તુની
કલ્પના કરી હોય, તેનાથી
ઊલટાં ચિહ્નો દેખાવાં.

વિલાસ કરવો : મોજ કરવી, આનંદ
માનવો, સંસારિક સુખમાં
સુખબુદ્ધિ કરવી.

વિવક્ષા : પ્રધાનતા, વસ્તુમાં અનેક
ગુણધર્મો હોવા છતાં બીજાને
ગૌણ કરી અમુક ધર્મને પ્રધાન
કરવા તે, જેમકે સાકર કેવી ?
ગળી, મીઠું કેવું ? ખારું,
ઈત્યાદિ.

વિવક્ષિત ધર્મ : વસ્તુમાં અનંતધર્મો
હોવા છતાં પણ જે ધર્મની
પ્રધાનતા કરવામાં આવે તે
ધર્મ, જેમકે ભ્રમર કાળો છે.

વિવાદ : ચર્ચા, તર્કવિતર્ક, ઝઘડો,
સામસામી દલીલ કરવી તે,
જેમકે ધર્મવિવાદ, વાદવિવાદ,
કર્મવિવાદ વગેરે.

વિવિક્ત વસવાટ : મનુષ્ય-પશુ-પક્ષી
વિનાના સ્થાનમાં વસવાટ
કરવો તે, એકાન્ત, નિર્જન-
ભૂમિમાં રહેવું.

વિવેક : ઉચિત આચરણ કરવું, જ્યાં
જે હિતકારી હોય, અથવા

શોભાસ્પદ હોય તેવું આચરણ
કરવું તે.

વિવેકી મનુષ્ય : જ્યાં જે શોભાસ્પદ
હોય ત્યાં તેનું આચરણ
કરનાર.

વિશારદ : પંડિત, વિદ્વાન, કલાના
જાણકાર. “મંતમૂલવિસારવા”

વિશિષ્ટ પ્રતિભાસંપન્ન : સામાન્ય
માણસમાં ન સંભવી શકે તેવા
તેજથી યુક્ત.

વિશિષ્ટ સામર્થ્ય : સામાન્ય માણસમાં
ન સંભવી શકે તેવું બળ.

વિશેષગુણ : જે ગુણ સર્વ દ્રવ્યોમાં
ન હોય, પરંતુ અમુક જ દ્રવ્યમાં
હોય તે.

વિશેષાવશ્યક (મહાભાષ્ય) : શ્રી
જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ-
સૂરિજીનો સામાયિક આવશ્યક
ઉપર બનાવેલો મહાગ્રંથ.

વિશેષોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલા
વિશેષ ધર્મને જાણવાવાળો
ઉપયોગ, આનું જ નામ
જ્ઞાનોપયોગ અને સાકારોપ-
યોગ પણ છે.

વિષમ પરિસ્થિતિ : પ્રતિકૂલ
વાતાવરણ, સહન ન થઈ શકે
તેવા સંજોગો, મુશ્કેલીભર્યું
કાર્ય.

વિષમાવગાહી સિદ્ધ : જે સિદ્ધ-પરમાત્મા બીજા સિદ્ધ-પરમાત્માઓની સાથે એક-બે-ત્રણ આદિ આકાશપ્રદેશોથી જુદી અવગાહના ધરાવે છે તે, સરખેસરખા આકાશમાં નહીં રહેલા સિદ્ધો.

વિષયપ્રતિભાસ (જ્ઞાન) : જ્યાં માત્ર જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી વિષય બરાબર આવડે છે, બોલી શકે છે, સમજાવી શકે છે પરંતુ દર્શનમોહનીય અને ચરિત્ર-મોહનીયનો ક્ષયોપશમ ન હોવાથી તેના ઉપર રુચિ અને આચરણ નથી તે.

વિષયાભિલાષ : પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં વિષયસુખોને ભોગવવાની ઈચ્છા, આનું જ નામ “વિષય-વાસના” પણ છે.

વિસંયોજના : મોહનીયકર્મમાં અનંતાનુબંધી ૪ કર્મોનો નાશ કર્યો છે પરંતુ તેના બીજભૂત મિથ્યાત્વમોહનીય કર્માદિ ૩ દર્શનમોહનીયનો નાશ કર્યો નથી, જેના કારણે પુનઃ અનંતાનુબંધી બંધાવાનો સંભવ છે તેવો અનંતાનુબંધીનો ક્ષય.

વિસંવાદ થવો : પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત ઊભી થવી, વિરુદ્ધ વાતાવરણ

સર્જાવું.

વિસંવાદી લખાણ : પૂર્વાપર વિરુદ્ધ લખાણ, આગળ-પાછળ જુદું-જુદું પરસ્પર વિરોધ આવે તેવું લખાણ, એ જ રીતે પૂર્વાપર વિરુદ્ધ બોલવું તે વિસંવાદી વચન.

વિસ્તાર : ફેલાવો, પાથરવું, ધર્મ-વિસ્તાર = ધર્મનો ફેલાવો થવો.

વિસ્તૃત ચર્યા : ઘણા જ વિસ્તારવાળી ધર્મચર્યા, આદિ ચર્યાઓ.

વિહાયોગતિનામ (કર્મ) : શરીરમાં પગ દ્વારા ચાલવાની જે કળા તે, તેના શુભ અને અશુભ બે ભેદ છે. હાથી, બળદ અને હંસ જેવી જે ચાલ તે શુભ અને ઊંટ-ગધેડા જેવી જે ચાલ તે અશુભ.

વિહારભૂમિ : સાધુ-સંતોને ધર્મકાર્ય કરવા માટે આહારાદિની અનુકૂળતાવાળી વિચરવાની જે ભૂમિ તે વિહારભૂમિ.

વિહુચરયમલા : જે પરમાત્માએ “રજ” અને “મેલ” ઘોઈ નાખ્યા છે તે.

વિક્ષેપ કરવો : કાર્ય કરનારાને વિઘ્ન કરવું, અંતરાય પાડવો.

વિક્ષેપણી કથા : જે કોઈ વ્યાખ્યાન

કે વાર્તાલાપમાં અન્ય વ્યક્તિ-ઓનું સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે ભારોભાર ખંડન જ આવતું હોય તેવું વ્યાખ્યાન અથવા તેવો વાર્તાલાપ.

વીતરાગતા : જેના આત્મામાંથી રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન આદિ દોષો ચાલ્યા ગયા છે તેવી સંપૂર્ણ નિર્દોષ અવસ્થા, આનું જ નામ “વીતરાગ દશા” પણ કહેવાય છે.

વીતરાગપ્રણીત (તત્ત્વ) : વીતરાગ પરમાત્માએ બતાવેલું જે તત્ત્વ.

વીતરાગપ્રણીત ધર્મ : વીતરાગ પરમાત્માએ બતાવેલો જે ધર્મ.

વીરપુરુષ : બહાદુર પુરુષ, બળવાન પુરુષ, ઉપસર્ગોમાં ટકી રહેનાર.

વીર્ય : શક્તિ, બળ, પુરુષતત્ત્વ, શુક, પુરુષશક્તિ.

વીર્યાચાર : પોતાના શરીરમાં પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિનું ધર્મકાર્યમાં વાપરવું, શક્તિ છુપાવવી નહીં તથા ઉક્લંધન કરવું નહીં.

વૃત્ત : બનેલું, થયેલું, ચરિત્ર, વૃત્તાંત એટલે કથા; થાળી જેવો ગોળ.

વૃત્તિસંક્ષેપ : ઈચ્છાઓને કાબૂમાં લેવી, ઈચ્છાઓ ઉપર કંટ્રોલ

કરવો. ઈચ્છાઓને દાબવી, છ બાહ્ય તપમાંનો એક તપવિશેષ.

વૃદ્ધાનુગ્રામી : વડીલોને અનુસરવું, ઉપકારીઓની પાછળ ચાલવું.

વૃદ્ધાવસ્થા : ઘડપણ, પાકી ગયેલી વય, જરાવસ્થા.

વેદ : બ્રાહ્મણાદિમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મ-શાસ્ત્રો, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ વગેરે.

વેદનાસમુઘ્યાત : શરીરમાં અસાતા-વેદનીયના ઉદયથી પીડા થાય ત્યારે સર્વ આત્મ-પ્રદેશો સ્થિર કરી, સમભાવ રાખી, પીડા ભોગવી, અસાતાનાં દલીકોનો જલ્દી તરત નાશ કરવો તે.

વેદનીય કર્મ : સાતા-અસાતારૂપે ભોગવાય તેવું ત્રીજું કર્મ.

વેધકતા : રાધાપૂતલી વીંધીને વિજય મેળવનાર, વેધકતા વેધક લહે મન.”

વેરઝેર : પરસ્પર વૈમનસ્ય, અંદર-અંદરની દાઝ-ઈર્ષ્યા.

વૈક્રિય શરીર : એક શરીર હોતે છતે બીજાં અનેક શરીરો બનાવવાની જે લબ્ધિ-શક્તિ તે, નાનાંમોટાં આદિ નવાં નવાં આકારે શરીરો બનાવવાં.

વૈક્રિય સમુઘ્યાત : વૈક્રિય શરીર બનાવતી વખતે આત્મપ્રદેશો

સ્થિર કરી, બીજા શરીરની રચના કરી, તેમાં આત્મપ્રદેશો સ્થાપી, તે શરીર ભોગવવા દ્વારા વૈ. શ. નામકર્મનો વિનાશ કરવો તે.

વૈદક શાસ્ત્ર : જેમાં શરીરના રોગોની ચિકિત્સા બતાવેલી હોય તેવું આયુર્વેદસંબંધી શાસ્ત્ર.

વૈનયિકી બુદ્ધિ : ગુરુજીનો વિનય કરવાથી તેમની પ્રસન્નતા દ્વારા શિષ્યોમાં વધતી બુદ્ધિ.

વૈમાનિક દેવ : ઉચ્ચ કોટિના દેવો, ૧૨ દેવલોકોમાં, (દિગંબર-સંપ્રદાય પ્રમાણે ૧૬ દેવલોકો-માં) તથા ત્રૈવેયક-અનુત્તરમાં રહેનારા દેવો.

વૈયધિકરણ્ય : વિરુદ્ધ અધિકરણમાં રહેનાર, સાથે નહીં રહેનાર, ભિન્ન ભિન્ન જગ્યાએ રહેનાર, જેમ કે જળ અને અગ્નિ.

વૈયાવચ્ચ : ગુરુજી, વડીલો, ઉપકારીઓ, તપસ્વીઓ અને માંદા-રોગી આત્માઓની સેવા, ભક્તિ, સારવાર કરવી તે.

વૈરાનુબંધ : પૂર્વભવોનું પરસ્પર વૈર, જેમકે અગ્નિશર્મા-કમઠ વગેરે.

વૌસિરામિ : હું આવાં પાપોથી મારા આત્માને દૂર કરું છું.

વ્યંગવચન : મીઠી ભાષા બોલતાં બોલતાં ઝેર ઓકવું. મનમાં ધારેલા કોઈ ગુપ્ત અર્થને ગુપ્ત રીતે કહેતું અને બહારથી સારું દેખાતું વચન.

વ્યંજન : કક્કો, બારાખડી, અથવા શાક, વસ્તુઓ જેનાથી વિશેષ અંજિત (રસવાળી) થાય તે. કકારાદિ અક્ષરો. એકલા જે ન બોલી શકાય સ્વર સાથે જ બોલાય તે.

વ્યંજનપર્યાય : છએ દ્રવ્યોમાં રહેલા (કંઈક દીર્ઘકાળવર્તી) સ્થૂલ પર્યાયો, જેમકે મનુષ્યના બાલ, યુવત્વ અને વૃદ્ધત્વ પર્યાય.

વ્યંજનાવગ્રહ : જ્યાં ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયોનો માત્ર સંયોગ (સન્નિકર્ષ) જ છે, પરંતુ (સ્પષ્ટ) બોધ નથી, માત્ર નવા શરાવલામાં નખાતાં જલ-બિન્દુઓની જેમ અવ્યક્ત બોધ છે તે.

વ્યંતરદેવ : દેવોની એક જાત, જે હલકી પ્રકૃતિવાળી છે. મનુષ્ય-લોકથી નીચે વસે છે, દેવ હોવા છતાં માનવની સ્ત્રીઓમાં મોહિત થઈ વળગે છે. માટે અંતર (માનમોભા) વિનાના.

વ્યતિરેકધર્મ : વસ્તુ ન હોતે છતે

જે ધર્મ ન હોય તે, જેમકે આ ગાઢ જંગલમાં મનુષ્ય ન હોવાથી, (૧) ખરજ ખણવી. (૨) હાથપગ હલાવવા, (૩) વગેરે ધર્મો નથી. તે વ્યતિરેક ધર્મો

વ્યતિરેક વ્યભિચાર : જ્યાં સાધ્ય ન હોય છતાં હેતુ હોય, તે વ્ય. વ્ય. જેમ કે વક્ત્રિ ન હોય તો પણ પ્રમેયત્વનું હોવું.

વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ : જ્યાં જ્યાં સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યાં ત્યાં સાધનનો પણ અભાવ હોય તે, જેમ કે વક્ત્રિ ન હોય ત્યાં ધૂમ પણ ન જ હોય.

વ્યય થવો : વિનાશ થવો, નિરર્થક ચાલ્યું જવું.

વ્યવસાય કરવો : પ્રયત્ન કરવો, વેપાર કરવો, કાર્યવાહી આચરવી.

વ્યવહાર કરવો : લેવડ-દેવડ કરવી, આપ-લે કરવી, સંબંધો બાંધવા.

વ્યવહારનય : વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરે, ભેદને મુખ્ય કરે, ઉપચારને પણ સ્વીકારે, આરોપિત ભાવને પણ માન્ય રાખે, બાહ્ય ભાવ. અભૂતાર્થતા, જેમ કે

જીવોના બે ભેદ ત્રસ અને સ્થાવર. સોનું વરસે છે. ધી જ આયુષ્ય છે. હું કાળો-ગોરો-રૂપાળો છું. આત્મા જ સુખ-દુઃખાદિ અને ધરાદિનો કર્તા છે.

વ્યવહારરાશિ : જે જીવો એક વખત નિગોદનો ભવ છોડી બીજો ભવ પામી પુનઃ નિગોદ આદિમાં ગયા છે તેવા જીવો.

વ્યાપ્ત : વ્યાપીને સર્વત્ર રહેનાર, જેમ કે ધર્માસ્તિકાય લોકવ્યાપ્ત છે. એટલે સમગ્ર લોકમાં વ્યાપીને રહેનાર છે.

વ્યાપ્તિ : જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્યનું અવશ્ય હોવું અથવા જ્યાં સાધ્યાભાવ હોય ત્યાં હેતુના અભાવનું હોવું. તે બે પ્રકારે છે (૧) અન્વય-વ્યાપ્તિ, (૨) વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ.

વ્યાબાધા : પીડા, દુઃખ, અવ્યા-બાધસુખ એટલે પીડા વિનાનું સુખ.

વ્યુત્પત્તિગર્ભિત અર્થ : ધાતુ અને પ્રત્યયથી વ્યાકરણના નિયમોને અનુસારે થયેલો વાસ્તવિક જે અર્થ તે, જેમ કે નૃન્ પાતીતિ નૃપ:

શંકાકુશંકા : પરમાત્માનાં વચનોમાં (જાણવાની બુદ્ધિ વિના) શંકા કરવી, અથવા અશ્રદ્ધાભાવે શંકા કરવી, ખોટી શંકા કરવી તે.

શંકાસ્પદ વિષય : જે વિષય બરાબર બેસતો ન હોય, બરાબર સંગત થતો ન હોય, કંઈક ખૂટતું હોય એમ જ્યાં લાગે તે.

શક્ય પ્રયત્ન : બની શકે તેવો અને તેટલો પ્રયત્ન.

શક્યારંભ : જે કાર્ય કરવું શક્ય હોય તેનો જ આરંભ કરવો તે.

શતકકર્મગ્રંથ : સો ગાથાવાળો કર્મગ્રંથ, પાંચમો કર્મગ્રંથ.

શતાબ્દી મહોત્સવ : સો વર્ષ પૂર્ણ થયાં હોય તેનો મોટો ઓચ્છવ.

શબ્દનય : શબ્દને પકડીને તેની મુખ્યતાએ જે વાત કરે તે, લિંગ-જાતિ-વચનમાં વ્યવહાર-ને વિશેષ પ્રધાન કરે તે.

શબ્દાનુપાત : દેશાવગાસિક પ્રત-ગ્રહણ કર્યા પછી નિયમિત ભૂમિકા બહાર ઊભેલા મનુષ્ય-ને અંદર બોલાવવા માટે ખોંખારો ખાવો, ઉઘરસ ખાવી,

તાળી પાડવી, અવાજ કરવો, શબ્દને બહાર ફેંકવો તે. દશમા પ્રતનો ૧ અતિચારવિશેષ.

શબ્દાનુપાતી : ચાર અકર્મભૂમિમાં આવેલા વૃત્તવૈતાલ્યોમાંનો ૧ પર્વત.

શમભાવ : કષાયોને ઉપશમાવવા પૂર્વકનો જે પરિણામ તે.

શય્યાતરપિંડ : સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજાઓએ જે ગૃહસ્થને ઘેર શય્યા (સંચારો) કર્યો હોય, રાત્રિવાસ રહ્યા હોય, તેના ઘરનો બીજા દિવસે આહાર લેવો તે, સાધુજીવનમાં તેનો ત્યાગ હોય છે.

શય્યાપરિષહ : ગામાનુગામ વિહાર કરતાં શય્યા ઊંચીનીચી ભૂમિ ઉપર હોય, કમ્બર દુઃખે તોપણ સમભાવે સહન કરે તે.

શરાબપાન : દારૂ પીવો તે, મદિરા-પાન, શરાબનું પીવું.

શરાવલું : કોડિયું, ચખ્ખણિયું, માટીનું વાસણ. વ્યંજનાવગ્રહમાં આ શરાવલાનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે.

શરીર : જેનો નાશ થાય તે, શીર્યતે યત્ તત્, નાશવંત.

શરીરચિંતા : શરીરમાં થયેલા રોગો-ની ચિંતા, આર્તધ્યાનના ૪ ભેદોમાંનો એક ભેદ.

શરીરસ્થ : શરીરધારી, શરીરવાળા, શરીરમાં રહેનાર.

શલાકાપુરુષ : સામાન્ય માણસોમાં સર્વોત્તમ પુરુષો, ૨૪ તીર્થંકર ભગવંતો ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ વાસુદેવો, ૯ પ્રતિવાસુદેવો, અને ૯ બળદેવો.

શલાકાપુરુષ (ચરિત્ર) : ઉપર કહેલા ૬૩ ઉત્તમ પુરુષોનાં ચરિત્રો જેમાં લખાયેલાં છે તેવું, કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું બનાવેલું શાસ્ત્ર.

શલ્ય : કપટ, માયા, જૂઠ, બનાવટ.

શલ્યરહિત : કપટ વિનાનું, માયા-જૂઠ વિનાનું, બનાવટ વગરનું.

શાકાહારી : અનાજ, ફળ-ફુટ આદિનો આહાર કરનાર.

શાન્તિનાથ (પ્રભુ) : ભરતક્ષેત્રમાં ૨૪ તીર્થંકરોમાં ૧૬મા ભગવાન.

શારીરિક પરિસ્થિતિ : શરીરસંબંધી સ્થિતિ, શરીરસંબંધી હકીકત.

શાશ્વત સુખ : સદા રહેનારું સુખ, કોઈ દિવસ નાશ ન પામનારું.

શાસન : આજ્ઞા, પરમાત્માની આજ્ઞા

તેમના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવું.

શાસનપ્રેમ : પરમાત્માના શાસન પ્રત્યેનો અતિશય પ્રેમ, બહુમાન.

શાસનરક્ષક (દેવ) : શાસનની રક્ષા કરનારા અધિષ્ઠાદાયક દેવ-દેવીઓ.

શાસ્ત્રકથિત ભાવ : શાસ્ત્રોમાં કહેલા જે ભાવો, કહેલાં જે તત્ત્વો.

શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ભાવ : શાસ્ત્રોમાં નિષેધેલા જે ભાવો, ન કરવા લાયક ભાવો.

શાસ્ત્રવિહિત ભાવ : શાસ્ત્રોમાં કહેલા જે ભાવો, શાસ્ત્રોમાં કહેલાં જે તત્ત્વો.

શિથિલાચાર : ઠીલા આચાર, જે જીવનમાં જે આચારો શોભાપાત્ર ન હોય છતાં તેવા આચાર સેવનાર.

શિલારોપણવિધિ : જિનલાય - જૈનઉપાગ્રય આદિ ધર્મસ્થાનો બંધાવવા માટે પાયો ખોદીને શિલા મૂકવાની જે વિધિ કરાય તે, તેને જ શિલાસ્થાપનવિધિ અથવા શિલાન્યાસવિધિ પણ કહેવાય છે.

શિષ્ય : આજ્ઞા પાળવાને યોગ્ય આજ્ઞાંકિત, ગુરુ પ્રત્યે સદ્ભાવ

વાળો.

શીત લેશ્યા : બળતી વસ્તુને ઠારવા માટેની એક લબ્ધિ.

શીતળનાથ ભગવાન : દશમા તીર્થંકર ભગવાન

શીતળ સ્પર્શ : ઠંડો સ્પર્શ, આઠ સ્પર્શોમાંનો એક સ્પર્શ.

શુકલલેશ્યા : અતિશય ઉજ્જવળ પરિણામ, જાંબૂના દૃષ્ટાન્તમાં ભૂમિ ઉપર પડેલાં જ ખાવાની વૃત્તિવાળાની જેમ.

શુદ્ધ ગોચરી : નિર્દોષ આહારની પ્રાપ્તિ, ૪૨ દોષ વિનાનો આહાર.

શુદ્ધ દશા : સર્વથા મોહ વિનાની આત્માની જે અવસ્થા, અથવા સર્વકર્મ રહિત અવસ્થા. તેને જ શુદ્ધાત્મા કહેવાય છે.

શુભ ભાવ : પ્રશસ્ત કષાયોવાળો માનસિક પરિણામ, દેવ-ગુરુ શાસ્ત્ર અને ધર્મ ઉપરનો રાગવાળો આત્મપરિણામ.

શુભાશીર્વાદ : સામેના આત્માનું ભલું થાય તેવો ઉત્તમ આશિષ.

શુભાશુભકર્મ : સુખ આપે તેવાં પુણ્યકર્મ અને દુઃખ આપે તેવાં પાપકર્મો, એમ ઉભય કર્મો.

શુશ્રૂષા : ધર્મ સાંભળવાની અતિશય

ઉત્કંઠા.

શેષ અંગો : બાકીના અવયવો, જે અંગો પ્રમાણસર હોય તેના વિનાનાં બાકીનાં અંગો કે જે પ્રમાણસર ન હોય તે.

શેષ કર્મો : બાકી રહેલાં કર્મો, જે કર્મોનો ક્ષયાદિ થયો હોય તેના વિના બાકીનાં કર્મો.

શેષ ધર્મો : જે ધર્મની વાત ચાલતી હોય તેનાથી બાકીના ધર્મો.

શૈલેશીકરણ : મેરુપર્વત જેવી સ્થિર અવસ્થા, અયોગીગુણસ્થાનક.

શૈક્ષક : જે આત્માએ હમણાં નવી જ દીક્ષા લીધી હોય તે.

શોકાતુર : શોકથી પીડાયેલા, મનમાં જેને શોક છવાયેલ છે તે.

શોચનીય દશા : શોક કરવા લાયક દશા. શોકયોગ્ય દશા.

શોભાસ્પદ : શોભા ઊપજે તેવું સ્થાન, તેવો મોભો અને તેવું વર્તન.

શૌચધર્મ : શરીર અને મનની પવિત્રતા, દશ યતિધર્મોમાંનો એક ધર્મ, પવિત્ર ધર્માનુષ્ઠાન.

શ્રદ્ધા : વિશ્વાસ, પ્રેમ, આસ્થા, આ જ સત્ય છે જે ભગવન્તે કહ્યું છે.

શ્રવણોન્દ્રિય : શ્રોત્ર, કાન, શબ્દ

સાંભળનારી ઇન્દ્રિય.

શ્રેણી : પંક્તિ, ક્રમસર, આકાશ-પ્રદેશોની પંક્તિ અથવા મોહનીય કર્મને દબાવવાપૂર્વક કે ખપાવવાપૂર્વકની શ્રેણી, દબાવવાવાળી ઉપશમશ્રેણી અને ખપાવવાવાળી ક્ષપક-શ્રેણી.

શ્રુત કેવલી : ચૌદ પૂર્વનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર, એટલું વિશાળ શ્રુતજ્ઞાન કે જાણે કેવલજ્ઞાની જ હોય શું ? તે.

શ્રોત્રેન્દ્રિય : કાન, શબ્દ સાંભળવાનું એક સાધન.

શ્લાઘા : પ્રશંસા, વખાણ, સ્વશ્લાઘા = પોતાની પ્રશંસા.

શ્લિષ્ટ : ચોટેલું, આલિંગન કરાયેલું, વ્યાપ્ત.

શ્લેષ્મ : બળખો, થૂંક, અથવા નાક-કાનનો મેલ.

શ્વેતાંબર : શ્વેત વસ્ત્ર પહેરનાર જૈન સાધુ-સાધ્વીજી.

ષ

ષટ્કાય : છ કાયારૂપે જીવોના ભેદો, પૃથ્વીકાય વગેરે.

ષડશીતિ : ચોથો કર્મગ્રંથ, કે જેની ૮૬ ગાથાઓ છે.

ષડ્ગુણહાનિ-વૃદ્ધિ : છ જાતની હાનિ અને છ જાતની વૃદ્ધિ, અધ્યવસાય સ્થાનોમાં જઘન્ય પ્રથમ અધ્યવસાય સ્થાનથી (૧) અનંત ભાગ અધિક (૨) અસંખ્યાત ભાગ અધિક, (૩) સંખ્યાત ભાગ અધિક, (૪) સંખ્યાતગુણ અધિક,

(૫) અસંખ્યાતગુણ અધિક, (૬) અનંતગુણ અધિક વિશુદ્ધિની વૃદ્ધિ, તેવી જ રીતે ઉપરથી છ જાતની હાનિ સમજવી.

ષડ્સ્થાનક : જૈનદર્શનને માન્ય જીવનાં છ સ્થાનો. (૧) જીવ છે. (૨) જીવ નિત્ય છે. (૩) જીવ કર્મોનો કર્તા છે (૪) જીવ કર્મોનો ભોક્તા છે. (૫) મોક્ષ છે અને (૬) મોક્ષના ઉપાયો છે ઇત્યાદિ.

સંકુચિત દશા : મન ટૂંકું હોવું, ટૂંકું દૃઢ્ય, સંકોચવાળી ભાવના.

સંકેતપચ્ચક્રખાણ : કોઈ ને કોઈ નિશાની ધારીને પચ્ચક્રખાણ કરવું તે, જેમ કે મુટ્ટસી, ગંઠસી, દીપસહિઅં વગેરે.

સંકેતસ્થાન : પરસ્પર મળવા માટે નક્કી કરેલી ભૂમિ, જગ્યા.

સંકોચ થવો : શરમાળપણું, દૃઢ્યમાં રહેલી વાત કહેતાં શરમાવું તે.

સંક્રમણકરણ : જે વીર્યવિશેષથી (શક્તિથી) વિવક્ષિત કર્મને (દાખલા તરીકે સાતા-વેદનીયને) બંધાતા સજાતીય કર્મમાં (અસાતામાં) નાખવું, તે વીર્યવિશેષ સંક્રમણકરણ.

સંક્રમણ થવું : એક કર્મનું સજાતીય એવા બીજા કર્મમાં પલટાવું.

સંકલિષ્ટ પરિણામ : કષાયોવાળા, રાગ-દ્વેષ-મોહ અને અજ્ઞાન-વાળા વિચારો.

સંકલિષ્ટાધ્યવસાયસ્થાનક : કષાયો-વાળા, રાગ-દ્વેષ-મોહ અને અજ્ઞાનવાળા વિચારો.

સંકલિષ્ટાસુર : કષાયોથી ભરેલા વિચારોવાળા દેવો, પરમા-ધામી.

સંગ્રહનય : વિવિધ વસ્તુઓને એકીકરણ કરવાની જે બુદ્ધિ તે. જેમ કે ત્રસ હોય કે સ્થાવર, પરંતુ “સર્વે જીવો છે.”

સંગ્રહસ્થાન : જ્યાં વસ્તુઓનો જથ્થો ભેગો કરવામાં આવ્યો હોય તે.

સંઘ : સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા એમ ચાર પ્રકારનો સંઘ.

સંઘયણ : હાડકાંની રચના, હાડકાંનો બાંધો, તેની મજબૂતાઈ.

સંઘયણનામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી વજ્રઋષભાદિ સંઘયણોની પ્રાપ્તિ થાય તે.

સંઘાત : જથ્થો, સમૂહ, વસ્તુને એકઠી કરવી તે.

સંઘાતન નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોના જથ્થા એકઠા કરાય તે.

સંચિત કર્મ : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મો, પૂર્વે એકઠાં કરેલાં કર્મો.

સંજીવની ઔષધિ : એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ઔષધિ, કે જે ખાવાથી બળદ પણ મનુષ્ય થઈ જાય, લાગેલા ઘા રૂઝાઈ જાય તે.

સંજ્વલન કષાય : અતિશય

આછા-પાતળા કષાય, ચારિત્ર-જીવનમાં પણ કંઈક કલુષિતતા લાવે, યથાખ્યાતચારિત્રને રોકે તે.

સંતાપ કરવો : મનમાં બળવું, મનમાં થઈ ગયેલી ઘટના બાબત ઝૂરવું.

સંથવ : પરિચય, સહવાસ, સંસ્તવ, “સંથવો કુલિંગિસુ”

સંદિગ્ધ : શંકાવાળું, હૃદયમાં શંકા હોય તે, મતિજ્ઞાનના બહુ-અબહુ વગેરે ૧૨ ભેદોમાંનો ૧ ભેદ.

સંદેહાત્મક : ડામાડોળ, અસ્થિર, જે વાતમાં સંદેહ છે તે.

સંપદા : સૂત્રો બોલતાં વિશ્રામ લેવાનાં સ્થાનો, સૂત્રો બોલતાં બોલતાં અટકવાનાં સ્થાનો, જેમ કે નવકારની ૮ સંપદા.

સંપરાય : કષાય, ક્રોધાદિ, સૂક્ષ્મ-સંપરાય = ઝીણો-પાતળો કષાય.

સંપ્રત્યય : સમ્યગ્ નિમિત્ત, સાચું કારણ, સાચો વિશ્વાસ.

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ : પ્રકર્ષને પામેલ અધ્યાત્મયોગ, ક્ષપકશ્રેણી, આત્માની મોહક્ષયવાળી કેવલ-જ્ઞાન નજીકની જે અવસ્થા.

સંભવનાથ ભગવાન : ભરતક્ષેત્રમાં

વર્તમાન ચોવીશીમાં ત્રીજા ભગવાન.

સંભવિત : પ્રાયઃ હોઈ શકે તેવો સંભવ, સંભાવના કરાયેલું.

સંમૂર્છિમ : માત-પિતાના સંયોગ વિના જેનો જન્મ થાય તે.

સંયમસ્થાન : ચારિત્રવાળા જીવોમાં પરસ્પર અધ્યવસાય સ્થાનોની તરતમતા.

સંયોગ થવો : જોડાવું, મળવું, પરસ્પર ભેગા થવું તે.

સંયોગિકભાંગા : બે-ત્રણ-ચાર વસ્તુઓનો સંયોગ કરવાથી જે ભાંગા થાય તે.

સંયોગિક ભાવ : બે-ત્રણ ભાવોનું ભેગું હોવું.

સંયોજનાકષાય : અનંતા સંસારને વધારે તેવો કષાય, અનંતાનુબંધી.

સંરંભ : પાપ કરવાની ઈચ્છા, ખોટું કરવાની મનોવૃત્તિ.

સંરક્ષણ : ચારે બાજુથી સુંદર-સારું રક્ષણ તે, વસ્તુની સાચવણી.

સંરક્ષણાનુબંધી : સ્ત્રી અને ધનને સાચવવાની અતિશય મૂર્છા-મમતા-રૌદ્રધ્યાનનો ચોથો ભેદ.

સંલાપ : વારંવાર બોલાવવું તે, “આલાવે સંલાવે”

સંલીનતા : શરીરને સંકોચી રાખવું, ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી, મનને વિષય-કષાયથી દૂર રાખવું તે.

સંલેખના કરવી : ઈચ્છાઓને સંકોચવી, ટૂંકાવવી, ધારેલાં પ્રતોમાં લીધેલી છૂટછાટને પણ ટૂંકાવવી.

સંવચ્છરી પ્રતિ : બાર મહિને કરાતું પ્રતિક્રમણ, વાર્ષિક પ્રતિક્રમણ, પજુસણમાં છેલ્લે દિવસે કરાતું પ્રતિક્રમણ.

સંવસ્તત્વ : આવતાં કર્મોને રોકવાં, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ આદિ ૫૭ પ્રતિભેદો, આશ્રવવિરોધી જે તત્વ.

સંવાસાનુમતિ : પોતાના પરિવાર અને ઘનાદિ ઉપર મમતામાત્ર હોય તે, તેની વાત કરે નહીં, સાંભળે નહીં, પરંતુ મમતામાત્ર જ હોય તે.

સંવેગપરિણામ : મોક્ષતત્વની અતિશય રુચિ-પ્રીતિવાળો પરિણામ.

સંવેધભાંગા : બંધ-ઉદય અને સત્તાની સાથે વિચારણા કરવી તે, કેટલી કર્મપ્રકૃતિઓ બંધાતે છતે કેટલી ઉદયમાં હોય અને કેટલી સત્તામાં હોય ? તેની

વિચારણા કરવી તે.

સંસાર : જન્મ-મરણવાળું, કર્માવસ્થા-વાળું જે સ્થાન તે.

સંસારચક્ર : જન્મમરણનું પરિભ્રમણ, સંસારની રખડપટ્ટી.

સંસારસાગર : સંસારરૂપી દરિયો, જન્મમરણમય સંસારરૂપ સાગર.

સંસારાભિનંદી : સંસારના મુખમાં જ અતિશય આનંદ માનનાર.

સંસિદ્ધિ થવી : સમ્યગ્ પ્રકારે વસ્તુની સિદ્ધિ થવી, વસ્તુની પ્રાપ્તિ.

સંસ્તારોપક્રમણ : સંધારાનું પાથરવું, ભૂમિને જોયા વિના કે પૂંજ્યા પ્રમાજ્યા વિના સંધારો પાથરવો તે ૧૧મા પ્રતના અતિચાર.

સંસ્થાન : શરીરનો આકાર, રચના, સમયતુરઆદિ છ પ્રકારનાં છે.

સંસ્થાનવિચય (ધર્મસ્થાન) : ચૌદ રાજલોકમય સંસારમાં રહેલાં છએ દ્રવ્યોનો વિચાર તે, ધર્મધ્યાનના ૪ ભેદોમાંનો ૧ ભેદ.

સંહારવિસર્ગ : સંકોચ અને વિસ્તાર, આત્માના પ્રદેશો દીપકની જ્યોતની જેમ સંકોચાય પણ છે અને વિસ્તૃત પણ થાય છે.

સંક્ષિપ્ત રચના : અતિશય ટૂંકાણમાં

શાસ્ત્રો બનાવવાં તે.

સંક્ષેપ : ટૂંકાવવું, નાનું કરવું.

સંજ્ઞા : સમજણ, ચેતના, જ્ઞાન, આહારાદિ ૪ સંજ્ઞા તથા ક્રોધાદિ સંજ્ઞા તથા હેતુવાદો-પદેશિકી આદિ સંજ્ઞા.

સંજ્ઞા પ્રકરણ : વ્યાકરણમાં સ્વર-વ્યંજન; ધોષ-અધોષ; ધુટ્ટ-અધુટ્ટ આદિ સંજ્ઞાઓનું પ્રકરણ.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય : દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા પંચેન્દ્રિય જીવો.

સકલકુશલવદ્ધી : આત્માનાં સર્વ કલ્યાણોરૂપી વેલડી.

સકલતીર્થ વંદું (કરજોડ) : શત્રુંજય-ગિરનાર આદિ સમસ્ત તીર્થોને હું બે હાથ જોડીને ભાવથી વંદના કરું છું.

સકલ સંઘ : સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ સમસ્ત શ્રીસંઘ.

સકલાદેશ : સર્વ નયોને સાથે રાખીને વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવું અર્થાત્ પ્રમાણથી જણાતું વસ્તુનું સ્વરૂપ.

સકષાયી જીવ : કષાયવાળો જીવ, એકથી દસ ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો, કષાયયુક્ત જીવ કર્મોમાં સ્થિતિ - રસ બાંધે છે.

સકૃદ્બંધક : જે આત્માઓને મોહનીય કર્મની ૭૦ કોડકોડી

સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હવે ફક્ત એક જ વાર બાંધવાની છે તે.

સખીવૃંદ સમેત : સાહેલીઓના સમૂહની સાથે (પંચકલ્યાણકની પૂજામાં).

સગપણ : સગાઈ, સંબંધ, સાંસારિક પરસ્પર સંબંધ (અવર ન સગપણ કોઈ).

સઘનપણે : પરસ્પર અંદર ક્યાંય પણ પોલાણ ન હોય તેવું.

સચિત પરિહારી : જીવવાળી સચિત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરનાર.

સચેલક મુનિ : વસ્ત્રવાળા મુનિ - શ્વેતાંબર મુનિ

સજાગ રહેવું : જાગૃત રહેવું, પ્રમાદ ન કરવો, આળસુ ન થવું, દોષ ન લાગે તેની પૂર્ણપણે કાળજી રાખવી.

સજજન પુરુષ : સારો માણસ, ગુણિયલ માણસ, ન્યાય-નીતિસંપન્ન.

સજજ્ઞાય કરું : હે ગુરુજી ! હું સ્વાધ્યાય કરું !

સજજ્ઞાય સંદિસાહું : હે ગુરુજી ! મને સ્વાધ્યાય કરવાની આજ્ઞા આપો !

સત્ : ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવધર્મ-વાળો પદાર્થ, વસ્તુ, ચીજ,

વસ્તુરૂપે હોવું.

સત્તા : હોવું, વિદ્યમાનતા, અસ્તિત્વ, આત્માની સાથે કર્મોની વિદ્યમાનતા તે, કર્મોની સત્તા.

સત્તાગતકર્મ : બાંધ્યા પછી ભોગવાય નહીં ત્યાં સુધી સત્તામાં રહેલાં કર્મો.

સત્તાગત પર્યાય : જે પર્યાયો થઈ ચૂક્યા છે અને જે પર્યાયો ભાવિમાં થવાના છે તે સર્વ પર્યાયો દ્રવ્યમાં તિરોભાવે સત્તારૂપે રહેલા છે.

સત્ત્વ : પરાક્રમ, બળ, શક્તિ, તાકાત.

સત્ત્વશાળી : બળવાળો, ઘણા પરાક્રમવાળો પુરુષ.

સત્ત્વહીન : બળ રહિત, પરાક્રમ-રહિત, શક્તિવિનાનો પુરુષ.

સત્ય : યથાર્થ, સાચું, પ્રમાણિક જીવન, ૧૦ યતિધર્મમાંનો એક.

સત્ય વચન : સાચું વચન, યથાર્થ વચન, પ્રિય અને હિતકારક વચન.

સદા આરાધક : હંમેશાં ધર્મની આરાધના કરનાર, ધર્મમય પરિણામવાળો.

સદાચાર : ઉત્તમ આચાર, જ્ઞાનાચારાદિ પંચવિધ આચાર.

સદાચારી : ઉત્તમ આચારવાળો આત્મા, જેનું જીવન પ્રશંસનીય છે તે.

સદા વિરાધક : હંમેશાં પાપમય આચરણ કરનાર, વિરાધના કરનારો જીવ.

સદ્ગતિ : ઉત્તમ ગતિ, સાંસારિક સુખની અપેક્ષાએ દેવગતિ.

સદધવા સ્ત્રી : પતિવાળી સ્ત્રી, સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી, ઘવ એટલે પતિ.

સનત્કુમાર ચક્રવર્તી : આ ભરત-ક્ષેત્રમાં વર્તમાનકાળે થયેલા ચક્રવર્તીમાંના એક.

સનત્કુમાર દેવલોક : વૈમાનિક દેવલોકોમાંનો ત્રીજો દેવલોક.

સનાતન : જેની આદિ નથી તે, અનાદિ.

સન્નિકર્ષ : ઇન્દ્રિય અને પદાર્થનો સંપર્ક, બન્નેનું જોડાવું.

સન્માર્ગ : જિનેશ્વર પરમાત્માએ બતાવેલો સંસાર તરવાનો સાચો માર્ગ.

સંન્યાસવ્રત : સંન્યાસ એટલે ત્યાગ, ત્યાગવાળું જે વ્રત તે. ધર્મ-સંન્યાસ એટલે ક્ષયોપશમ-ભાવવાળા ધર્મોનો ક્ષપક-શ્રેણીમાં કરાતો ત્યાગ તે ધર્મ-સંન્યાસ અને તેરમા ગુણ-

ઠાણાના છેડે કરાતો ત્રણ યોગોનો ત્યાગ તે યોગ-સંન્યાસ.

સપર્યવસિતશ્રુત : જે શ્રુતજ્ઞાનનો અંત આવે તે, અન્તવાણું શ્રુત, દ્રવ્યથી એક વ્યક્તિને આશ્રયી, ક્ષેત્રથી ભરત ઐરાવત આશ્રયી. એમ કાલભાવથી જે શ્રુતજ્ઞાનનો અંત આવવાનો હોય તે.

સમ્પત્તિકા : છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ, સિત્તેર-ગાથાનો ગ્રંથ, પંચસંગ્રહમાં આવતો એક ભાગ, જેમાં બંધાદિના ભાંગાઓનું વર્ણન છે.

સમભંગી : “સ્યાદ્ અસ્તિ” વગેરે સાત ભાંગાઓનો સમૂહ.

સફલતા : આરંભેલા કાર્યમાંથી મળનારા ફળની સિદ્ધિ થવી તે.

સમકિતપ્રાપ્તિ : જિનેશ્વર પરમાત્માના ધર્મની યથાર્થરુચિ થવી, સાચા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ, વિશ્વાસ જામવો.

સમચતુરસ સંસ્થાન : જેના શરીરના ચારે ખૂણા સમાન માપના છે તે, જમણા ઢીંચણથી ડાબો ખભો, ડાબા ખભાથી જમણો ઢીંચણ, કપાલના મધ્યભાગથી પલોંઠીનો મધ્યભાગ, પલોંઠીનું

અંતર. આ ચારે માપો જ્યાં સમાનપણે વર્તે છે તે.

સમતોલ વૃત્તિ : જેનું મન કોઈના પક્ષમાં ખેંચાતું નથી તે, બન્ને બાજુ સમાન મનનો પરિણામ છે તે.

સમન્વય કરવો : પરસ્પર વિરોધી દેખાતી બે વસ્તુઓને જુદી જુદી વિવક્ષાથી બરાબર સમજીને યથાર્થપણે બેસાડવી તે.

સમન્વયવાદ : અપેક્ષાવાદ, સ્યાદ્વાદ, વિરોધી દેખાતા ધર્મોમાં પણ અપેક્ષાથી સમન્વય સમજાવનાર વાદ.

સમભાવમુદ્રા : જેની મુખમુદ્રા ઉપર રાગ કે દ્વેષ બિલકુલ નથી તે.

સમભિરૂઢનય : જે શબ્દનો ધાતુ-પ્રત્યયથી જેવો અર્થ થતો હોય તે જ પ્રમાણે શબ્દ પ્રયોગ કરનારી દષ્ટિ, જેમકે મનુષ્યોનું પાલન કરે તે નૃપ અને પૃથ્વીનું પાલન કરે તે ભૂપ.

સમભૂતલા પૃથ્વી : લોકનો અતિશય મધ્યભાગ, જે ભૂમિથી ઉપર-નીચે સાત સાત રાજ થાય અને પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં અર્ધો અર્ધો રાજ હોય તેવી સર્વ બાજુથી મધ્યના ૮ આકાશ-પ્રદેશવાળી ભૂમિ.

સમય : કાળ, અવસર, શાસ્ત્ર, આગમ,
જૈન આગમ.

સમયવિત્યુરુષ : શાસ્ત્રોને જાણનારા
જ્ઞાની પુરુષો, શ્રુતકવેલી આદિ.

સમયક્ષેત્ર : અઢીઢીપ, જ્યાં મનુષ્યોનું
જન્મ-મરણ છે તેવું ક્ષેત્ર, ચંદ્ર-
સૂર્ય આદિની ગતિથી રાત્રિ-
દિવસનો કાળ જ્યાં છે તે.

સમયજ્ઞ : શાસ્ત્રોને જાણનારા જ્ઞાની
પુરુષો, શ્રુતકવેલી આદિ.

સમરાંગણ : યુદ્ધની ભૂમિ, લડાઈનું
ક્ષેત્ર.

સમર્પણભાવ : આપણા ઉપર જેનો
ઉપકાર છે તેને સર્વથા આધીન
થવાનો ભાવ.

સમર્પિતપણું : આપણા ઉપર જેનો
ઉપકાર છે તેને સર્વથા આધીન
થઈ જવું તે.

સમવાયીકારણ : જે કારણ પોતે
કાર્યસ્વરૂપે બની જાય તે કારણને
સમવાયી કહેવાય છે. જેમ કે
ઘડાનું સમવાયીકારણ માટી.

સમવેત : સહિત, યુક્ત, ધર્મસમવેત
એટલે ધર્મથી યુક્ત તથા સમવાય
સંબંધથી રહેલ.

સમશ્રેણી : જ્યારે આત્મા નિર્વાણ

પામી મોક્ષે જાય છે ત્યારે
આજુબાજુના વધારાના એક
પણ પ્રદેશને સ્પર્શ્યા વિના,
જેટલા આકાશપ્રદેશોમાં
પોતાની અવગાહના છે તેટલા
જ આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શતો
સ્પર્શતો સમાન પંક્તિથી ઉપર
જાય છે. તે

સમસંસ્કૃત : જે સ્તોત્ર પ્રાકૃત હોવા છતાં
સંસ્કૃત ભાષામાં પણ તે સરખું જ
રહે છે તે, જેમ કે સંસારદાવા.

સમસ્ત ચેષ્ટા : કાયિક સઘળી પ્રવૃત્તિઓ,
કાયા સંબંધી સઘળી ચેષ્ટાઓ.

સમાધિમરણ : મૃત્યુકાલે જ્યાં સમતા
રહે, આર્ત-રૌદ્રધ્યાન ન થાય તે.

સમાધાનવૃત્તિ : પરસ્પર થયેલા- કે થતા
ક્લેશ-કંકાસને મિટાવીને
સમજાવીને પણ સમાધાન કરવા-
કરાવવાવાળું મન તે.

સમારંભ : પાપો કરવા સાધન-સામગ્રી
ભેગી કરવી, પાપો કરવા માટે
તત્પર થવું તે.

સમાલોચના : કરેલાં પાપોની સમ્યગ્
પ્રકારે આલોચના કરવી
પશ્ચાત્તાપ કરવો, દંડ સ્વીકારવો,
પસ્તાવો કરવો.

સમાવગાહી : સરખેસરખા ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહેનાર. (સિદ્ધનો) એક આત્મા જેટલા ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહેલ હોય, બરાબર તેટલા જ અને તે જ ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહેલા બીજા સિદ્ધજીવો અનંતા હોય છે તે સમાવગાહી.

સમિતિ : આત્મહિતમાં સમ્યગ્ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઈર્ષ્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ જાણવી.

સમુચિત : સાથે મળેલું, એકઠું થયેલું, રાશિરૂપે બનેલું.

સમુચિત શક્તિ : નજીકના કારણમાં રહેલી કાર્યશક્તિ, જે મકે માખણમાં રહેલી ધીની શક્તિ.

સમુદ્ઘાત : સત્તામાં રહેલાં કર્મોનો બળાત્કારે જલ્દી વિનાશ કરવો તે વેદના-કષાય આદિ ૭ સમુદ્ઘાત છે.

સમ્યક્ત્વ : સાચી દૃષ્ટિ, વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થપણે સદ્હૃદયું, સુદેવ-સુગુરુ અને સુધર્મ પ્રત્યેની અવિચલ રુચિ.

સમ્યગ્ચારિત્ર : વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાનુસાર હેયભાવોનો ત્યાગ અને ઉપાદેયભાવોનું આચરવું તે.

સમ્યગ્દર્શન : સમ્યક્ત્વ, સાચી દૃષ્ટિ,

તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધા.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ : સમ્યક્ત્વ જે આત્માને પ્રાપ્ત થયું હોય તે.

સમ્યગ્જ્ઞાન : સમ્યક્ત્વપૂર્વકનું જે જ્ઞાન તે.

સયોગી કેવલી : તેરમા ગુણસ્થાનકવર્તી જીવો, મન-વચન અને કાયાના યોગવાળા કેવલી ભગવન્તો.

સયોગીદશા : યોગવાળી આત્માની દશા. ૧થી૧૩ ગુણકાણાવાળી આત્માની દશા.

સર્વઘાતી : આત્માના ગુણોનો સર્વઘાત કરનારાં કર્મો.

સર્વલોકવ્યાપી : ચૌદ રાજલોકપ્રમાણ સમસ્ત લોકમાં વ્યાપીને રહેનાર, ધર્માસ્તિકાય આદિ.

સર્વવિરતિ : હિંસા, જૂઠ-ચોરી આદિ પાપોનો સર્વઘાત ત્યાગ, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ એમ સર્વ પાપોનો ત્યાગ.

સર્વવિરતિધર : સર્વઘાત પાપોનો ત્યાગ કરનાર મહાત્મા, પંચ-મહાવ્રત-ધારી સાધુ-સાધ્વીજી મ.

સર્વ સંવરભાવ : કર્મોનું આવવાનું સર્વઘાત અટકી જવું. મિથ્યાત્વ આદિ કર્મબંધના કોઈ હેતુ જ્યાં ન હોય તે, ચૌદમુ ગુણસ્થાપક.

સવિચાર : એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થમાં, એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં, અથવા એક પર્યાયમાંથી બીજા પર્યાયમાં પરિવર્તન પામવાવાળું શુકલધ્યાન, પ્રથમ પાયો.

સવિશેષ પ્રેરણા : વિવક્ષિત કાર્યોદિમાં વધારે પ્રેરણા કરવી તે.

સહજસિદ્ધ : જે કાર્ય કરવામાં કર્તાને વધારે પ્રયત્ન કરવો ન પડે, સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય તે.

સહજાનંદી : કર્મ વિનાનો આ આત્મા સ્વાભાવિક અનંત આનંદવાળો છે, ગુણોના આનંદમાં રમનારો છે.

સહસ્રા : ઉતાવળે ઉતાવળે, લાંબા વિચાર વિનાનું.

સહસ્રાર : આઠમો દેવલોક.

સહાયક : મદદગાર, સાહાય્ય કરનાર, મદદ કરનાર.

સહિયારી સોબત : બે-ત્રણ વસ્તુ સાથે મળીને જે કામ કરે, વિવક્ષિત કાર્યોમાં જે સાથે ને સાથે રહે તે.

સહેતુક : યુક્તિપૂર્વક, દલીલપૂર્વક, તર્કબદ્ધ જે વાત હોય તે.

સાંવ્યવહારિક નિગોદ : નિગોદમાંથી જે જીવો એક વાર પણ નીકળ્યા

છે અને અન્ય ભવ કરીને પુનઃ નિગોદમાં ગયા છે તેવા જીવો.

સાંવ્યહારિક પ્રત્યક્ષ : જે વિષય આત્માને સાક્ષાત્ ન દેખાય, પરંતુ ઈન્દ્રિયોની મદદથી અનુમાન વિના સાક્ષાત્ જણાય તે.

સાંશયિક મિથ્યાત્વ : જિનેશ્વર પરમાત્માનાં વચ્ચનો ઉપર શંકા કરવાવાળું મિથ્યાત્વ. મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકારોમાંથી એક.

સાકારમંત્રભેદ : સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે વિશ્વાસપૂર્વક કરાયેલી મંત્રણાને ખુલ્લી પાડવી, ઉઘાડી કરવી.

સાકારોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલા વિશેષધર્મને જાણવાવાળો બોધ, જ્ઞાનોપયોગ, અર્થાત્ વિશેષોપયોગ, જે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનો આકાર જણાય તે.

સાગરોપમ : ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનું એક સાગરોપમ થાય છે. સાગરની ઉપમાવાળો જે કાળ તે.

સાચી સંસ્થાન : નાભિથી નીચેના અવયવો જ્યાં પ્રમાણસર હોય અને નાભિ ઉપરના અવયવો જ્યાં પ્રમાણસર ન હોય તે, ત્રીજું સંસ્થાન, તેનું બીજું નામ સાદિસંસ્થાન.

સાઠપોરિસી પરચક્ખાણ : સૂર્યના પ્રકાશથી પુરુષના શરીરની અર્ધછાયા પડે ત્યારે પરચક્ખાણનો જે ટાઈમ થાય તે, અર્થાત્ સૂર્યોદય પછી આશરે પાંચેક કલાક બાદ પરચક્ખાણ પારવાનો સમય થાય તે.

સાત નય : નય એટલે સાપેક્ષ દૃષ્ટિ, તેના સાત ભેદ છે. નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવં ભૂત.

સાત સમુદ્ઘાત : સત્તામાં રહેલાં કર્મોનો બળાત્કારે જલ્દી વિનાશ કરવો તે સમુદ્ઘાત, તેના સાત ભેદ છે. (૧) વેદના, (૨) કષાય, (૩) મરણ, (૪) વૈક્રિય, (૫) તૈજસ, (૬) આહારક અને (૭) કેવલી સમુદ્ઘાત.

સાત રાજલોક : અસંખ્યાત યોજનનો એક રાજ થાય છે. એવા સાત રાજ પ્રમાણ સમભૂતલાથી નીચે લોક છે અને તેટલો જ ઉપર લોક છે.

સાતગારવ : સુખની અતિશય આસક્તિ, સુખશેલીયાપણું, શરીરને અલ્પ પણ તકલીફ ન આપવાની વૃત્તિ.

સાતાવેદનીય : એક પ્રકારનું પુણ્યકર્મ, સાનુકૂળ સંયોગોની પ્રાપ્તિ, શરીર નીરોગી હોવું, સુખનો અનુભવ થવો તે.

સાદિ : પ્રારંભયાળી વસ્તુ, છ સંસ્થાનમાંથી ત્રીજું સંસ્થાન. જેનું બીજું નામ સાચિ છે.

સાદિ-અનંત : જેની આદિ (પ્રારંભ) છે પરંતુ અંત નથી તે, જેમકે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ - સિદ્ધત્વ અવસ્થા.

સાદિ-સાન્ત : જેની આદિ (પ્રારંભ) પણ છે અને અંત પણ છે તે, જેમ કે જીવની દેવ-નરક આદિ અવસ્થાઓ.

સાધકાત્મા : આત્માનું હિત કરનાર, સાધનામાં વર્તનારો આત્મા.

સાધકદશા : આત્મા મોહનીયાદિ ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરવા તરફ પ્રવર્તતો હોય તે વખતની અવસ્થા.

સાધન : નિમિત્ત, કારણ, કાર્ય કરવામાં મદદગાર, સહાયક.

સાધનશુદ્ધિ : જે સાધ્ય સાધવું હોય તેને સાધી આપે તેવું યથાર્થ જે સાધન તે સાધનશુદ્ધિ, મોક્ષસાધ્ય હોય ત્યારે મોહક્ષયાભિમુખ રત્નત્રયીની આરાધના.

સાધારણ કારણ : અનેક કાર્યોનું જે કારણ હોય તે, એક કારણથી ભિન્ન-ભિન્ન અનેક કાર્યો થતાં હોય તે કારણને સાધારણ કારણ કહેવાય છે.

સાધારણ દ્રવ્ય : ધાર્મિક સર્વ કાર્યોમાં વાપરવાને યોગ્ય એવું સમર્પિત કરેલું જે દ્રવ્ય તે.

સાધારણ વનસ્પતિકાય : અનંતા જીવો વચ્ચે એક જ ભોગ્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય તે, એક જ ઔદારિકમાં અનંતા જીવોનું હોવું તે, તેના સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદ છે.

સાધુ : સાધના કરે તે, આત્મહિતનું આચરણ કરે તે. પંચમહા-વ્રતાદિ પાળે તે (જૈન) સાધુ.

સાધ્ય : સાધવા લાયક પદાર્થ, પક્ષમાં જે સાધવાનું હોય તે, જેમ કે પર્વતમાં “વહ્નિ” એ સાધ્ય છે.

સાધ્યશુદ્ધિ : આત્માને કર્મ અને ભવના બંધનમાંથી મુક્ત કરવાપણાનું જે સાધ્ય તે, સાધ્યશુદ્ધિ રાગાદિ મોહ-દશાના ત્યાગની જ જે દૃષ્ટિ તે.

સાધ્યસાધનદાવ : જે સાધ્યનું જે સાધન હોય, તે સાધ્યમાં જ તે

સાધનને જોડવું, એટલે કે જે સાધનથી સાધ્ય સિદ્ધ થતું હોય તે સાધનને તે જ સાધ્યમાં યુંજન કરવું તે.

સાનુબંધ : ગાઢ, તીવ્ર, અતિશય મજબૂત, સાનુબંધકર્મબંધ એટલે તીવ્ર ચીકણો, ગાઢ કર્મનો બંધ.

સાપેક્ષવાદ : અપેક્ષાસહિત બોલવું. અપેક્ષાવાળું વચન, અનેકાન્ત-વાદસ્પદવાદ, જેમકે રામચંદ્રજી લવ-કુશની અપેક્ષાએ પિતા હતા, પરંતુ દશરથની અપેક્ષાએ પુત્ર (પણ) હતા.

સામાનિક દેવ : ઈન્દ્રની સમાન ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ જે દેવોની હોય, પરંતુ માત્ર ઈન્દ્રની પદવી ન હોય તેવા દેવો.

સામાયિક ચારિત્ર : સમતાભાવની પ્રાપ્તિવાળું જે ચારિત્ર, ઈષ્ટા-નિષ્ટની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં જ્યાં હર્ષ-શોક નથી તેવું ચારિત્ર. જેના ઈત્વરકથિત અને યાવત્કથિત એમ બે ભેદો છે.

સામાન્ય કેવલી : જે મહાત્માઓ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી, બારમે ગુણઠાણો જઈ, શેષ ત્રણ ધાતીકર્મો ખપાવીને કેવલજ્ઞાન

પામેલા છે પરંતુ તીર્થંકર-
અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નથી તે,
સામાન્ય કેવલી.

સામાન્યગુણ : સર્વ દ્રવ્યમાં વર્તતા જે
ગુણો હોય તે.

સામાન્યવિશેષાત્મક દ્રવ્ય : પ્રત્યેક
દ્રવ્યોમાં “સામાન્ય” ધર્મ પણ
છે અને “વિશેષ” ધર્મ પણ
છે. અનેક વ્યક્તિમાં રહેનારો
જે ધર્મ તે સામાન્ય ધર્મ, અને
વિશિષ્ટ એક વ્યક્તિમાં રહેનાર
ધર્મ તે વિશેષ ધર્મ, જેમ કે
દેવદત્તમાં મનુષ્યત્વ અને
દેવદત્તત્વ.

સામ્યતા : સમાનતા, બંનેમાં સરખાપણું
તુલ્યતા.

સાયંકાલ : સંધ્યાસમય, સાંજનો ટાઈમ,
સૂર્યાસ્ત આસપાસનો કાળ.

સાર્થક : પ્રયોજનવાળું, કામ સરે તેવું,
જેમાંથી ફળ નીપજે તેવું.

સાલંબનયોગ : આત્મસાધનામાં કોઈ
ને કોઈ પરદ્રવ્યનું આલંબન
લેવામાં આવે તેવો યોગ, તેવી
સાધના.

સાવધકર્મ : જે કાર્યમાં હિંસા-જૂઠ-
ચોરી-મૈથુન અને પરિગ્રહાદિ
પાપો હોય તેવાં કામો,
પાપવાળાં કાર્યો.

સાવધભાવ : પાપવાળા મનના
વિચારો, મનના પાપિષ્ટ ભાવો.

સાવધયોગ : પાપવાળી મન-વચન
અને કાયાની પ્રવૃત્તિ.

સાવધાન : સજાગ, બરાબર જાગૃત,
જે કાર્ય કરવું હોય તેમાં સચોટ
એકાગ્રતા, લીનતા.

સાશંસ : ફળની આશંસાપૂર્વક કાર્યમાં
પ્રવૃત્તિ કરવી તે.

સાસ્વાદન : અનંતાનુબંધી કષાયના
ઉદયને લીધે સમ્યક્ત્વથી વમતાં
મલિન આસ્વાદ હોય તે, બીજું
ગુણસ્થાનક.

સાહિત્યરચના : જેનાથી આત્માનું
હિત-કલ્યાણ થાય તેવાં
શાસ્ત્રોની ગૂંથણી કરવી તે. તેને
જ સાહિત્યસર્જન પણ કહેવાય
છે.

સિદ્ધચક્ર : અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય
આદિ નવ પદોનું બનેલું જે
ચક્ર તે સિદ્ધચક્ર.

સિદ્ધપદ : નવ પદોમાંનું બીજું. પદ,
બીજું સ્થાન, સિદ્ધ પરમાત્મા-
ઓનું સ્થાન.

સિદ્ધભગવાન્ : આઠ કર્મોથી રહિત
શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન અશરીરી
પરમાત્મા.

સિદ્ધશિલા : લોકના ઉપરના અગ્રીમ

ભાગથી એક યોજન નીચે પિસ્તાલીસ લાખ યોજન લાંબી-પહોળી, વચ્ચેથી આઠ યોજન જાડી, ચારે બાજુ ઊંડાઈમાં ઘટતી ઘટતી અંતે અતિશય પાતળી સ્ફટિક-રત્નમય જે શિલા તે, તેનું જ બીજું નામ ઈંષદ્ પ્રાગ્ભારા છે.

સિદ્ધાચતન : શાશ્વત મૂર્તિઓ જેમાં છે એવાં મંદિરો. કુટો ઉપર, નંદનવનાદિમાં, નંદીશ્વર દ્વીપમાં અને દેવલોકના વિમાનાદિમાં આવાં જે શાશ્વત ચૈત્યો છે તે.

સિદ્ધિ : ઈષ્ટકાયની સફળતા, આત્માનું કર્મરહિત થવું તે.

સિદ્ધિતપ : એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ તપ, જેમાં એક ઉપવાસ બેસણું, બે ઉપવાસ પછી બેસણું એમ યાવત્ આઠ ઉપવાસ સુધી જવું તે.

સિદ્ધિદાયક : મોક્ષસુખને આપનાર, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર.

સુકૃતકરણી : ઉત્તમ કાર્યો આચરવાં, આત્માહિતનાં કાર્યો કરવાં.

સુકૃતાનુમોદના : કરેલાં સારાં કાર્યોની પ્રશંસા કરવી, અનુમોદના કરવી, સારાં કાર્યો કરીને રાજી થવું.

સુખકારક : સુખ આપનાર, સુખ-આનંદ ઉપજાવનાર.

સુખદાયક : સુખ આપનાર, સુખ-આનંદ ઉપજાવનાર.

સુખપ્રદ : સુખ આપનાર, સુખ-આનંદ ઉપજાવનાર.

સુખબોધ : સુખે સુખે સમજાય તેવું, જે સમજવામાં અતિશય ઘણી મહેનત કરવી ન પડે તે.

સુખશેલિયાપણું : આરામીપણું, શરીરને ઘણું સાચવીને કામ કરવાપણું.

સુતજન્મ : પુત્રજન્મ.

સુદીપક્ષ : અજવાળિયાવાળું પખવાડિયું, જે દિવસોમાં દિન-પ્રતિદિન ચંદ્રની વૃદ્ધિ થાય તે.

સુધા : અમૃત, સુધારસ એટલે અમૃતનો રસ.

સુધી : પંડિત, વિદ્વાન, વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળો આત્મા.

સુધીર : અતિશય ધીરજવાળો, ગંભીર, ઊંડા ચિંતનવાળો.

સુમતિનાથ : પાંચમા ભગવાનનું નામ.

સુમનસ : ફૂલ અથવા દેવ તથા સારા મનવાળો.

સુયોગ : ઉત્તમ યોગ, સારો સંયોગ, કલ્યાણકારી સંયોગ.

સુરપતિસેવિત : ઈન્દ્રોથી સેવાયેલા, જે પ્રભુજીની ઈન્દ્રોએ પણ સેવા કરી છે તેવા પ્રભુ.

સુરપુષ્પવૃષ્ટિ : દેવોએ કરેલાં ફૂલોની વૃષ્ટિ, પ્રભુજીના સમવસરણ-કાલે દેવો ફૂલો વરસાવે છે તે.

સુરભિગંધ : અતિશય સુગંધ, ઊંચી ગંધ.

સુરલોક : દેવલોક, દેવોને રહેવાનું સ્થાન.

સુરાસુરસેવિત : દેવો અને દાનવો વડે સેવાયેલો. વૈમાનિક અને જ્યોતિષ્કને દેવ કહેવાય, અને ભવનપતિ તથા વ્યંતરોને દાનવ કહેવાય છે. ચારે નિકાયથી સેવાયેલા.

સુરેન્દ્ર : દેવોના ઈન્દ્ર, દેવોના રાજા-મહારાજા.

સુરૌઘ : દેવોનો સમૂહ, દેવોની રાશિ, યૂથ.

સુલભતા : જે વસ્તુ મળવી સુલભ હોય, ઓછા પ્રયત્ને જલ્દી મળે તેમ હોય તે.

સુવિધિનાથ : આ અવસર્પિણીના નવમા ભગવાન.

સુષમા : સુખવાળો કાળ, અવસર્પિણીનો બીજો આરો જેનું માપ ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

સુષમાદુષમા : સુખ અધિક અને

દુઃખ ઓછું છે એવો કાળ, અવસર્પિણીનો ત્રીજો આરો, જેનું માપ બે કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

સુષમાસુષમા : સુખ જ સુખવાળો જે કાળ, અવસર્પિણીનો પહેલો આરો, જેનું માપ ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

સુસ્વપ્ન : ઉત્તમ સ્વપ્ન, ઊંચા કાળને સૂચવનારું સ્વપ્ન.

સુસ્વર : કોયલના જેવો મધુર કંઠ પ્રાપ્ત થાય તે.

સુસ્વાદિષ્ટ : જે વસ્તુ અતિશય મીઠી-સ્વાદવાળી હોય તે.

સુજ્ઞ : સમજુ, પૂર્વાપર વિચાર કરવાવાળો, ડાહ્યો.

સૂચિશ્રેણી : એક આકાશપ્રદેશની જાડી અને પહોળી, સાત રાજલાંબી સોય જેવી આકાશપ્રદેશોની પંક્તિ.

સૂત્રાનુસારિણી : આગમસૂત્રોને અનુસરવાવાળી ધર્મદેશના.

સૂપલક્ષિત : સારી રીતે જણાવાયેલું, અધ્યાહારથી જ્યાં સમજાય તે.

સૂક્ષ્મ અંગો : શરીરમાં રહેલાં અતિશય ઝીણાં અવયવો-અંગો.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય : જે જીવોનું શરીર (સમૂહ હોવા છતાં પણ) ચર્મ-

ચક્ષુથી ન દેખી શકાય એવા પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવર જીવો.

સૂક્ષ્મકાળપુદ્ગલ પરાવર્તન :
ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયોને એકજીવ મૃત્યુ વડે ક્રમશઃ સ્પર્શીસ્પર્શીને પૂરા કરે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો સમય, અનંત ઉ.અ. કાળ.

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ : ઊંડી બુદ્ધિ, ઝીણી દૃષ્ટિ, પૂર્વાપર સંકલનાપૂર્વક વિચાર કરીને કામ કરવાવાળી દૃષ્ટિ.

સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલ પરાવર્તન :
ઔદારિક આદિ વર્ગજ્ઞાઓરૂપે સંસારમાં રહેલા તમામ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યને ઔદારિકરૂપે અથવા વૈક્રિયરૂપે એમ કોઈપણ એક રૂપે ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ કરતાં જે કાળ થાય તે કાળનું નામ સૂ. દ્ર. પુ. પ.

સૂક્ષ્મ નિગોદ : અનંતા જીવોનું એક શરીર તે નિગોદ અથવા સાધારણ વનસ્પતિકાય, તેવાં અસંખ્ય શરીરોની લુંબ ભેગી થાય તો પણ જે ચર્મચક્ષુથી ન દેખાય તે સૂક્ષ્મ નિગોદ.

સૂક્ષ્મ ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્તન :
રસસંબંધનાં સર્વ અધ્યવસાય-

સ્થાનોને આ એકજીવ ક્રમશઃ મૃત્યુ વડે સ્પર્શી સ્પર્શીને પૂર્ણ કરે તેમાં જેટલો કાળ થાય તે સૂક્ષ્મ ભાવ પુ. પરાવર્તન.

સૂક્ષ્મ શરીર : અસંખ્ય શરીરો ભેગાં મળે તો પણ જે ચર્મચક્ષુથી ન દેખી શકાય તે.

સૂક્ષ્મ સંપરાય : દસમું ગુણસ્થાનક, જેમાં સંજવલન લોભ સૂક્ષ્મરૂપે જ માત્ર બાકી હોય, બાકીના સર્વ કષાયો જ્યાં ઉપશાન્ત હોય અથવા ક્ષીણ થયેલા હોય તે.

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપુદ્ગલ પરાવર્તન : ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ સંપૂર્ણ લોકાકાશના એકેક પ્રદેશે પ્રદેશે એકજીવ ક્રમશઃ મૃત્યુ વડે સ્પર્શીસ્પર્શીને પૂર્ણ કરે તેમાં જેટલો કાળ થાય તે.

સોપકમી : જે કર્મ અપવર્તના વડે તૂટીને નાનું થાય ત્યારે તેમાં કંઈ ને કંઈ ઉપક્રમ (એટલે નિમિત્ત) મળે જ તે, અર્થાત્ નિમિત્ત મળવા વડે કર્મ તૂટીને નાનું થાય તે, અથવા ભલે નાનું ન થાય તો પણ મૃત્યુ વખતે નિમિત્ત મળે તે.

સોહમપતિ : સૌધર્મ નામના પ્રથમ દેવલોકના જે ઈન્દ્ર તે સોહમ-

પતિ.

સૌભાગ્ય : સુખવાળી સ્થિતિ, લોકો વહાલ ઉપજાવે તેવી સ્થિતિ, પુણ્યોદયવાળો કાળ, ઓછુંવતું કામ કરવા છતાં લોકોને જે ગમે જ, રુચે જ, જેને જોઈને લોકો આનંદ પામે તે.

સૌભાગ્યવંતી : પતિવાળી સ્ત્રી, સંસારના સુખવાળી સ્ત્રી, જે સ્ત્રીને જોઈને લોકો આનંદિત થાય, પ્રસન્ન થાય તે.

સ્કંધ : બે અથવા બેથી અધિક અનેક પુદ્ગલપરમાણુઓનો પિંડ-સમૂહ તે સ્કંધ.

સ્તવન : પ્રભુના ગુણગાન કરવા, પ્રભુ પાસે આત્મદોષો પ્રદર્શિત કરી પ્રભુજીના ઉપકારને ગાવા.

સ્તિબુકસંક્રમ : ઉદયવાળી કર્મ-પ્રકૃતિમાં અનુદયવાળી કર્મ-પ્રકૃતિનાં દલિકોનો પ્રક્ષેપ કરવો.

સ્તુતિપ્રિય : જેને પોતાની પ્રશંસા જ અતિશય વ્હાલી હોય તે.

સ્તેનપ્રયોગ : ચોરને ચોરી કરવાના કામમાં મદદગાર થવું તે.

સ્તેનાપહત : ચોરી કરીને લાવેલા ચોરના માલને (સસ્તા ભાવ આદિના કારણે) ખરીદવો તે.

સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન : ચોરી કરવા

માટેનો પ્લાન દોરવા સતત તેના જ વિચારોમાં ગૂંથાઈ રહેવું.

સ્તોત્ર : સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલ પ્રભુના ગુણોનું વર્ણન કરનારું સૂત્રવિશેષ.

સ્ત્યાનગૃહ્ણિ : થીણદિ, પિંડીભૂત થઈ છે આસક્તિ જેમાં તે, એક પ્રકારની ધોર નિદ્રા, તેનું જ નામ સ્ત્યાનર્થિ પણ છે.

સ્ત્રીવેદ : પુરુષની સાથે ભોગની અભિલાષા થાય તે, અથવા સ્ત્રી આકારે શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે.

સ્થંડિલભૂમિ : નિર્દોષ ભૂમિ, જ્યાં જીવહિંસા આદિ ન થાય તેમ હોય તેવી ભૂમિ.

સ્થલચર : ભૂમિ ઉપર ચાલનારાં પ્રાણી ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘોડો, હાથી, કૂતરા, બિલાડાં વગેરે.

સ્થાનકવાસી : સ્થાનમાં જે (ઉપાશ્રય આદિમાં જ) રહીને ધર્મ કરનાર, મૂર્તિને ભગવાન તરીકે ન સ્વીકારનાર, મૂર્તિ-મંદિરને પૂજ્ય તરીકે ન માનનાર.

સ્થાનયોગ : એક પ્રકારનું આસન-વિશેષ, કાયોત્સર્ગ, પર્યંકબંધ તથા પન્નાસનાદિ કોઈ પણ

મુદ્રાવિશેષમાં મોક્ષને અનુકૂળ આત્મપરિણામ લાવવા સ્થિર થવું તે.

સ્થાનાન્તર : એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જવું તે, ચાલુ સ્થાનનો ત્યાગ કરવો તે.

સ્થાપનાનિક્ષેપ : મુખ્ય વસ્તુની ગેરહાજરીમાં તેની સ્મૃતિ નિમિત્તે તે આકારવાળી અથવા તે આકાર વિનાની વસ્તુમાં મુખ્ય વસ્તુનો આરોપ કરી મુખ્ય વસ્તુની કલ્પના કરવી તે, જેમ કે પ્રભુની પ્રતિમાને પ્રભુ માનવા.

સ્થાવર જીવ : સુખ અને દુઃખના સંજોગોમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જે જીવ હાલીચાલી ન શકે, સ્થિર જ રહે તે.

સ્થાવર તીર્થ : જેનાથી સંસાર તરાય તે તીર્થ, એક જ સ્થાને સ્થિર જ રહે તેવું તીર્થ તે સ્થાવર તીર્થ, જેમ કે શત્રુંજય, ગિરનાર, આબુ, સમ્મેતશિખર, રાણકપુર ઇત્યાદિ.

સ્થિતિ : કાળ, સમય, અવસર.

સ્થિતિઘાત : કર્મોની લાંબી-લાંબી બાંધેલી સ્થિતિને તોડીને નાની કરવી તે, સ્થિતિના અગ્નિ ભાગથી ઉત્કૃષ્ટપણે સેંકડો

સાગરોપમપ્રમાણ અને ઘન્યથી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગપ્રમાણ, સ્થિતિ તોડવી, નાની કરવી તે.

સ્થિતિબંધ : કર્મોમાં સ્થિતિનું નક્કી કરવું તે. બંધાયેલું કર્મ આત્મા સાથે ક્યાં સુધી રહેશે એ નક્કી થવું તે.

સ્થિરચિત્ત : મનને અતિશય સ્થિર કરવું, અન્ય વિચારોથી રોકવું, વિવક્ષિત કામકાજમાં મનને પરોવવું.

સ્થિરબુદ્ધિ : ઠરેલ બુદ્ધિ, સારા-નરસા અનુભવોથી ઘડાયેલ બુદ્ધિ, અતિશય સ્થિર ગંભીર બુદ્ધિ.

સ્થૂલ વ્રત : મોટાંમોટાં હિંસા, જૂઠ, ચોરી આદિ પાપોનો ત્યાગ કરવાપૂર્વકનાં શ્રાવકનાં વ્રત.

સ્થૂલ શરીર : મોટું શરીર, દૃશ્ય શરીર, ચક્ષુથી ગોચર શરીર.

સ્નાત્રાભિષેક : દેવોએ પ્રભુજીને જન્મ સમયે મેરુપર્વત ઉપર જેમ નવરાવ્યા, તેના અનુકરણરૂપે સ્નાત્રમહોત્સવ કરવો તે.

સ્નિગ્ધ સ્પર્શ : ચીકણો, સ્નેહાળ સ્પર્શ.

સ્નેહરાગ : કોઈ પણ વ્યક્તિ (અથવા વસ્તુ) પ્રત્યેના સ્નેહમાત્રથી જે

રાગ થાય તે.

સ્નેહાંધ : વ્યક્તિ પ્રત્યેના સ્નેહમાં અંધ બનેલ માનવી.

સ્પર્ધક : સરખેસરખા રસાવિભાગ જેમાં હોય તેવા કર્મપરમાણુઓનો સમુદાય તે વર્ગજ્ઞા, એકોત્તર વૃદ્ધિના ક્રમે થયેલી વર્ગજ્ઞાઓનો જે સમુદાય તે સ્પર્ધક.

સ્પર્ધા : હરીફાઈ, પરસ્પર અધિક ચઢિયાતાપણું .

સ્પૃહા : ઝંખના, વાસના, ઈચ્છા, અભિલાષા, આસક્તિ.

સ્મરણ : ભૂતકાળમાં બનેલી અથવા અનુભવેલી વસ્તુ યાદ આવવી તે.

સ્મૃતિભંશ : યાદશક્તિ ન હોવી, સ્મરણશક્તિનો અભાવ.

સ્મૃત્યનુપસ્થાન : ધારેલો સમય ભૂલી જવો, સામાયિક અથવા પૌષ્ઠપ્રત ક્યારે લીધું છે અને ક્યારે થાય છે તેનો સમય ભૂલી જવો, નવમા અને અગ્યારમા પ્રતના અતિયાર.

સ્પાદવાઠ : અપેક્ષાપૂર્વક બોલવું, જગતના સર્વ ભાવો અપેક્ષાપૂર્વક જ છે તેથી જેમ છે તેમ સમજવા-સમજાવવા.

સ્વચ્છંદતા : મોહને લીધે વિવેક

વિના, હિતાહિતની દૃષ્ટિ વિના મરજી મુજબ વર્તવું.

સ્વતંત્રતા : પરવશતા ન હોવી, પરાધીનતાનો અભાવ.

સ્વદારાસંતોષ : નાત-જાતના સાંસારિક-સામાજિક વ્યવહારોથી પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની સ્ત્રીમાં જ સંતોષ માનવો. એવી જ રીતે સ્ત્રીએ સ્વપુરુષમાં જ સંતોષ માનવો.

સ્વપર કલ્યાણકારી : પોતાનું અને પારકાનું કલ્યાણ કરનારી વસ્તુ.

સ્વપરોપકાર : પોતાનો અને બીજાનો ઉપકાર.

સ્વભાવદશા : ક્રોધાદિ કષાયો અને વિષયવાસનાનો ક્ષય કરવાપૂર્વક આત્મગુણોની ઉપાદેયતા તરફની જે દૃષ્ટિ તે, પરભાવદશાના ત્યાગપૂર્વકની જે દૃષ્ટિ.

સ્વયંસંબુદ્ધ : જે મહાત્માઓ પોતાની મેળે જ સ્વયં પ્રતિબોધ પામી, વૈરાગી બની, સંસાર ત્યાગ કરે તે.

સ્વરૂપસૂચક : વસ્તુના સ્વરૂપમાત્રને બતાવનારું જે વિશેષણ હોય પરંતુ ઈતરનો વ્યવચ્છેદ ન કરતું હોય તે.

સ્વર્ગલોક : દેવલોક - દેવોને

રહેવાનું સ્થાન.

સ્વલિંગસિદ્ધ : પંચમહાવ્રતધારી એવા સાધુપણાના લિંગમાં જે જીવો કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જાય તે.

સ્વસ્તિક : સાથિયો, મંગળ, કલ્યાણ, કલ્યાણનું પ્રતીક.

સ્વસ્ત્રી : પોતાની પત્ની, નાતજાતના વ્યવહારોના બંધનપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી પોતાની પત્ની.

સ્વસ્વાવરણ : પોતપોતાનું આવરણ, જેમ કે જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનનું

આવરણ કરનાર કર્મ તે દર્શનાવરણીય ઇત્યાદિ.

સ્વાધ્યાય : આત્માનું જેમાં અધ્યયન હોય તે, આત્માનું ચિંતન-મનન જેમાં હોય તેવું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ભણવું.

સ્વાધ્યાયરસિક : અધ્યાત્મજ્ઞાનના જ રસવાળો આત્મા.

સ્વસ્વાવાર્યગુણ : પોતપોતાના વડે આવરણ કરવાલાયક ગુણ જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વડે આવાર્યગુણ જ્ઞાન.

હ

હતપ્રાય : લગભગ હણાયેલું, ઘણો જ માર જેને મારેલો છે તે, મરવાની નજીક પહોંચેલું.

હરિયાળી : લીલી લીલી ઊગેલી ગાઢ વનસ્પતિ.

હર્ષનાદ : અતિશય હર્ષ થવાથી કરાતી ઘોષણા.

હાર્દસમ : હૃદયતુલ્ય, શરીરમાં જેમ મુખ્ય હૃદય છે તેમ વિવક્ષિત કાર્યમાં જે મુખ્ય હોય તે.

હિંસાનુબંધી : હિંસાના જ વિચારો, હિંસાત્મક વિચારોનો ગાઢ

અનુબંધ.

હિતકારી : આત્માના કલ્યાણને કરનાર, સમાજ આદિના કલ્યાણને કરનાર.

હિતાવહ : આત્માના કલ્યાણને આપનાર.

હીનબલ : ઓછા બળવાળું, જેનું બળ ન્યૂન થયું છે તે.

હીનબુદ્ધિ : ઓછી બુદ્ધિવાળું, જેની બુદ્ધિ ન્યૂન છે તે.

હીનશક્તિક : ઓછી શક્તિ છે જેમાં તે.

હુંડકસંસ્થાન : છટું સંસ્થાન, જેમાં બધાં જ અંગો પ્રમાણ વિનાનાં હોય છે તે.

હૃદયગત ભાવ : હૈયામાં રહેલા ભાવ, પેટમાં રહેલી વાત.

હેતુ : સાધ્યને સાધનારી નિર્દોષ

પ્રબળ યુક્તિ.

હેતુવાદોપદેશિકી : માત્ર વર્તમાન કાળનો જ વિચાર કરવાવાળી જે સંજ્ઞા-અલ્પવિચારક શક્તિ.

હેય : ત્યજવા લાયક, છોડી દેવા યોગ્ય.

ક્ષ

ક્ષણવર્તી : એક ક્ષણમાત્ર રહેનાર, એક સમયમાત્ર વર્તનાર.

ક્ષણિક : એક ક્ષણ પછી અવશ્ય નાશ પામનાર.

ક્ષણિકવાદ : સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણમાત્ર સ્થાયી છે, બીજા જ સમયે અવશ્ય નાશ પામનાર જ છે એવો એકાન્તમત અર્થાત્ બૌદ્ધદર્શન.

ક્ષપકશ્રેણી : મોહનીય કર્મનો નાશ કરતાં કરતાં ગુણઠાણાં ચડવાં. ૮થી ૧૨ ગુણસ્થાનક સુધી આ ક્ષપકશ્રેણી કહેવાય છે.

ક્ષમા : ક્રોધના પ્રસંગો હોવા છતાં ક્રોધ ન કરવો. ગળી જવું, માફી આપવી અને માફી માગવી.

ક્ષમાયાચના : આપણાથી થયેલા અપરાધની માફી માગવી.

ક્ષમાશ્રમણ : ક્ષમાની પ્રધાનતાવાળા મુનિ.

ક્ષય : પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો વિનાશ કરવો.

ક્ષયજન્ય : કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા (ગુણાદિ) ભાવો.

ક્ષયોપશમ : ઉદયમાં આવેલાં કર્મોની તીવ્ર શક્તિને હણીને મંદ કરીને ભોગવવી અને અનુદિત કર્મો જે ઉદીરણા આદિથી ઉદયમાં આવે તેમ છે તેને ત્યાં જ દબાવી દેવાં તે.

ક્ષયોપશમાનુવિદ્ધ : ક્ષયોપશમથી યુક્ત, મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણીય, અચક્ષુ દર્શનાવરણીય અને પાંચ અંતરાય કર્મનો ઉદય સદા ક્ષયોપશમની સાથે જ હોય છે તે.

ક્ષાયિક ભાવ : કર્મોના ક્ષયથી થનારો જે ભાવ, કેવળજ્ઞાન, કેવળ-

દર્શન, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો.

ક્ષાયિકવીતરાગ : મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી બનેલા વીતરાગ, ૧૨-૧૩-૧૪મા ગુણસ્થાનકવાળા જીવો.

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ : દર્શનમોહનીય સમ્પન્ના સર્વથા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થયેલું જે સમ્યક્ત્વ તે.

ક્ષાયોપશમિકભાવ : ઉદયમાં આવેલા કર્મને હળવું (મંદરસવાળું) કરીને ઉદય દ્વારા ભોગવવું અને અનુદિતને (જે કર્મ અત્યારે ઉદયમાં નથી પરંતુ ઉદીરણાના બળે ઉદયમાં આવી શકે તેમ છે તેને) ત્યાં જ ઉપશમાવી દેવું તે ક્ષયોપશમ. તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી મળેલા જે જે ગુણો તે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ : દર્શન-સમ્પન્ની સાત પ્રકૃતિઓના ઉદિત કર્માંશને મંદરસવાળું કરી ભોગવી ક્ષય કરવો અને અનુદિત અંશને ઉપશમાવવો તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું જે સમ્યક્ત્વ તે.

ક્ષીણજંઘાબળ : જેના શરીરમાં હાલવાચાલવાનું અર્થાત્

વિહારાદિ કરવાનું બળ ક્ષીણ થયું છે તે.

ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક : મોહનીય કર્મ સર્વથા જેમનું ક્ષીણ થઈ ગયું છે તે.

ક્ષીરનીરવત્ : દૂધ અને પાણીની જેમ એકમેક થાય તે.

ક્ષીરસમુદ્ર : દૂધ જેવું છે પાણી જેનું એવો સમુદ્ર તે ક્ષીરસમુદ્ર, જેના પાણીથી દેવો મેરુપર્વત ઉપર પ્રભુનો જન્મમહોત્સવ ઊજવે છે.

ક્ષુધાપરિષદ : ગમે તેવી ભૂખ લાગી હોય તોપણ સાધુને કલ્પે તેવો શુદ્ધ-નિર્દોષ આહાર ન મળે તો પણ સમતા રાખે પરંતુ ક્રોધાદિ કરે નહીં તથા દોષિત આહાર લે નહીં.

ક્ષુદ્ધક ભવ : નાનામાં નાના આયુષ્યવાળો જે ભવ તે ક્ષુદ્ધક ભવ. ૨૫૬ આવલિકાનો ૧ ક્ષુદ્ધક ભવ થાય છે.

ક્ષેત્રગત : ક્ષેત્રમાં રહેલું.

ક્ષેત્રવૃદ્ધિ : શ્રાવકનાં બાર પ્રતોમાં છઠ્ઠા પ્રતનો એક અતિયાર, એક દિશાના માપમાં બીજી દિશાનું માપ ઉમેરવું.

જ્ઞાનિ : જ્ઞાનપણું, જાણપણું, જાણવું.
જ્ઞાતભાવ : જાણીબૂઝીને પાપ દરાય તે.

જ્ઞાન : જાણવું, જાણકારી, વસ્તુ-સ્થિતિની સમજ.

જ્ઞાનદ્રવ્ય : જ્ઞાનની, જ્ઞાનનાં સાધનો-પુસ્તકાદિની સુરક્ષા માટે રખાતું દ્રવ્ય.

જ્ઞાનપંચમી : જ્ઞાનની આરાધના માટેની પાંચમ, કરતક સુદ પાંચમ.

જ્ઞાનપિપાસા : જ્ઞાન ભણવાની ઈચ્છા, જ્ઞાન મેળવવાની તાલાવેલી.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ : જ્ઞાન મળવું, કંઠસ્થ થવું, યાદ રહેવું, સૂક્ષ્મ સમજ પડવી.

જ્ઞાનવાનુ : જ્ઞાન જેણે મેળવેલું છે તે, જ્ઞાનવાળો આત્મા.

જ્ઞાનાચાર : પોતાનામાં, પરમાં, અને

ઉભયમાં જ્ઞાન કેમ વધે — એવા જ્ઞાનવર્ધક આચારો.

જ્ઞાનાતિચાર : જ્ઞાનની, જ્ઞાનીની અને જ્ઞાનનાં સાધનોની આશાતના તિરસ્કાર-અપમાન આદિ કરવાં તે.

જ્ઞાનાતિશય : જગત્ના સામાન્ય કોઈ પણ માનવીમાં ન સંભવી શકે એવું અદ્ભુત સંપૂર્ણ-ત્રિકાળવર્તી જ્ઞાન.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ : જ્ઞાનને ઢાંકે એવું જે કર્મ તે.

જ્ઞાની મહાત્મા : જેઓને વિશિષ્ટ જ્ઞાન મળેલું છે એવા મહાત્મા.

જ્ઞાનોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલા વિશેષ ધર્મને જાણવાવાળો ઉપયોગ, તેનું બીજું નામ સાકારોપયોગ અથવા વિશેષોપયોગ છે.

જ્ઞેય : જાણવાલાયક, જાણવાલાયક પદાર્થ.

*

અનવધાનતા : પ્રમાદ, બિનઉપયોગ
દશા, બેકાળજી.

વિસ્મૃત થયેલ : ભૂલી જવાયેલ, વીસરી
ગયેલું, યાદ ન આવેલું.

પરિપાટી : ક્રમ, અનુક્રમ.

વિપ્રલંભ : વિયોગ, વિરહ, છૂટા પડવું,
અથવા છેતરવું.

પ્રત્યુહવિધ્વંસ : વિધ્નોનો વિનાશ,
અંતરાયોનો નાશ.

વિનિયોગ કરવો : વાપરવું, યથાસ્થાને
જોડવું.

અન્તરિક્ષ : આકાશ, ગગન.

પંડિતમરણ : સંલેખના આદિ વિશિષ્ઠ
તપ અને સમાધિપૂર્વકનું મૃત્યુ.

અકાલમૃત્યુ : અકસ્માત્ મરણ હોવું,
મૃત્યુનું કોઈ નિમિત્તવિશેષથી
અનવસરે આવવું.

અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ : ઈન્દ્રિયોની સહાય
વિના આત્માને સાક્ષાત્ વિષયનો
ભાસ થાય તે, અવધિ આદિ ત્રણ
જ્ઞાનો.

અન્યયોગવ્યવચ્છેદ : અન્ય દર્શન-
કારોની જે જે માન્યતાઓ છે તેનું
ખંડન.

અયોગવ્યવચ્છેદ : જૈન દર્શનમાં જે જે
માન્યતાઓનો અસ્વીકાર કરાયેલો
છે તે તે માન્યતાઓનું યુક્તિપૂર્વક
ખંડન.

અર્થાપત્તિન્યાય : જે અર્થ શબ્દથી સ્પષ્ટ

ન કહેવાયો હોય પરંતુ અર્થથી
સમજાતો હોય તે.

કાલકૂટવિષ : તત્કાળ મૃત્યુ જ કરાવે
તેવું ઉત્કૃષ્ટ ઝેર.

કાલાણુ : એકેક આકાશપ્રદેશમાં રહેલા
કાલદ્રવ્યના એકેક છૂટા છૂટા
અણુ. (એમ દિગંબર આમ્નાય
માને છે.)

કુશાસ્ત્ર : સર્વજ્ઞપ્રણીત શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ
ભાવો જે શાસ્ત્રોમાં છે તે.

કુલકર : યુગલિક કાળની સમાપ્તિ
થવાના અવસર ઉપર રાજ્ય,
લગ્ન, નીતિ આદિના પ્રવર્તક
પુરુષો, મર્યાદાઓ પ્રવર્તાવનાર.

ખરકર્મ : કઠોર કાર્યો, જેમાં ઘણા
જીવોની હિંસા હોય તે.

ચરમશરીરી : છેલ્લું જ શરીર જેને છે
તે, અર્થાત્ આ ભવ પછી જેને
બીજો ભવ કરવાનો નથી તે.

તન્ત્ર : શાસ્ત્ર, અર્થનું નિરૂપણ કરનાર
ગ્રંથ, દર્શનશાસ્ત્ર.

ત્રસરેણુ : સૂક્ષ્મ રજ. અનન્ત
પરમાણુઓનો સમુદાય.

ત્રસનાડી : ૧ રાજ પૂર્વ-પશ્ચિમ ઉત્તર-
દક્ષિણ પહોળી અને ચૌદ રાજ
ઊંચી એવી ભૂમિ કે જે ભૂમિમાં
જે ત્રસજીવો જન્મે - મરે છે તે
ભૂમિ.

દ્રવ્યલિંગી સાધુ : જે માત્ર સાધુના
વેષને જ ધારણ કરે છે, પરંતુ

સાધુતાના ગુણો જેમાં નથી તે.
 નરકપાલદેવ : નારકીના જીવોને દુઃખ
 આપનારા દેવો, અર્થાત્
 પરમાધામી દેવો.
 પક્ષધર્મતા : હેતુનું પક્ષમાં હોવું, જેમ
 કે ધૂમવાળો આ પર્વત છે.
 વચનામૃત : વચનરૂપી અમૃત, અર્થાત્
 અમૃત સમાન વચનો.
 સકલ જગત હિતકારિણી : સંપૂર્ણ
 જગતનું હિત કરનારી વાણી.
 ભવાબ્ધિતારિણી : સંસારરૂપી સમુદ્રથી
 તારનારી વાણી.
 સહજાત્મસ્વરૂપ પરમગુરુ : શ્રી તીર્થંકર
 ભગવન્તો સ્વાભાવિક
 અનંત-જ્ઞાન-દર્શન અને
 ચારિત્રના સ્વરૂપવાળા છે, તથા
 સર્વશ્રેષ્ઠ વાણી પ્રકાશનાર
 હોવાથી પરમગુરુ છે.
 કૃત-કારિત-મોદન : મેં જે જે પાપો કર્યા
 હોય, કરાવ્યાં હોય અને
 અનુમોદ્યાં હોય, તે પાપો.
 ભવદુઃખભંજક : સંસારનાં સર્વ દુઃખોને
 તોડી નાખનારા.
 સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ : પરમાત્મા
 સમ્યગ્જ્ઞાનના આનંદસ્વરૂપ છે,
 પૂર્ણજ્ઞાનમય સ્વરૂપવાળા છે.
 ત્રૈલોક્ય પ્રકાશક : ત્રણે લોકનો પ્રકાશ
 કરનારા, સર્વ ભાવો જાણનારા.
 સ્વપરપ્રકાશકજ્ઞાન : જેમ દીપક પોતાને
 (દીવાને) અને ઘટપટને એમ
 બન્નેને જણાવે છે તેમ જ્ઞાન પણ
 જ્ઞાનને અને વિષયને એમ બન્નેને

જણાવનારું છે.
 જિનશાસનોત્તતિકરા : જૈન શાસનનો
 પ્રભાવ વધારનારા.
 રત્નત્રયારાધકા : જ્ઞાન-દર્શન અને
 ચારિત્ર આ રત્નત્રયીનું આરાધન
 કરનારા.
 પ્રતિદિન : દરરોજ, હંમેશાં.
 જિનાપાદયુગં : જિનેશ્વર પરમાત્માનું
 ચરણયુગલ.
 જગત્ત્રયચિત્તહરૈઃ ત્રણે જગત્ના
 ચિત્તોને હરણ કરે એવાં સ્તોત્રો
 વડે.
 સ્વર્ગસોપાનં : પરમાત્માનું દર્શન એ
 સ્વર્ગનું પગથિયું છે.
 દુરિતધ્વંસિ : પાપોનો નાશ કરનાર.
 વાંછિતપ્રદ : મનવાંછિત આપનાર.
 સુરદ્રુમ : કલ્પવૃક્ષ.
 પાણકકમણે : પ્રાણ ચાંપ્યા હોય.
 બીયકકમણે : બીજ ચાંપ્યાં હોય.
 કમ્મહવિણાસણ : આઠ કર્મોનો વિનાશ
 કરનારા.
 જગત્માવવિઅક્રમણ : જગતના ભાવોને
 જાણવામાં વિચક્ષણ.
 દુહદુરિઅ ખંડણ : દુઃખ અને પાપોનો
 વિનાશ કરનારા.
 ટળ્યું દેહ અભિમાન : તે ગુરુજીને
 પ્રણામ કરું છું કે જેઓએ આપેલા
 જ્ઞાનથી દેહ એ જ હું આત્મા છું
 એવું અભિમાન દૂર થયું છે.
 આત્મરત્નદાતા : આત્માના શુદ્ધ-
 સ્વરૂપમય રત્નને આપનારા.

ગુણગણરત્નભંડાર : હે પ્રભુ ! તમે ગુણોના સમૂહરૂપી રત્નોના ભંડાર છો.

યોગકથા બહુપ્રેમ : યોગની કથા જ્યારે અને જ્યાં ચાલે ત્યાં ઘણા જ બહુમાનથી સાંભળવા જાય તે.

દેખે નિજગુણહાણ : પોતાનામાં ગુણો ઓછા જ છે એમ જે દેખે તે.

ત્રાસ ધરે ભવભય થકી : સંસારની (સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ) તમામ પરિસ્થિતિ દુઃખ જ આપનારી છે એમ સમજી તેના ભયથી સદાકાળ મનમાં ખેદ ધારણ કરે તે.

ભવ માને દુઃખખાણ : સંસાર એ દુઃખોની ખાણ જ છે એમ માને.

તમલોહ પદ ધૃતિ સમીજી : ગ્રંથિભેદ કર્યા પછી કદાચ કોઈ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો પણ તે તપેલા લોઢાના સ્થાન ઉપર પગ મૂકવા તુલ્ય છે.

બ્રહ્માભ્યંતર નિર્ગ્નથ : બહારથી અને અંદરથી (દ્રવ્યથી અને ભાવથી) નિર્ગ્નથ (સાધુ) થવું તે.

ઔદાસિન્યવૃત્તિ : સુખ અને દુઃખ ઉપર રાગ અને દ્વેષ છોડી પરમ મધ્યસ્થપણું રાખવું તે.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં : અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી અંધ બનેલાને.

જ્ઞાનાંજનશલાક્યા : જ્ઞાનરૂપી અંજનની સળી આંજવા વડે.

ચક્ષુરુન્મીલિતં યેન : જેના વડે ચક્ષુ ઉઘાડાય છે તે ગુરુજીને.

મુક્તિપદદાતા : મુક્તિના સ્થાનને (માર્ગને) આપનારા હે પ્રભુ !

પતિરંજન તનતાપ : પતિને રંજિત (ખુશ) કરવા માટે શારીરિક ધણું કષ્ટ સહન કરે તે.

કોઈ કંતકારણ કાષ્ઠભક્ષણ કરે રે : કોઈ કોઈ જીવો પોતાના પતિને (મળવા આદિનાં) કારણે કાષ્ઠમાં બળી મરવા આદિની પ્રવૃત્તિ કરે.

આંખડી અંબુજ પાંખડી : હે પ્રભુ, આપની આંખ કમળની પાંખડી તુલ્ય છે.

ભવસ્થિતિપરિપાક : સંસારમાં જન્મ-વરણ થવાની જે સ્થિતિ, તેનું પાકી જવું, પૂર્ણ થવા આવવું.

છિલ્લર હો રતિ પામે મરાલ : થોડા પાણીમાં હંસ પ્રીતિ કેમ પામે ? મગસોલિયો પથ્થર : એક એવો વિશિષ્ટ પથ્થર કે જે ગમે તેવો મેઘ વરસે તો પણ ભીંજે નહીં.

પ્રશમરસનિમગ્ન : અતિશય શાન્ત-રસમાં ડૂબેલું.

કામિનીસંગશૂન્ય : સ્ત્રીના સંયોગથી રહિત. સ્ત્રી વિનાના.

શસ્ત્રસંબંધવન્ધ્યમ્ : શસ્ત્રોના સંબંધથી રહિત.

*

RANAKPUR TEMPLE